

ISSN 2231-1629

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer Reviewed Research Journal

KNOWLEDGE IS POWER

Vol 5

No.2

July-Dec. 2015

Research Journal Publication Committee

Dr. M.K. Umathe Arts, Science &
Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur-440 022

Shri Kishore M. Umathe

Secretary
Satimata Shikshan sanstha, Nagpur
Patron

Dr. D. V. Naik

Principal
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare
Commerce College, Nagpur
Editor in chief

Dr. Ashok N. Patil

Associate professor
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare
Commerce College, Nagpur
Editor

Editorial Advisors

Dr. Shrinivas Khandewale
Economist and Ex.Professor,
Dept of Economics, R.T.M.
Nagpur University, Nagpur

Dr. Sandhya Nair
Principal, R. S. Mundle
Dharampeth Arts & Commerce
College, Nagpur

Dr. S. B. Sagare
Ex. Dean Faculty of Arts,
Solapur University

Dr. Govind Shiraskar
Principal, Yashwantrao Gudadhe
(Patil) Memorial College, Nagpur

Dr. Mrutunjay Singh
Principal, C. J. Patel College,
Tiroda

Dr. P. K.U. Pillai
Principal, Vidyasagar
Mahavidyalaya, Ramtek

Dr. Rajiv Kumar Malik
Asso. Prof. & Head Dept. of
English K.P. College,
Muraliganj, Dist. Dadhepura,
Bihar

Dr. Nilima Deshmukh
Head Dept of Public Admin.
R.T.M. Nagpur University,
Nagpur

Dr. B. B. Taywade
Principal, Dhanwate National
College, Nagpur

Dr. D.M. Shende
Professor & Head Dept. of English,
R.T.M., Nagpur University,
Nagpur

Dr. Alka Deshmukh
S.B.C.T. College, Nagpur

Dr. Z. N. Patil
Central Institute of English and
Foreign Language,
Hyderabad

Dr. Vilas Annaji Deshmukh
Principal, Yashwant Mahavidyalaya,
Wardha

Executive Editors

Dr. D. S. Sukhadeve
Associate Professor,
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R
Mokhare Commerce College,
Nagpur

Dr. Mrs. K. R. Tekade
Associate Professor,
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R.
Mokhare Commerce College,
Nagpur

Prof. Sameer Nairn
Associate Professor
Dr. M. K. Umathe Arts. Science.
& R. Mokhare Commerce College,
Nagpur

Dr. Vijay Bansod
Assistant Professor,
Dr. M. K. Umathe Arts. Science. &
R. Mokhare Commerce College,
Nagpur

Prof. Mrs. N. N. Ingole
Associate Professor
Dr. M. K. Umathe Arts. Science. &
R. Mokhare Commerce College,
Nagpur

Shri H. R. Siddewar
Librarian
Dr. M. K. Umathe Arts. Science. &
R. Mokhare Commerce College,
Nagpur

Associate Editors

Dr. Sanjay Dhanwate
Principal, Model Arts Commerce
College, Karanja Ghadge

Dr. Akhilesh Peshve
Associate Professor,
R. S. Mundle Dharampeth Arts &
Commerce College, Nagpur

Dr. Karthik Panicker
Asst. Professor,
J.M. Patel College, Nagpur

Dr. Urmila Dabir
Principal,
R Kewalramani College, Nagpur

Dr. Dilip Jena
N.M.D. College, Gondia

Dr. Sanjay Singh
Principal, Govindrao Warjurkar
College, Nagbhid

Dr. Vilas Dhone
Asso. Professor,
Yashwantrao Mahavidyalaya,
Wardha

Dr. A. Chandramauli
Principal, Rashtrapita Mahatma
Gandhi Kala Vanijya
Mahavidyalaya,
Saoli

Dr. George Augustin
Principal, Kumbhalkar College of
Social Work, Nagpur

Dr. Swain
Head Dept of Sociology,
R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Udirwade
Head Dept of Economics, R.T.M.
Nagpur University, Nagpur

Dr. Sunil Hazare
Asso. Professor
Dr. Arunrao Kalode College, Nagpur

Dr. Abdul Shakeel Sattar
Asso. Professor, H.B.T College,
Nagpur

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers

Published by

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare College College,
Bhamti, Ring Road, Nagpur-440 022 Phone No. 0712-2227062 E-mail : knowledgeesonancengp@gmail.com

Printed by : **Dinesh Graphic,**

Shop No. 3, 54-G, Vishnu Apartment, Trimurti Nagar, Nagpur M. 9422119631

Knowledge Resonance

(A half yearly National Peer Reviewed Research Journal)

Vol. 5

No. 2

July-Dec 2015

CONTENTS

1. **Role of Social Media of Society Self Network** 01
Dr.Vijay.R.Bagde
2. **New Trends in Retail Marketing : Emerging Issues & Trends** 08
Dr.Suresh A. Bhagwat
3. **Leadership And Management: Are They Different?** 14
Dr.Prashant M.Pati, Dr. Haribhau Admane
4. **Analysis of Financial Inclusion scheme-Pradhan Mantri Jan-DhanYojana** 18
Dr. Gajanan Gopalrao Babde
5. **Impact of Usage of Plastic Money on Impulsive Buying with** 22
Special Reference to Homemakers of Nagpur City.
Mrs. Vandana Vijay Fulzele
6. **A Study of Different Types of Material Used In Living Room Furniture** 25
Dr.Vandana Dhawad, Amruta Sangai
7. **Love as a Web in the novels of Manju Kapur** 28
Aachal Mundafale
8. **Technique of narration, Language and style in R.K Narayan's the Guide** 32
Dr. Rajender R. Tula
9. **The role played by nationalized bank in financial planning of Indian citizens** 36
Dr. Tushar Chaudhari
10. **Ethnic Relations And Ethnic Animositities in Khaled Hosseini's Novels** 39
Sameer Naim Mohd. Naimullah
11. **Local Colouring And Cultural Echo In The Poetry Of Jayanta Mahapatra** 42
Dr. Anupama Sagar Watkar
12. **नागपूर शहरातील नागरी सहकारी पतसंस्थांच्या अक्रियाशिल संपत्ती NPA तरतुदीचे** 46
नियमानुसार तरतुद केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन
प्रा. राजु एन. ढबाले, प्रा. डॉ. प्रदीप डी. घोरपडे
13. **“भारत सरकारद्वारे कर सुधार” - एक अध्ययन** 53
डॉ. सतिश डुहरे, मोनिष आपुरकर
14. **नागपूर शहराचा राजकीय व सांस्कृतीक इतिहास : एक अध्ययन** 58
प्रा. माथुरी पाटील
15. **रेशीम उद्योगाचा इतिहास व आदिवासी लोकांचा टसर रेशीम उद्योग - एक ओळख** 63
सौ. भारती सुर्दान गोस्वामी, डॉ. एन. आर. दीक्षित
16. **नागपूर शहरातील कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थीनी मध्ये ग्राहक संरक्षणाबद्दल असलेली** 67
जागरूकता: एक चिकीत्सक अभ्यास
डॉ. हेमलता कोल्हे, प्रा. कविता आर. बोरकर

17. नक्षलवादी ते माओवादी :- नक्षलवाद चळवळीची वाटचाल 71
प्रा. दिलीप दामू कुमरे
18. नागपूर जिल्हयाच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासात नागपूर जिल्हा परिषदेची भूमिका, 75
योगदान आणि मनुष्यबळाचे नियोजन.
सौ. भाग्यश्री तेलरांधे, प्रा. डॉ. अब्दुल शकिल सत्तार
19. “वर्धा जिल्हयातील हळद उत्पादकांच्या विभिन्न समस्यांचे अध्ययन” 78
Prof. Dr. Raj Vilas R. Karmore, Shri Ashish B. Kubde
20. भारतातील आपत्ती व्यवस्थापन :- एक दृष्टिक्षेप 81
प्रा. डॉ. रमेश निखाडे
21. “महिला श्रमिकांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन” 75
प्रा. आर. बी. सेलुकर, डॉ. प्राची अविनाष रोडे
22. गुडस आणि सर्व्हिसेस टॅक्स : G.S.T. कर क्षेत्रातील क्रांतीकारी पाउल 88
प्रा. डॉ. विजय क्षि. बन्सोड
23. आदिवासी बालकांमधील आहार समस्या 91
प्रा. व्ही. एन. कन्नाके, प्रा. डॉ. मीना काळेले
24. “ स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी लेखिकाएँ एवं स्त्री-विमर्श” 94
सहा. प्रा. परिवर्तिका अंबादे
25. नागपूर जिले के अभियांत्रिकी एवं अकृषक महाविद्यालय के विद्यार्थियों की शारीरिक शिक्षा एवं खेलों के 97
प्रति अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन
डॉ. विश्वास एम. देशपांडे
26. प्रधानमंत्री जन.धन योजना के अंतर्गत भारत प्रगति की ओर अग्रसर : एक अध्ययन 100
डॉ. पवन नाईक

Role of Social Media of Society Self Network

Dr. Vijay.R. Bagde
H.B.T Art's & Commerce College
New Subhdar, Nagpur.

Abstract:

Social media may be simply defined as highly interactive mobile and web-based platforms through which individuals share, discuss, and modify user-generated content as part of a collaborative process of content creation. Social media communication is as essential part of life. The use of technology can be a great help to people in communication, reducing the time it takes. Social media to connect new relationships in person. The general public, social media is not just restricted to sites like Facebook and Twitter. Social media, in fact, encompasses all the web services that facilitate creation, sharing and exchange of user-generated content. Social media is the collective of online communication channels dedicated to community based input, interaction, content sharing and collaboration. Websites and applications dedicated to forums, microblogs, social networking, social bookmarking, social curtain and wikis. The negative and positive effects of social media on communication. In the process of networked self, the self presentation become an ever-evolving cycle through which individual identity is presented, compared, adjusted and defended against the constellation of social, economic, cultural or political realities.

Social Media analytics as the Internet has created new channels & Economics opportunities for companies to reach customers, advertise product & transact business. In this well established business models companies fully control their own web-based reputation via the content appearing on their websites. The three key capabilities of social media analytics is capture. Conversations quickly, map content. Effectually, capitalize or Engagements, retailers can use social media analytics to highlight & nature the communication efforts behalf of the brand, while providing relevant timely information and calls to action that can be measured efficiently. Opportunity of social media in marketing on social monetization, social ubiquity, location base applications, social gaming etc.

Keywords: Social media, Social networking; Communication, Relationships, Online Marketing, CRM.

Introduction:

Social media and social networking seems to play an imperative part of peoples lives around the world. Social networking on social media websites involves the use of the internet to connect users with their friends, family and

acquaintances. Social media websites are not necessarily about meeting new people online, although this does happen. Instead, they are primarily about connecting with friends, family and acquaintances you already have in real life. The human civilization has lived with a range of technologies that they invented to make their life more comfortable. There are some who debate whether it is improving or crippling communication skills.

Social media sites are Facebook, Twitter, Instagram and Linked. In these sites allow you to share photos, videos and information, organize events, chat, and play online games. Often each of your friends Facebook or Twitter will be connected to each other. Just like in real life, the connections between people are not just one on one, but a network of connections. Social media has had one of the most substantial impacts on how people communicate within the past decade. Social media is a rising trends in the world today. Communication skills are exemplified by use of social media networking. Social media networking allows for a communication outlet. Social media is being utilized by students, parents, businesses, and religious organizations.

Social networks like Facebook and Twitter have always encouraged their subscribers to come up with an online person. The internet has a greater impact on people today than ever before. It has been a continual source of news, entertainment, and education for user around the world. They then build a personal network of friends that connects to an open worldwide community. There are other social sites like YouTube that give users a platform to upload and share videos. YouTube has been a great platform for musicians and film producers as their fans can easily access their music videos. Social media has lessened the use verbal communication and increased the use of online messaging. People now a days can have phone conversations over their computer. Social media is becoming an integral part of life online as social websites and application proliferate. Most traditional online media include social components, such as comment fields for users. In business, social media is used to market products, promote brands, connect to current customers and foster new business. Social media also allow individuals, companies, organization, governments, and parliamentarians to interact with large numbers of people. The negative and positive impacts on communication through social media. Social

media and networking strengthens and weakens communication.

Objective of the study:-

1. To Analysis the overview of Social media & Networking.
2. To study the growth of social media.
3. To study the Marketing media.
4. To study important of Positive & Negative effect.

Research Methodology:-

To study combined both Historical & qualitative researches designs. The study is based on secondary data. Secondary data had been collected from various books & journals. The study covers the thought and writing of various authors in the stream of Industry, Trading, academician and research primary source documents included website, Internet, prospectus, colleges magazines, newspaper clipping. The Journals & books have been referred were described in the bibliography.

Communication and Relationships:

Social media and networking sites have changed the way we communicate with each other. On one hand, social media has expanded a person's reach and enabled faster and cheaper communication; on the other hand, these same channels of communication are killing "real" communication between people. Many people using these networking sites to look for faster ways of conveying their message. Micro blogging sites like twitter have restricted number of characters that can be posted in the status. Now a general trend that is observed is the way people just cannot seem to express their thoughts or expressions in the form of complete sentences. Thus affecting the language skills in various people, especially children.

The networking apps started appearing on

mobile phones, the time one would spend on social media has also gone up with people checking their accounts frequently. The social media in combination with the mobile technology has made the communications and relationships also virtual. Phenomenon of over communication with people online and on networking sites. The ease with which we can connect with everyone online can give us a false sense of intimacy of the true relationship with those people.

Psychological Aspects:

Now bringing out the self confidence effect of social media apparently, In fact extensive research has shown positive connections between Facebook and Self confidence. This may stem from the way people use Facebook to look important, look special, gain attention, status and self-esteem, thus presenting an unrealistic portrait of themselves. All individuals who are dependent on the social media are so because they receive some sort of self gratification, which soon becomes addictive.

Frequent networking on sites like Facebook could also generate negative feelings like inadequacy, envy, jealousy or even aggressive behavior due to constant comparison with their won colleagues friends or peers who always to be better off. Facebook is flooded with photos of people looking very happy with life, women, who are slim and know they look good, post pictures of themselves in stunning outfits. All these facts are bound to have some kind of psychological impact on other who feel that they are inadequate in some manner.

Social media empowering rural women:

Empowerment of women in a knowledge based society like India involves enhancing their ability and skill development to gain insight into the issues pertaining to them, provide them opportunity to overcome social and institutional barriers and strengthening their participation in

the economic and political activities so as to being about overall improvement in their quality of life.

Women face enormous challenges while using social media for their overall empowerment. Using and benefiting from social media requires a certain degree of education, affordable access to the technology and financial independence to create an enabling environment. Local languages continues to be a major barrier in women's use of social media for economic empowerment. Social media more meaningful and purposeful especially for rural women, relevant information and tools need to be provided to address women's needs and demands. The more social a network becomes, the bigger the group of friends, followers and contacts.

Social media can be best suited as a tool for women's economic empowerment should be developed. Government should create enabling environment especially for women folk on the use of social medias a tool for their overall empowerment. It needs to be realized that information and communication technologies by itself cannot answer all the problems facing women's development and empowerment.

Social Media Marketing Communication:

Social networks can be used as great tools for people who typically share a common interest or activity. They provide a variety of ways for users to interact with each other. And every person, who wants to join a social networking site he must create his own profile. This profile describes his interests, his need and his wishes. Through the person's profile we can know his friends who have similar interests by searching the network, or inviting others to join. These networks offer a unique opportunity for highly targeted marketing. The use of social network can make a contribution to the success of the company. The internet-based applications have the advantage that they are actively working

with the customers and an get feedback directly from there. In recent years, many companies used customer relationship management (CRM) solutions to manage their customers, contacts, interactions and communication processes. Used systems ranged from traditional CRM software to Web 2.0 based CRM also known as social CRM. So it is useful for CRM to use these tools such as activities in the channels and social network. From the request and aim of the CRM, applications are derived according to the requirements of social software. These requirements must provide the added value to the consumer and to the user and also provide new uses. The combination of social networks and CRM provides an enormous opportunity to enrich customer interactions and give businesses a way to manage and measure how they use social networking a "disruptive influence" on the CRM market, challenging companies to innovate and adjust. There are, however, some basic strategies that can help organizations for better leverage of the social networks as a part of their overall customer management strategy.

Social media Customer relationship Marketing (CRM):

Social media touches nearly every facet of our personal and business lives. In business, it is not just for marketing and public relation department. Social media customer relationship marketing can be a very powerful business tool, creates a venue for communication, marketing and networking. Through social media sites, you can follow conversations about your brand for real-time market data and feedback.

From the customers' perspective, social media makes it easy to tell a company and everyone else about their experiences with that company-whether those experiences are good or bad. The business can also respond very quickly to both positive and negative feedback, attend to customer problems and maintain, regain or rebuild customer confidence

Customers can use social networking sites to offer ideas for future products or tweaks to current ones.

Social media the self to society:

Though this is true that the politics of technology divides the society between the privileged few and the excluded majority, the most unique character of social media 'networked effect' can contribute for the creation of a new social order the denies the rule of ultimate power structure. In the process of networked self, the self presentation become an ever-evolving cycle through which individual identity is presented, compared, adjusted, and defended against the constellation of social, economic, cultural or political realities.

The Three Key Capabilities of Social Media Analytics.

Retails marketers are empowered to perform continuous market research that uncovers consumers insight & implicit market opportunities. Customers touches including customer service brand marketing public relations & media relations following are key insights from social media analytics.

1. Capture Conversation Quickly:

Social media analytics empower retailers with an easily warning system to identify influence (good or bad) on the brand. Its corporate reputation and organization, social media analytics can help retailers quantity interaction among traditional media, campaigns & social media activity. By analyzing online social media sources, marketer can understand how to research consumer through improved behaved targeting media buying & planning.

2. Map content Effectively:

The relationship of the retailers & customers mirror a case & effect mantra. To provide on optimal experience retailers must facilities the

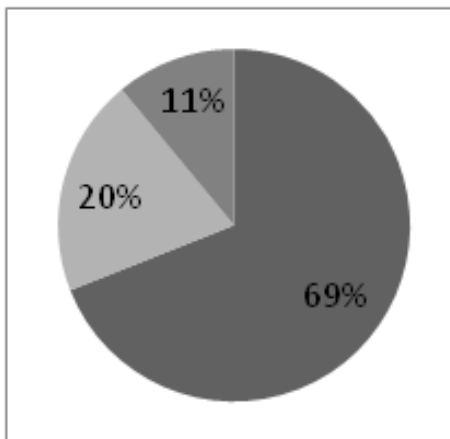
appropriate channels for customers to share these feedback- listen to that feedback & implement accordingly, customer will share positive feedback when they are satisfied.

3. Capitalize on Engagements:

The conversation happening in the social sphere are like untrusted focus groups occurring in a natural, uncontrolled environment. Being able to capitalize on there insights is a direct win for retail marketing.

Retailers can use social media analytics to highlight & nature the communication efforts on behalf of the brand, while providing relevant timely information & calls to action that can be measured efficiently.

Opportunity for Social Media in Marketing

Online consumers that connect with Retail Brands via social media

1. Online shoppers wing social media (69% of all onlines shoppers)
2. Online shopper that internet with computer in social Media (20%)..
3. Online shopper that internet with computer or more retailers on social sites (11%)

1. Social Monetization:

By gaining access to social media analytics, retailers are able to better social media ROI & then tie expenses directly to social media.

2. Social Ubiquity:

As the mobile phone become ubiquitous so will social media. This time between social media & mobile are already blurring as one of the top uses of mobile devices by consumers is for social media.

3. Location-Based Application:

Several Retail marketers are using shop kick to reward customers for simply walking in the store by earning points including best by American Eagle, Macy's, sport Authority. Create & bairrel & simon malls.

4. Social Gambia:

The Gambia environment is making way for technologies that bring the traditional brick & mortar shopping experience online. Apparel & glossary specially retailer wet seal recently launched the shop with the application from sash Inc. a technology, platform that design to enable shoppers to easily & quickly get opinion from friend & family on potential purchase while shopping on lines

Social Media Growth:-

- 1) Global Active internet users now totals 3.175 Billion, that's nearly half of the world's population (7.357 Billion).
- 2) As for Social Media, there are over 2.206 Billion active users, a global penetration of 30%.
- 3) There are 3.734 Billion unique mobile users as of this quarter, accounting for a 51% worldwide penetration.
- 4) 1.925 Billion users utilize their mobiles for social media platforms.

- 5) Social Media users have risen by 176 million in the last year.
- 6) 365 Million active mobile social users have added over the same time span, an incredible total growth of 541 Million.
- 7) Facebook adds half million new users every day; 6 new profiles every second. An ever-expanding market worth tapping into,
- 8) Mobile users constitute half of the world's population, and 2 million smart phones are sold worldwide every single day.
- 9) 12 new active mobile social users are added every second, that's 1 million per day.
- 10) WhatsApp has gained 300 million new user.

Positive and Negative effects of Social media on society:

A) Positive Effects:

1. Social networks helps the businesses in a variety of ways. Traditional marketing mediums such as the radio, TV commercial and print ads are completely obsolete now and demand for thousands of dollars. However, with social media the businesses can connect with their targeted customers for free, the only cost is energy and time. Through Facebook, Twitter, LinkedIn or any other social site you can lower your marketing cost to a significant level.
2. The increasing popularity of social sites like Twitter, Facebook and LinkedIn, social networks has gained attention as the most viable communication choice for the bloggers, article writers and content creators.
3. These social networking sites have opened the opportunity for all the writers and bloggers to connect with their tech savvy clients to share your expertise and articles. Your audience will further share your articles, blog or expertise in the social circle which further enhance your networks of the followers

4. Social networks have removed all the communication and interaction barriers, and now one can communicate his/her perception and thoughts over a variety of topic, students and experts are able to share and communicate with like-minded people and can ask for the input and opinion on a particular topic.

B) Negative Effects:

1. One of the negative effect of social media or network is it leads to addiction. Spending countless hours on the social sites can divert the focus and attention from a particular task. It lowers the motivational level of the people, especially of the teenagers and students. They mainly rely on technology and the internet instead of learning the practical knowledge and expertise of the everyday life.
2. Kids can be greatly affected by these social networking sites if they are allowed to use them. The reason is that sometimes people share photos on social media the contains violence and sex, which can damage the behavior of kids and teenagers. It put the negative impact on overall society as these kids and teenagers involve themselves in crime related activities.
3. Another negative effects of the social media is that the user shares too much information which may pose threats to them. Even with the tight security settings your personal information may leak on the social sites.

Conclusion:-

The social networking is very good improvement for communication in the world. While the people are growing the registrations on the social networks the information is growing. However it means the privacy of your life is getting smaller and everybody can research after you for all your private information. People are losing identity and their life is too much concentrating to use this. People can easily get addicted on these social networking sites. People should start to use Facebook or other social

networking sites only for necessary conversations and for finding information. Users should see the limit of using their accounts. The Initial E-commerce phase of the Internet in the late 1990's gave rise to new set of analytics to better understand consumer preferences & hence create targeted marketing campaigns similarly, the advent of social media is giving rise to huge, opportunities for innovative analytics needed to understand emerging trends and themes in the rapidly expanding social media analytics creator even greater challenges than the first wave of internet marketing- in particular the needs to characterize authority & sentiment relating to a specific topics in a network of bloggers gives rise to a number of interesting problems in machine learning and the demand for this technology is ramping up quickly as more & more marketing organization formulate news strategies that cannot & executed without such capabilities.

References:

- 1) *AppAppeal*. (2010, December 2002). *Social Networking, Netlog Review*. Retrieved December 02, 2010, from *AppAppeal*: <http://www.appappeal.com/app/netlog/>
- 2) *Author, G.* (2010, May 18). *The Benefits of Social Media in the B2B Workplace*. Retrieved December 5, 2010, from *socialmediab2b*: <http://socialmediab2b.com/2010/05/b2b-benefit-social-media>
- 3) *Bedell, J.* (2010, September 20). *What is the Difference Between Social Media and Social Networking?* Retrieved December 2, 2010, from *JTB Consulting* : <http://jasontbedell.com/what-is-the-difference-between-social-media-and-social-networking>
- 4) *Borders, B.* (2009). *A brief history of social media*. Retrieved December 05, 2010, <http://socialmediarockstar.com/history-of-social-media>
- 5) *Boyd, D.* (2007). *Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship*. *Computer Mediated Communication*, 3-20. Bulletin board system.
- 6) *Michael Dewing, Social Media: who uses them ?*, Publication no. 2010-05-E, revised 20 November 2012.
- 7) *Breschi & Lissoni: Mobility and Social network localized knowledge*.
- 8) *Donovan R and Henely N: Social marketing principals and practice* .
- 9) *Podoloy: A status Based model of market competition*
- 10) <http://www.Analytictech.Com/ucinet>
- 11) *Website*

New Trends in Retail Marketing : Emerging Issues & Trends

Dr.Suresh A. Bhagwat
PWS College, Nagpur, MS

ABSTRACT

Over the last two decades, rising internet and mobile phone penetration has changed the way we communicate and do business. E-retailing is relatively a novel concept. It is, at present, heavily leaning on the internet and mobile phone revolution to fundamentally alter the way businesses reach their customers. Today retail marketers focus on engaging the customers by offering them value and a customer experience which is innovative and customized. Consumers today are becoming digitally conscious and marketers are leveraging this opportunity to position their brands in a clutter breaking manner and gain competitive edge. Retail Marketing is the systematic approach of selling goods / services that satisfy specific needs of customers, adopted by every business and not for-profit agency and group with a message. A highly competitive environment, knowledgeable consumers and fast pace of technology are keeping business enterprises on their toes. This paper focuses on the emerging trends and issues related to the retail marketing.

Keywords: - retail marketing, customers, trends & issues.

Introduction :

India's economy has undergone a substantial transformation since it's independence in 1947. Agriculture now accounts for only one-fifth of the gross domestic product (GDP), down from 59 percent in 1950, and a wide range of modern industries and support services now exist.

Starting in 1992, India began to implement trade liberalization measures. The economy has grown—the GDP growth rate ranged between 6 and 8 percent annually over the period 1992-2010 and considerable progress has been made in loosening government regulations, particularly restrictions on private businesses

Currently, India is one of the fastest growing economies in the world and By 2030, India would be one of the Top 5 economies in terms of GDP

The Indian retail market is estimated at US\$ 470

Bn in 2011, accounting for ~35% of GDP and is expected to grow to US\$ 675 Bn by 2016, @ CAGR of 7.5%

The organized retail market is estimated at US\$ 26 Bn and accounts for ~6% of the overall retail market for 2011. The organized retail market is projected to grow to US\$ 84 Bn by 2016, @CAGR of 26%

Retailing in the new millennium stands as an exciting, complex and critical sector of business in most developed as well as emerging economies. Today, the retailing industry is being buffeted by a number of forces simultaneously, e.g., increasing competition within and across retailing formats, the growth of online retailing, the advent of radio frequency identification technology, the explosion in customer-level data availability, the global expansion of major retail chains like Wal-Mart, Big Bazaar & METRO Group and so on. Making sense of it all is not easy but of vital importance to retailing practitioners, analysts and policymakers. With crisp and insightful contributions from many of

the world's leading experts in retailing, Retailing in the 21st Century offers in a compendium of state-of-the-art, cutting-edge knowledge to guide successful retailing in the new millennium.

Meaning Of Retail & Retailing

Retail is the sale of goods & services from individuals or businesses to the end-user of the products and services. Retailers play an important role in an integrated system called the supply chain. A retailer purchases goods or products in large quantities from manufacturers directly or through a wholesale, and then sells smaller quantities to the consumer for a profit. Retailing can be done in either fixed locations like stores or markets, door-to-door, specialty stores & by delivery. Retail is a simple concept: buy or make goods, place them on a shelf and sell them at a profit. However, competition for customers and the expenses involved in running a store ultimately pose

Challenges in the retail industry

Both large and small retailers face obstacles, whether it's maintaining a viable price point or keeping customers interested in what you sell.

Retailing, on the other hand includes subordinated services, such as delivery. In simple words it is the sale of goods or commodities in small quantities directly to consumers. Retailing is all about understanding the needs of the customer and moulding and packaging the product as per their requirements. With the help of retailing the marketers are able to understand the connections between the lifestyle and expenditure characteristics of customers, their preference to purchase one product or brand over another, and this helps in understanding competition prevailing in the market.

Key Issues

It is truly said by William James that retailing is

like to be in the jungle where we have to think for our survival to be the fittest. A good retailer would combine the personalized care of the local grocer with the state-of-the-art CRM and other tools of retail to retain his customer base and to survive and flourish in an ever emerging retail scenario.

However, there are a few challenges that retailers across the country have to face. With the markets here being mainly fragmented and unorganized, retailers across the country face the following challenges:-

1. Heavy investment

It is very important for the retailers to focus on heavy investment to meet their infrastructure needs as well as appointment of well-trained middle management level professionals for the smooth functioning of the trade in the market.

2. Supply Chain Management

Now a days, the market scenario is changing with a rapid speed which results in the constant changes in consumer taste & preferences, logistical challenges and evolution of new retail formats from time to time. Retailers need to implement various strategies to improve their business processes, such as logistics, innovation, distribution, fashion, marketing and management to keep in pace with changing market trends and to reach the levels of quality and service as per the expectations of the consumers.

3. Frauds in Retail

However, with rapid growth in the retail sector, the associated perils and issues are also coming to the forefront. The shrinkage or fraud in retail is a key issue that is becoming a cause of concern for Indian retailers. Shrinkage is the "loss in inventory on account of a combination of employee theft, shoplifting, vendor fraud and administrative error."

4. Infrastructure and Logistics

Retailing and logistics are concerned with product availability from the manufacturers and sometimes the retailers have to bear huge losses due to lack of proper infrastructure and distribution process. Good infrastructure and efficient distribution channel is the need of the hour to boost the retail business. It is required to concentrate in providing better transportation systems, warehousing facilities and timely distribution of products.

5. Merchandise:

The primary goal of the most retailers is to sell the right kind of merchandise and nothing is more central to the strategic thrust of the retailing firm. Merchandising consists of activities involved in acquiring particular goods and services and making them available at a place, time and quantity that enable the retailer to reach its goals. Merchandising is perhaps, the most important function for any retail organization, as it decides what finally goes on shelf of the store.

6. Change or perish

Change or perish is the writing on the wall. Some of the largest names in retail, with stores all over the country have disappeared from the retail map and some of the retailers are struggling to come to terms with the change so that they can meet the expectations of customers. New players are emerging, who seem to know which way the wind is blowing. They will also be voted out by the customer, if they do not change with the times and constantly keep satisfying the ever increasing and ever changing needs of the customer.

7. Pricing

Pricing is a crucial strategic variable due to its direct relationship with a firm's goal and its interaction with other retailing elements. The importance of pricing decisions is growing

because today's customers are looking for good value when they buy merchandise and services. Price is the easiest and quickest variable to change.

8. Target audience

"Consumer the prime mover" "Consumer Pull", however, seems to be the most important driving factor behind the sustenance of the industry. The purchasing power of the customers has increased to a great extent, with the influencing the retail industry to a great extent, a variety of other factors also seem to fuel the retailing boom.

9. Scale of operations

Scale of operations includes all the supply chain activities, which are carried out in the business. It is one of the challenges that the Indian retailers are facing. The cost of business operations is very high.

10. FDI in retail

FDI would have a positive effect on the economy in the long run. It would lead to greater efficiency and improvement in standard of living and ultimately benefit the consumer both price and selection wise, due to the introduction of technology and know-how of foreign player in the market. Today, consumers are very choosy when it comes to buying of a brand of a product which is offered to them. Companies need to be up-to-date with latest trends and techniques in order to be able to compete with others in the market.

Auditing

Auditing is another problem that the retail industry faces on a regular basis. Retail businesses are regularly engaged in competition with one another, and this competition creates price wars, forcing a need to keep tight control over inventory and other important data. The company notes that existing auditing systems may be outdated and provide inadequate audits

needed to stay competitive.

Technology

Keeping up with the pace of modern technology is one of the major problem the retail industry is facing. For instance, retail point of sale technology often uses computer systems that are several years behind the computer industry as a whole. The inability of retail industry technology to keep up with initiatives such as mobile digital coupons is a problem that the industry regularly faces.

Employee Turnover

Lack of worker continuity, or employee turnover, is one of the major problems faced by the retail industry. Employees coming in and out of your business as if it were a revolving door only creates problems for human resource professionals who must constantly find and train new staff, which can eat up valuable time and resources.

Economic Challenges

Another area of challenge for the retail industry is the economic uncertainty it faces moving forward. The retail industry as a whole is largely dependent upon the economic well being of the nation. As the nation prospers and people have more money to spend, the retail industry generally flourishes. However, in more difficult economic times, the retail industry is often faced with potential shrinkage. Columbus IT also indicates that the future uncertainty of global economic markets makes economic planning difficult in the retail world.

Trends in Retail Marketing

1. Customer redefining values

Value is no longer only about price – it is very clearly Price plus.

Retailers are training their staff to be experts in whatever field they're in so that they can attract

customers also with the help of one or two attributes for taking the consumption decision e.g. just the size of the LCD panel for the TV, just the capacity of the refrigerator, just the fiber composition of the garment and the confidence in the retailer / brand etc.

Consumers will optimize their purchases largely on simple attributes of price and convenience (time efficiency) in order to release more resources (money, time, mental involvement) for the aspiration / lifestyle based consumption categories.

2. Retailers are letting customers make decisions for them

With the increased purchasing power and the rise in number of double income families and demanding customers, due to change in life style and paucity of time, customers are increasingly looking for convenience. To letting the costumers taking their own decisions, the store retailers are providing a wide product range, quality and value for money, apart from creating a memorable shopping experience.

3. Mobile commerce

Consumers are being given the opportunity through their mobile phones of shopping, checking order status, signing up for text alerts and other interactive functions. The retailer's are using mobile store which carries links to the retailer's social networking pages on sites such as Facebook, MySpace, Home shop 18 Twitter, You Tube and Flickr.

4. Mobile marketing

Consumers opt in to a retailer's mobile marketing program by giving it both mobile phone number and explicit consent to be contacted with promotional offers. The retailer thus builds a database of customers with whom it has authority to conduct real-time communications. The communication itself often takes the form of text messages alerting the

customer to new products, special deals and other promotional offers. The messages can also contain coupons that are embedded with a code that is entered into the retailer's point-of-sale (POS) system at the checkout.

5. Popup shops.

A pop-up shop is a short term retail space that appears seemingly out of nowhere, quickly drawing in customers, and then disappears when the optimal selling season is over. While you'll see large retailers such as Target, Saks and Macy's incorporating pop-ups in their main retail space to briefly promote trendy events, pop-ups shops are a great way for artists and crafters to have a retail presence during major selling periods during the year.

These are temporary stores set up by retailers either in unconventional locations (e.g. churches or university campuses), or in vacant conventional retail space. They are used by retailers to introduce themselves into new markets where they have not yet established a real estate presence.

6. Corporate responsibility.

"Think Green, Go Green" is the main motive in the mind of the retailers which brings the issue of green and sustainable retailing closely associated with the broader topic of corporate responsibility, which involves community involvement, charitable giving, fair trade and good working conditions for employees.

In many of the countries, social responsibility is now high on the list of shopper purchasing criteria. The best retailers believe they can no longer afford to appeal to material self-gratification alone.

7. Customization

Retail chains are making a greater effort to tailor merchandise assortments to local markets. However, the customization trend runs much

further than that.

For example, US drug store retailer CVS offers customizable gift cards whereby visitors to its website are able to create virtual gift cards with a personalized look and feel, incorporating customer-selected colors, fonts and greetings. After selecting the dollar amount of the gift card shoppers can also specify the date, time and destination of email delivery.

The virtual gift card can be printed by the recipient and brought to the store for redemption.

8. Advancing technology ahead of the point-of-sale.

Technology went mainstream at the till a long time ago but now mobile handheld devices are being used in a variety of ways to speed the checkout process and improve the efficiency and enjoyment of the shopping experience. For example, portable terminals are now being used by some retailers that enable customers to scan items before they reach the checkout, where they simply need to pay.

These technological tools, like corporate responsibility, add to a retailer's cache and represent a genuine marketing advantage.

9. Social media

Retailers are increasingly using social media networks such as Twitter and Facebook as market research and marketing channels. The sites provide an opportunity for retailers to form and interact with communities of consumers, and to direct them to virtual or physical space such as other websites or physical stores. 10. Using vacant shop windows as advertising signs. This is the classic case of making a silk purse out of a sow's ear: use the increasing number of vacant shop windows in shopping centres to promote retailers and retailers' products. This can often be hi-tech; involving the use of digital displays, and draw the shopper's attention to

specific merchandise or promotions in a nearby store.

11. Discounting and giveaways.

Surprise, they are still here despite massive inventory reductions that have created so-called "zombie stores" (stores that have large areas of vacant space and half-empty shelves). Don't expect the promotional marketing tool to be put down anytime soon.

Conclusion :

Over the last two decades, rising internet and mobile phone penetration has changed the way we communicate and do business. E-commerce is relatively a novel concept. It is, at present, heavily leaning on the internet and mobile phone revolution to fundamentally alter the way businesses reach their customers. To conclude, retailing is a technology – intensive industry where successful retailers today work closely with their renders to predict consumer demand, shorter leads times, reduce inventory holding and thereby save cost.

So, to compete successfully in the 21st century, firms need to meet the challenges of a rapidly globalizing, highly competitive and technologically complex environment. These challenges become yet more daunting with the accelerating pace of change and increasingly volatile and turbulent nature of markets. And it is important for the retailers to cope with this changing scenario for better survival.

References

1. Adams T., "A New Dimension for Market Researchers", *Marketing Research*, August, 1997
2. Akaah, I.P. "Influence of Deontological and Technological factors on Research Ethics evaluations"-*Journal of Business Research* (1997, Vol.11)
3. Armstrong, R.W. "The Relationship between Culture and Perception of Ethical Problems in International Marketing"
4. Aslo, J.S. and Nafria, E., "The AUDE integral information analysis derived from consumer panels and audience panels"
5. Bacon, L., "Data Mining in Marketing"
6. Barabba, V.P. and Zaltman, G., *Hearing the Voice of Market*
7. Bass, F.M., "The Future of Research in Marketing: Marketing Science"
8. Brown, S., "Marketing and literature: the anxiety of academic influence"
9. Choi, J., Cooper, K. and Hamner, P. (2008), "Identifying Target Customers"
10. Clemons, E.K. and Bardley, S.P., "Strategic uncertainty and the future of online consumer interaction"
11. Costa, J.(1998), " Power tools for multicultural marketing researchers"
12. Decision Analyst. <http://www.secisionanalyst.com/online/acop.htm>
13. Dutka, A., *Competitive Intelligence for the competitive edge*, NTC Business Books, Lincolnwood
14. Fassino, M. "Neural Networks; using the past to forecast the future"
15. Godin, S., *Permission Marketing*, Simon and Schuster, New York, NY
16. Kotable, M. and Helson, K., *Global Marketing Management*, John Willey and Sons, New York, NY
17. Richards, L. *Using NVivo in Qualitative Research*, Sage Publication, Thousand oaks, CA
18. Slater, S.F. and Narver, J.C. "Market oriented is not enough; build learning organization", in Deshpande, R.(Ed.), *Developing a Market Orientation*, Sage Publication, Thousand oaks, CA

Leadership And Management: Are They Different?

Dr. Prashant M. Patil
Asst. Prof. H.O.D. Com.

Dr. Haribhau Admane
Arts & Com. College, Saoner.

Abstract

It is important to distinguish the difference between leadership and management, both of which are considered necessary. They are not the same thing. But they are necessarily linked, and complementary ...the essence of the argument seems to be that managers are oriented towards stability and leaders are oriented towards innovation; managers get people to do things more efficiently, where as leaders get people to agree about what things should be done.¹

There is an important aspect to the debate surrounding the differences between leadership and management and it is raised by Zaleznik (1977) in his seminal article and by Bennis & Nanus (1985) amongst others. He questions if perhaps too many studies have been at small group level and so theory has focused more so on management issues. It does appear that there are clear distinctions between the two dimensions, with leadership being seen as outward looking and inspirational in driving for change. Good leaders motivate people by making the vision relevant to the particular group, supporting the employee with coaching, feedback, role-modelling and by recognizing and rewarding success. This is no less important for a team leader and supervisor as it is for a senior manager.

Introduction

There is a need for both functions and indeed, leaders can become managers and vice versa by virtue of their approach and behavior. The literature would appear to support the view that managers can become leaders by providing vision, direction, strategy and inspiration to the organization and reinforcing the vision and inherent values adopted. Strategic leadership is about giving purpose, meaning and guidance to organizations whereas supervisory leadership is concerned with guidance, support and corrective feedback on a day-to-day basis using task or people-oriented behaviors as appropriate.²

For a quick review, the definition of leadership is a process whereby an individual influences a group of individuals to achieve a common goal. Breaking this down even more, while there are a variety of leadership definitions out there, there are specific components that are central to the majority of these definitions. Leadership:

- # Is a process
- # Involves influence
- # Occurs in a group context (you need to have at least one constituent)
- # Involves goal attainment No matter how you operationalize leadership, these components

play some small role in the definition or theory utilized

For most, the definition of management is seen quite differently. This doesn't mean that an individual can't hold both management and leadership responsibilities simultaneously, but management is considered a term separate from leadership. The definition of management is to exercise executive, administrative, and supervisory direction of a group or organization. Leadership and management share many similarities. Both leadership and management involve influence, working with people, and working with effective goal management. However, the fields of leadership and management can also be considered very different. According to John Kotter, leadership can be considered an age-old concept that has been around for centuries, while management is a concept developed in the last 100 years, in part from the rise of the industrial revolution. Many other scholars share Kotter's viewpoint in differentiating between management and leadership:

Bennis and Nanus define management as accomplishing activities and mastering routines; to lead means to influence others and create visions for change.

Rost asserts that leadership is a multidirectional influence relationship; management is a unidirectional authority relationship.

Zaleznik argues that management and leadership require different types of people

Still there is an overlap between the two fields; when managers are involved in influencing a group of employees to meet its goals, they are operating under leadership. In addition, when leaders are involved in aspects such as planning, organizing, staffing or controlling, they are operating within management.

Difference in the activities of Leaders and Managers.

The core activities of a manager and leader are simply different. The difference is one of focus, one outwardly focused, the other internally.³

Leadership is different from management, but if either is missing, success in today's competitive environment will be elusive. leadership is one of the most observed and least understood phenomena on earth.⁴

Typically the distinction between leadership and management will be described as follows:

Leadership

Leadership is an influence relationship among leaders and followers who intend real changes that reflect their shared purpose."⁵

Management

Attainment of organizational goals in an effective and efficient manner through planning, organizing, staffing, directing and controlling organizational resource."⁶

So how does one distinguish between leadership and management? In table 1 below you will see a direct comparison between leadership and management activities. An individual can be a great leader, a great manager, or both, but each area requires the mastery of slightly different skills and competencies.

Management Produces Order & Consistency

Management Produces Order & Consistency	Leadership Produces Change & Movement
<ul style="list-style-type: none"> • Planning and Budgeting • Establishing agendas • Setting timetables • Allocating resources 	<ul style="list-style-type: none"> • Establishing Direction • Creating a vision • Clarifying the big picture • Setting strategies
<ul style="list-style-type: none"> • Organizing and Staffing • Provide structure • Making job placements • Establishing rules and procedures 	<ul style="list-style-type: none"> • Aligning People • Communicating goals • Seeking commitment • Building teams and coalitions
<ul style="list-style-type: none"> • Controlling and Problem Solving • Developing incentives • Generating creative solutions • Taking corrective action 	<ul style="list-style-type: none"> • Motivating and Inspiring • Inspiring and energize • Empowering subordinates • Satisfying unmet needs

Figure 1.7

With the mastery of each of these skills and behaviors, one can successfully navigate the fields of both management and leadership. It is usually just as simple as knowing what context is most appropriate to the situation and applying oneself in a leadership or management capacity. Management is about the control process, which ensures that lapses in performance are spotted and corrected through feedback. Managerial processes therefore must be as close as possible to fail-safe and risk-free. The leadership contribution is to motivate, inspire and energize people by satisfying basic human needs for achievement, a sense of belonging, recognition, self-esteem, control over one's own life and an ability to live up to one's ideals.

Good leaders motivate people by making the vision relevant to the particular group, supporting the employee with coaching, feedback, role-modeling and by recognizing and rewarding success. This is no less important for a team leader and supervisor as it is for a senior manager.

The 5 different levels of leadership and implication for organizational practice⁸

1. Position: (Rights) People follow because they have to. Your influence will not extend beyond the lines of your job description. The longer you stay here the higher the turnover and the lower the morale (at all levels of the organization including staff, volunteer and board members)

2. Permission (Relationships) People follow because they want to. People will follow you beyond your stated authority. This level allows work to be fun. Caution: staying too long on this level without rising will cause highly motivated people to become restless.

3. Production (Results) People follow because of what you have done for the organization. This is where success is sensed by most people. They like you and what you are doing. Problems are fixed with very little effort because of momentum.

4. Personnel Development (Reproduction) This is where long range growth occurs. Your

commitment to developing leaders will ensure ongoing growth to the organization and to people. Do whatever you can to achieve and stay on this level.

5. Personhood (Respect) People follow because of who you are and what you represent. This step is reserved for leaders who have spent years growing people and organizations. Few make it to this level. Those who do are bigger than life. This is the highest form of leadership. Effective leadership is about focusing your energies on the needs where you can make the biggest difference based on your available resources. This is not easy for non-profits. Born in the struggle to address human needs, and driven by the passion to make a difference to human lives, we want to do as much as we can. In the pioneer stage of our work we tend to want to help everyone. But this is only a stage and should be recognized as that. It is important that out of the focus on quantity is born the need to focus on quality, on where the biggest impact can be made after your pioneer period of experimentation. Precisely because leadership is about struggle it is also a calling and must be practiced with dignity. It is about inspiring (not only motivating) others to act. The word inspiration derives from the word spirit. Leaders always try to get in touch with their inner spirit. You can only inspire if you get in touch with your own spirit and stay in touch with it. Not many people in society are fit for organizational leadership. My estimation is that only between 15%-20% of people are fit to occupy positions of organizational leadership.

Management is also the process by which certain predetermined objectives are achieved through the effective utilization of resources. This is how Peter Drucker puts it A manager, in the first place, sets objectives. He determines what the objectives should be. He determines what the goals in each area of objectives would be. He decides what has to be done to reach these objectives. He makes the objectives effective by communicating them to the people whose performance is needed to attain them. Secondly,

a manager organizes. He analyses the activities, decisions and relations needed. He classifies the work. He divides it into manageable activities. He further divides the activities into manageable jobs. He groups these units and jobs into an organization structure. He selects people for the management of these units and for the jobs to be done. Next a manager motivates and communicates. He makes a team out of people that are responsible for various jobs. He does this through the practices with which he manages. He does it in his own relation to the men he manages. He does it through incentives and rewards for successful work. He does it through his promotion policy. And he does it through constant communication, both from the manager to his subordinate, and from the subordinate to the manager. The fourth basic element in the work of the manager is the job of measurement. The manager establishes measuring yardsticks...He sees to it that each man in the organization has measurements available to him which are focused on the performance of the whole organization and which at the same time focus on the work of the individual and help him do it. He analyses performance, appraises it and interprets it. And again, as in every area of his work, he communicates both the meaning of the measurements and their findings to his subordinates as well as to his superiors. Finally, a manager develops people. Through the way he manages he makes it easy or difficult for them to develop themselves. He directs people or he misdirects them. He brings out what is in them or he stifles them. He strengthens their integrity or he corrupts them. He trains them to stand upright or he deforms them. Every manager does these things when he manages - whether he knows it or not. He may do them well, or he may do them wretchedly. But he always does them."

Conclusion:

It seems clear that an organization needs both good management and leadership and in the case of micro organizations, the capacity to deliver on both probably has to reside in one person. In summary, to be successful, an

organization needs both great leadership and management, whether this comes from one person (as in a very small organization) or from different people working as part of a team. Without leadership and management no organization will be able to function. It will be like a body without a head! Leadership and management are the driving forces behind an organization. It is like a driver in a car. The car cannot move without a driver. The driver guides the car in the right direction. Sometimes the road is bumpy and treacherous but the task of the driver is to maintain control and direction. Imagine a car without a driver? Obviously it will be disastrous! But this is not all. Imagine a car with an untrained or inexperienced driver? The same result - disaster or absolute chaos. It is dangerous to see management and leadership functions as something separate. You need to have both. These days more emphasis is put on the leadership abilities of managers, e.g. developing vision and mission, setting clear objectives, mentoring and coaching others to achieve more.

References

1. Yukl, *Leadership in Organization*. (1989)
2. R. J. House, *Journal of Management*. (1997)
3. M. Buckingham, *The One Thing You Need to Know*. (2005)
4. Warren Bennis and Bert Nanus, *Leaders: Strategies for Taking Charge*. (1985)
5. Rost, *The Journal of Leadership Studies*. (1993).
6. Daft, *Leadership Theory and Practice*. (1999)
7. Northouse, *Leadership Theory and Practice*. 2007,
8. John Maxwell, *The 360 Leader*. (1995)

Other books and Magazines

1. *The Art of Leadership and Management on the ground*, Frank Jule
2. *Leadership is Different from Management*, www.stellarleadership.com
3. *Leadership vs. Management Cooperative Extension Service*, University of Kentucky Collage of Agriculture, Lexington.

Analysis of Financial Inclusion scheme-Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana

Dr. Gajanan Gopalrao Babde
Assistant Professor,
Nutan Adarsh Arts, Commerce &
Smt. M. H. Wegad Sci. College, Umred.

"Poverty is the worst form of violence."
- Mahatma Gandhi

"If the misery of the poor be caused not by the laws of nature, but by our institutions, great is our sin."
- Charles Darwin

Introduction

Financial inclusion may be defined as the process of ensuring access to financial services and timely and adequate credit where needed by vulnerable groups such as weaker sections and low income groups at an affordable cost. (The Committee on Financial Inclusion, Chairman: Dr. C. Rangarajan). The Government of India and the Reserve Bank of India have been making concerted efforts to promote financial inclusion. It is one of the important national mission of the country. Some of the major efforts have made by Government of India and Reserve Bank of India in the last five decades. The major efforts include - nationalization of banks, building up of robust branch network of scheduled commercial banks, co-operatives and regional rural banks, introduction of mandated priority sector lending targets, lead bank scheme, formation of self-help groups, permitting Business Correspondents (BC) and Business Facilitators (BF) to be appointed by banks to provide door step delivery of banking services, zero balance Bank Savings and Bank Deposits (BSBD) accounts, etc. The fundamental objective of Financial inclusion is to reach the

large sections of the hitherto financially excluded Indian population.

Need of Financial Inclusion

- Financial inclusion broadens the resource base of the financial system by developing a culture of savings among large segment of rural population and plays its own role in the process of economic development.
- It brings low income groups within the perimeter of formal banking sector.
- It protects financial wealth and other resources of low income group in exigent circumstances.
- It also mitigates the exploitation of weaker sections and low income groups by the usurious money lenders by facilitating easy access to formal credit.

Pradhan Mantra JanDhanYojana

Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (Prime Minister's People Money Scheme) is a scheme for comprehensive financial inclusion launched by the Prime Minister of India, Narendra Modi on 28 August 2014. This scheme is announced on 15 August 2014 and it is run by Department of Financial Services, Ministry of Finance. Under this scheme, every Indian family will be rolled in a bank for opening a zero balance account. This scheme not only provides the families of India to have an account but it also offers various different profits for the poor families. This new scheme is a step towards

bringing economic quality in the country. The scheme has been started with a target to provide 'universal access to banking facilities' starting with "Basic Banking Accounts" with overdraft facility of Rs.5000 after six months and RuPay Debit card with inbuilt accident insurance cover of Rs. 1 lakh and RuPayKisan Card. In next phase, micro insurance & pension etc. may be added.

Prime Minister views on JanDhanYojana

In a speech the Prime Minister stated that once the father of nation removed the social untouchability from the country. In the current world the financial untouchability is a big concern and it separates people. Thus a bank account will be the first step to eradicate the financial untouchability from the system. Looking to the scheme from an economic point of view the country like India comprises of a huge population. Each of the families living in India is the part of the economic cycle. So once the families have a bank account they get connected to the vehicle of economy. Thus when everyone will be connected the economy of the country will run at a greater pace. Thus this step can be a source to a better economic country.

Scheme Details

Pradhan Mantri Jan-DhanYojana (PMJDY) is National Mission for Financial Inclusion to ensure access to financial services, namely, Banking/ Savings & Deposit Accounts, Remittance, Credit, Insurance, Pension in an affordable manner.

In this scheme, an account can be opened in any bank branch or Business Correspondent (Bank Mitra) outlet. PMJDY accounts are being opened with Zero balance. If the account-holder wants a cheque book, it will be given by fulfilling minimum balance criteria.

Under this scheme following benefits and facilities are given:-

- Account holders will be provided zero-balance bank account with RuPay debit card, in addition to accidental insurance cover of Rs.1 lakh(to be given by 'HDFC Ergo').
- Those who open accounts by January 26, 2015, they will be given life insurance cover of Rs. 30,000(to be given by LIC).
- After Six months of opening of the bank account, holders can avail Rs.5,000 overdraft from the bank.
- With the introduction of new technology introduced by National Payments Corporation of India (NPCI), a person can transfer funds, check balance through a normal phone which was earlier limited only to smart phones so far.
- Mobile banking for the poor would be available through National Unified USSD Platform (NUUP) for which all banks and mobile companies have come together.

Highlights of PMJDY Scheme

- Interest on deposit.
- Accidental insurance cover of Rs.1.00 lac
- No minimum balance required.
- Life insurance cover of Rs.30,000/-
- Easy Transfer of money across India
- Beneficiaries of Government Schemes will get Direct Benefit Transfer in these accounts.
- After satisfactory operation of the account for 6 months, an overdraft facility will be permitted
- Access to Pension, insurance products.
- Accidental Insurance Cover, RuPay Debit Card must be used at least once in 45 days.
- Overdraft facility upto Rs.5000/- is available in only one account per household,

preferably lady of the household.

Chart of Accounts opening under PMJDY scheme as on 06-01-2016:-

Bank Name	RURAL	URBAN	TOTAL	NO OF RUPAY CARDS	AADHAAR SEEDED	BALANCE IN ACCOUNTS	% OF ZERO-BALANCE-ACCOUNTS
Public Sector Bank	8.71	6.99	15.70	13.67	7.29	23456.51	31.83
Regional Rural Bank	3.08	0.51	3.59	2.58	1.02	5148.79	28.59
Private Banks	0.44	0.30	0.74	0.66	0.23	1203.77	40.05
Total	12.22	7.80	20.02	16.91	8.55	29809.07	31.55

(Source:-<http://www.pmjdy.gov.in/account>)

PMJDY scheme completes 1 year of operation. Banks have opened 20.02 crore accounts with deposit of Rs.29809.07 crore as on 6th January, 2016. Banks have issued 16.91 crore Rupay cards and 8.55 crore aadhaar card seeded to account.

Nearly 31.55 % accounts are zero balance. Public Sector Banks have large share in opening account. 13.67 crore accounts are opened by Public Sector Banks out of 20.02 crore accounts which are 68.28%. State wise accounts opening under PMJDY scheme are as follow.

Chart of State wise Accounts opening under PMJDY scheme as on 06-01-2016

S.No	State Name	Rural Accounts	Urban Accounts	Total Accounts	Deposit (in Crore)	Aadhaar seeded	Zero Balance Accounts	Rupay Card Issued
1	ANDAMAN & NICOBAR	37492	15108	52600	14.68	16383	20486	46883
2	ANDHRA PRADESH	4117710	3049420	7167130	641.7	5415198	2197035	6380999
3	ARUNACHAL PRADESH	88597	32877	121474	23.65	12866	42274	106378
4	ASSAM	5011035	1662771	6673806	1163.11	307450	2026433	5089771
5	BIHAR	11687189	4853056	16540245	2227.32	2982599	5463218	13936369
6	CHANDIGARH	43333	168415	211748	56.61	161706	34288	205230
7	CHHATTISGARH	6096361	2964114	9060475	836.98	2402995	4072176	6838841
8	DADRA & NAGAR HAVELI	45058	9297	54355	14.76	33650	16482	48535
9	DAMAN & DIU	15022	8020	23042	6.52	11746	6288	19609
10	GOA	93340	32331	125671	44.4	84086	24097	129080
11	GUJARAT	3972262	3452717	7424979	1174.7	2785183	2178197	6646806
12	HARYANA	2921489	2129542	5051031	1220.24	3480221	1144523	4256823
13	HIMACHAL PRADESH	734812	103185	837997	230.51	624273	139183	752893
14	JAMMU & KASHMIR	1423793	249765	1673558	346.42	111967	761332	1099373
15	JHARKHAND	3837348	1575464	5412812	491.01	3858722	2153989	4237262
16	KARNATAKA	5445631	3455708	8901339	1174.24	5320249	2550335	8225139
17	KERALA	1335802	1169804	2505606	569.11	1817735	674980	2225236
18	LAKSHADWEEP	4525	615	5140	4.1	3408	1645	4084
19	MADHYA PRADESH	8770306	8774219	17544525	1286.78	7684784	6393388	14285538
20	MAHARASHTRA	6357728	6723393	13081121	1643.44	8653697	4776276	11304810
21	MANIPUR	255889	314853	570742	84.51	158567	155851	489599
22	MEGHALAYA	184455	56740	241195	56.78	3863	71886	185241
23	MIZORAM	57461	76695	134156	9.87	2598	61203	85295
24	NAGALAND	87121	68342	155463	17.46	35086	64028	136779
25	DELHI	358294	2573351	2931645	753.33	1965448	853620	2606803
26	ORISSA	5727794	1934562	7662356	1201.36	2562612	2267434	6284800
27	PUDUCHERRY	55455	55172	110627	21.8	78278	29813	95476
28	PUNJAB	2785281	1862624	4647905	1366.08	3534821	949335	4327539
29	RAJASTHAN	10197059	5572003	15769062	2401.31	8885712	4642922	13544055
30	SIKKIM	62178	11118	73296	14.93	56082	22113	62018
31	TAMIL NADU	4245744	3533858	7779602	941.7	2688901	2403866	7152174
32	TELANGANA	4560051	3207085	7767136	751.13	5104989	2611561	6245960
33	TRIPURA	461421	193770	655191	253.14	485971	118087	455737
34	UTTAR PRADESH	18092265	11991773	30084038	4459.55	8162920	9411092	27358923
35	UTTARAKHAND	1195585	544135	1739720	388.15	482025	447195	1492384
	WEST BENGAL	11880626	5532017	17412643	3917.69	5500501	4384530	12778421
	Grand Total	122245512	77957919	200203431	29809.07	85477292	63171161	169140863

(Source:-<http://www.pmjdy.gov.in/account>)

World Record of PMJDY scheme in Guinness Book

Financial Services Secretary Hasmukh Adhia said that even Guinness Book of World Records has recognised the achievements made under PMJDY. In its citation, the Guinness Book said: "Most bank accounts opened in one week as part of the Financial Inclusion Campaign is 18,096,130 and was achieved by the Department of Financial Services, Government of India from August 23 to 29, 2014."

Criticism:-

The scheme has been criticized by many experts that it has created unnecessary work-burden on the public-sector banks. According to the experts, temptations presented by the Prime Minister like zero balance, free insurance and overdraft facility would result in duplication. Many individuals who already have bank accounts may have had accounts created for themselves, lured by the insurance covers and overdraft facilities. The claimed overdraft facility has been completely left upon the banks. As per the government notice, only those people would get the overdraft facility whose transaction record is satisfactory as per the banks. It is quite unlikely that many people would get this facility as the banks would avoid potential NPAs. The claimed accidental insurance has also proved to be a non-existing scheme as the Rupay card holders have got no legal paper for any such accidental insurance.

Conclusion:-

PMJDY is a good example of financial inclusion. Due to this scheme, the financial untouchability

is reduced. Those who were belong to low income group or below poverty line people will get financial support from government agency. Amount deposited under this scheme are turned for investment purpose till date it was unorganised manner. Burden of maintenance of these accounts are not problem in this IT enabled era.

References

1. "Prime Minister to Launch Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana Tomorrow". Press Information Bureau, Govt. of India. 27 August 2014. Retrieved 28 August 2014.
2. ET Bureau (28 August 2014). "PM 'Jan Dhan' Yojana launched; aims to open 1.5 crore bank accounts on first day". The Economic Times. Retrieved 28 August 2014.
3. "Modi: Banking for all to end 'financial untouchability'". Reuters. 28 August 2014. Retrieved 29 August 2014.
4. <http://www.pmjdy.gov.in/account-statistics-country.aspx>
5. "PM's email to all bank officers". Press Information Bureau, Govt. of India. 25 August 2014. Retrieved 28 August 2014.
6. JanDhanYojana.Net (28 August 2014). "PM 'Jan Dhan' Yojana". JanDhanYojana.Net. Retrieved 29 August 2014.
7. "Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana". Department of Financial Services, Ministry of Finance.
8. http://www.rbi.org.in/scripts/BS_SpeechesView.aspx?Id=862

Impact of Usage of Plastic Money on Impulsive Buying with Special Reference to Homemakers of Nagpur City.

Mrs. Vandana Vijay Fulzele
Asst. Professor, Home - Economics Dept.
LAD Smt. R.P.College, Nagpur.

ABSTRACT :

The study attempts to understand the impact of usage of plastic money on impulsive buying, credit card usage pattern in Nagpur city. The goals of the study are to understand the extent of materialism and impulsive buying among Homemakers in Nagpur city. The study further attempts to understand whether the presence of plastic money has in any way changed the pattern of spending (usage) .

Introduction:

Impulse buying is defined as an unplanned, on the spot purchase triggered by stimulus. Stimulus is given through sensory marketing and the possibility to touch the products, by clear and visible information about special offers and tie-ins to help the consumer remember what they need. It is also a Spur of the moment, unplanned decision to buy, made just before a purchase. Research findings suggest that emotions and feelings play a decisive role in purchasing, triggered by seeing the product or upon exposure to a well crafted promotional message. Such purchase ranges from small (chocolate, clothing, magazine) to substantially large (jewelry, vehicle, etc) and usually (about 80 % of the time) lead to problem such as financial difficulties, family disapproval, or feeling of guilt or disappointment.

Credit card/debit cards are the mode of payment that is widely used by consumers to purchase goods and services on credit. The growth in this plastic money usage is parallel with the growth in other types of consumer credits such as bank overdrafts, personal loans, hire purchase and

others. Although credit card stimulates consumer spending (Warwick & Mansfield, 2000) and offers flexibility to consumers, it also has its setbacks.

The current developments of financial services globally have increased the availability and usage of credit, and directly increase the indebtedness of consumers (Griffiths, 2000). According to Soman (2001), those who use credit cards usually will make extra purchases and also tend to spend over their means. Consequently, they carry large balances in their credit cards which tend to accumulate because they usually pay only the minimum amount required by the banks.

As per RBI Sources, The total Credit card and Debit card Penetration in India has touches 520 Million as on Nov 2014 out of that 20 millions are credit card issued and 500 millions debit card issued to Indian peoples.

The orange city, Nagpur is the commercial and political centre in the state of Maharashtra. The third largest and the third most populous city in the state with a population exceeding the 20

lacs mark; The fact that the city has a literacy rate of 93.3% goes to show the kind of progress that is happening here. The city is also home to major industries like Information technology, banking, real estate etc. It is particularly known for the market reach it enjoys in the banking field.

Review of Literature :

1) Desai K.K. & Seenivasan S. (2011) "How Credit Cards Payments Increase the unplanned Purchases. The buying behavior of the customer is analyzed while comparing purchases made when payment is made by cash or through credit cards. It was established that when the payment is made by credit cards the customer indulges himself. While purchasing on cash only goods having high utility are given preference

2) Soman and Cheema (2002) explained that the propensity to spend increases as a function of the credit limit, specifically as the credit limit increases, subjects using a credit card report a higher likelihood of making a purchase *ceteris paribus*. When a consumer once has a credit card and with credit line available, sometimes unnecessary spending gets unavoidable. Unnecessary spending gets increased because consumers have a pool of money available, though he/she has to return that money in future.

3) Beatty and Ferrell (1998) described that Impulse buying refers to immediate purchases which are without any planned shopping objective to fulfill a specific or desired level needs. It means that they have some desired level than they would go for shopping than in to the store they attract by product or store keeper behavior than them make impulse buying at that time.

4) Block and Morwitz (1999) enunciated the definition of impulse purchase as consumer buying an item with little or no deliberation after the result of a sudden, powerful urge. Kacen and Lee (2002) stated that impulsive behaviour are more arousing and irresistible but less

deliberative when compared to planned purchasing behaviour.

5) According to Engel and Blackwell (1982) impulse buying is an action undertaken without previously having been consciously recognized or a buying intention formed prior to entering the store.

Major Objectives:

1. To study the impact of usage of plastic money on impulsive buying, enhanced credit card spending pattern.

2. Minor Objectives:

- To find the relationship between materialism and impulsive buying.
- To find the relationship between materialism and enhanced credit card spending.
- To find the relationship between impulsive buying and enhanced credit card spending.

Research Hypotheses

- H1 Materialism is positively related to impulsive buying.
- H2 Impulsive buying is positively related to enhance credit card spending.
- H3 Enhanced credit card spending is positively related to credit default.

Type of study-The study is descriptive and the survey method was used.

Population -There are around 0.35 million credit card users in Nagpur city (Total of 2.3 million people). These cards are offered by 28 different national and international banks .A

Sample Frame and Sampling Technique - A quota sample of 200 respondents is

selected from among those who are using the credit cards for a period greater than one year.

The base of selection also covers different education qualification, occupation and age group. This method is identified by the researcher as a credible way of tracking credit card spending and financing patterns as the respondents have completed a few billing cycles in the said period. Prior to this a pilot study was conducted among 50 credit card users to determine their responses and to validate the questionnaire. The number of final respondents from whom data collection was done is 250. The quota sampling is a non-probability sampling technique which can involve the judgment of the researcher as well to ensure quality of the responses.

Tools of Analysis- A combination of mean, standard deviation and t- test was used.

Time Frame-The pilot study was undertaken in November 2014.

Data Analysis:

Findings:

A positive relationship between credit card and impulse buying behavior .

- A positive relationship between promotional approach and impulse buying behavior .
- A positive relationship between Window Display and impulse buying behavior .
- A positive relationship between product involvement and impulse buying behavior.
- A negative relationship between sensational cues and impulse buying behavior.

Conclusion:

Impulse buying happens when an individual experiences a persistent, and sudden and powerful urge to instantly purchase something and it could result from temporary failure of self-control. It happens when there is no pre-shopping intention to purchase the specific

product or to fulfill specific buying task

Impulse buying is a sudden and immediate purchase with no pre-shopping intentions either to buy the specific product or to fulfill a specific buying task. The findings of the study indicate that credit card, promotional approaches, window display, sensation cues and product involvement mostly influence the impulse buying behaviour of the homemakers of all the income groups. In case of effect of sensation cues have not a significant influence on homemaker's impulse buying decision because it is noticed that in the store is not having only musical environment or atmospheres for consumer's impulse buying decision. The study of promotional approach it can be specific brand offer, advertisement of product in print and visual media or any sort of promotion of products in super stores that initiate impulse buying behaviour of homemakers at superstores. As impulse buying is unplanned purchase, customers may feel regret or dissatisfaction after purchase. The possibility of unplanned and unwanted outcomes is high when individuals act on impulse. However, impulse consumers tend to give in to their buying temptation although they are aware of the negative consequences .When the impulse is out of control, the impulsive consumers have a great tendency to misuse their credit cards because credit cards provide a readily accessible means to fulfill their self-generated desires for things.

REFERENCES :

- Bayley, G., & Nancarrow , C. (1998) . *Impulse Purchasing: A Qualitative Exploration of the Phenomenon*. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 1(2) , 99-114.
- Engel, J., & Blackwell , R. (1982). *Consumer Behaviour*. Chicago: Dryden Press
- Block, L. G., & Morwitz, V. G. (1999) . *Shopping lists as an external memory aid for grocery*
- *Journal of Consumer Psychology: Influences on list writing and list fulfillment of shopping*, 8(4), 343-375.

A Study of Different Types of Material Used In Living Room Furniture

Dr.Vandana Dhawad, Amruta Sangai

Post Graduate Teaching Department
of Home Science
RTM, Nagpur University, Nagpur

Abstract

The house is a place where one, along with family, enjoy all happiness, love and affection of each other and takes care of others health, ease and comfort and entertainment, social activities and indulgence of hobbies. The living room is where the family gathers .They spend most of time bonding with each other. Living room is heart of the house. The placement of the different materials of furniture is also important. Wood, Plastic, Iron, Glass these materials can be used for different types of furniture.

Keywords:-Furniture, Living room, Wood, Plastic, Glass, Iron.

1. Introduction:-

House is place where people with similar origin or those bonded together with the ties of blood or marriage reside together. In every house the living room is the only place which brings the family together.

The living room should provide for all the more quiet, recreational activities of the family such as reading, conversation, quiet games and low music. It should also serve as a comfortable, attractive place to receive friends.

That is purchasing a furniture set is for living room is crucial because it serves as the main showcase of the house. Of all the room in a house the living room acquires greater exposure.

1.1- Different materials of furniture:-

Wood:-Wood can be modified and can be designed in given any shapes and size. With the help of laminates and polishes and varnishes it

can be given various colours too. Natural wood is warm material therefore a home with wooden furniture is robust to the initial appearance.

Plastic:- Wooden furniture is quite expensive and need maintenance .People also opt for plastic furniture in house. It is light weighted and thus can be moved around without any help to any convenient location without much hassle. Plastic furniture is waterproof even when left unattended in rain, it does not get rusted or cracked.

Glass:- Glass furniture and interior gives a more sophisticated look and keeps mind very refreshing and lively. Glass gives rich look the home. But since glass is very costly material, it may increase the budget of cost.

Iron:- wrought iron furniture is considered as one of the most elegant type of furniture that people can choose to have these days. Wrought iron furniture is well known for its classy style, durability, and unique designed.

1.3. Aim of the study- A study of different types of materials used in living room furniture.

1.4. Objective

1. To identify the type of material for living room furniture.
2. To suggest guide lines for careful handling of the furniture.

2. Methodology

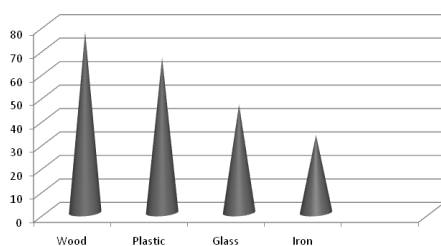
The research design is the specification of methods and procedure used for acquiring the information need for the study.

- 2.1 Selection of area-for conducting research work Sakardara area in Nagpur city was selected.
- 2.2 Sample-100 homemakers were selected. The sample was selected using purposive sampling method.
- 2.3 Tools and Technique- In this study questionnaire cum interview method was used. Questionnaires were personally filled by the research investigator.

3. Result and Discussion

Table No 1-Material used for furniture

Sr. No.	Material used for furniture	Percentage (%)
1	Wood	77
2	Plastic	66
3	Glass	46
4	Iron	33

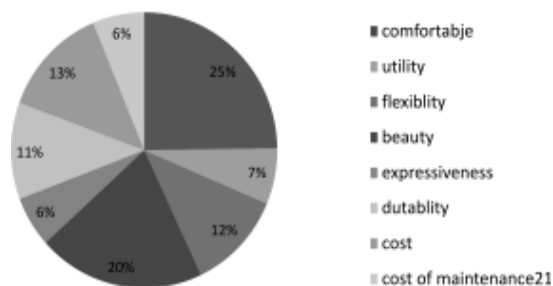
Graphical representations of the respondents on the basis of material used in furniture

Table No 2 - Selection of Furniture

Sr. No.	Material used for furniture	Percentage (%)
1	Comfortable	83
2	Utility	22
3	Flexibility	39
4	Beauty	68
5	Expressiveness	20
6	Durability	38
7	Cost	44
8	Cost of maintenance	21
9	Need	67

From the above table it can be said that maximum respondents preferred comfort while selecting the furniture. While buying any furniture comfort, beauty and need play a vital role. Cost, durability, Flexibility, utility, cost of maintenance and expressiveness are also to be considered while selecting furniture.

Percentage

Pie diagram-representations of the respondents on the basis of selection of furniture

Table 3-Suggestion about Furniture material

Sr. No.	Material used for furniture	Percentage (%)
1	Wooden furniture need maintence	72
2	Cost & maintenance of plastic furniture is very less	60
3	Glass furniture is very delicate so handle it carefully	90
4	Iron furniture catch rust very soon so it should be kept away from wet place	82

Some suggestive response was given by the respondent. 72% respondents observed that wooden furniture needed more maintenance. 60% homemakers said that plastic furniture required less maintenance. 90% respondents said that glass furniture is very delicate hence it should be handled with care. Iron furniture rust very soon so it should be kept away from moisture said 82 % respondents.

Conclusion:-

Majority of the houses had wooden furniture in living room because wooden furniture is durable than other material. Homemakers were aware colour scheme. Maximum respondents the furniture was selected in order of comfort followed by beauty, need, cost, flexibility, durability, utility, maintenance cost, expressive

References

- 1 Rutt A .H, *Selection of Furniture-Home Furnishing, Second Edition, John Wiley and Sons, Newyork*
- 2 Anonymouse (2011), *Importance of living room furniture in every home ,http://woodbury house.typepad.com.*
- 3 Anonymous (2011), *The size of England new home, www.behomewise.co.uk.*

Love as a Web in the novels of Manju Kapur

Aachal Mundafale

Assistant Professor

Matoshri Anjanabai College of Social Work,
Narkhed.

The Indian literary scene always presented women as a necessary tool to be used by men. The Law of Manu denied woman an existence apart from her that of her husband or his family. Rabindranath Tagore highlights the postcolonial notion of hypermasculinity in the texts like *The Home and the World* in which one of the lead characters says,

We are men, we are kings, we must have our tribute. Ever since we have come upon the Earth we have been plundering her; and the more we claim her, the more she submitted (...) The one delight of the Earth is to fulfill the claim of those who are men (...) Likewise, by sheer force of our claims, we men must have opened all the latent possibilities of women. As the earth is conquered, women must also be conquered. If a man is successful in conquering his woman, then his morale will be very high. Otherwise he will feel very shaky.

Women are rational thinkers and are motivated by logic but the dependence syndrome is so much there in the life of an average Indian woman that she just cannot accept or think of her existence without a man. As a child she depends on her father and then as a wife the husband becomes her love giver and caretaker. Feeling appreciated, acknowledged and special is super important for women, who often balance and juggle so many things in life. And when this is absent some of them shut themselves down and eventually fall prey to false temptations. There is nothing more fascinating in the universe than the feeling of love. But this very feeling

sometimes complicate an individual's life and becomes the cause of downfall. Such is the situation with the female characters of Manju Kapur who fight for their love considering it as the source for survival but instead get trapped leading nowhere and proving a failure. The present paper focuses on the two novels of Manju Kapur entitled *Difficult Daughters* and *A Married Woman*.

The novel *Difficult Daughters* traces the growth of Virmati, the female protagonist, through various ups and downs, with her dreams, desires, longings and aspirations but finally ends with a lot of compromise and compliance retaining hardly any sense of individuality and freedom. In Virmati's life the downfall is majorly because of her failure to control her passion for sexual desire. What one notices is that the author has never permitted Virmati any assertion of power or freedom. Because even as she breaks free from old prisons, she is locked into newer ones. She never appears as a free soul. Love does not give her freedom rather leads her from one kind of bondage to another. Her relationship with the Professor leads to the conclusion that Virmati's love for Harish is also an act of submission. While it does provide an escape from a loveless arranged marriage but it is itself furtive and claustrophobic as it offers only a stolen togetherness behind curtained windows. Love becomes a permanent trap from which there is no respite for her. She craves for self-autonomy but her search for freedom is otherwise proved to be self-deceptive,

horrendous and meaningless. The difficult situations she faces put her in a prolonged ordeal. The strange thing is that love, in her case, does what even strong patriarchal traditions cannot do. The girl, who earlier refuses to be cowed down in the name of family honour, now does not move her fingers without the prior permission of the Professor.

At one stage she finds herself willing to join Swarnalata in the independence struggle but stops herself thinking: "Would Harish like it?" (Difficult Daughters, 233). This thinking keeps her haunting throughout the novel. After the marriage and even during their courtship it is always "Harish didn't want her to do this" or "Harish wanted her to do that" (DD, 233). That Virmati could also want to do certain things and abstain from doing certain things becomes incomprehensible. The Professor knows how to bring her round to his views. He is confident: "She might protest but ultimately she had to do as he said" (DD, 263). This is typical Indian traditional family wherein the male has the right to shape and mould the thinking of the female partner, while the woman remains silent and submerged. The individuality of the woman is crushed beneath the burden of "being worthy of him" (DD, 237). Gradually unwillingly though unknowingly Virmati loses her individuality .

Virmati views marriage as her ultimate goal of stability but it just becomes a trap which leaves her no option. After her marriage her quest for identity is replaced by the struggle for existence and it reduces her to the status of a pariah. On the very first day of her marriage she realizes that: "She would walk tight-lipped, mute on the path her destiny had carved out for her" (DD, 210). Her notions of self-assertiveness become confined to that of domesticity. The woman who was supposed to be an intellectual keeps craving for an opportunity to wash her husband's clothes. Washing Harish's clothes becomes an important matter through which she can assert her right as a wife. What matters to her is her

marital status, her sole right on her husband and his house. Love, naturally acquires another synonym for her that of servitude. The frustrating thing about this servitude is the fact that even the strongest among us cannot help a woman in this fight. The germs of servitude lie deep within our 'waxen hearts' and it is time that we accept meekly such a treatment and declare that we would love but only as equals and not slaves (Singh, 23). In Virmati's case she willy-nilly becomes a victim to the society where a woman need not exist, if not for the benefit of men. Eventually she realizes that marriage to the man of her choice is no triumph either. As a second wife, she has to fight social ostracism outside the house, and compete for the kitchen and conjugal bed with Ganga, the first wife, inside it. Thus her journey of struggle has no end. The uneducated, mute first wife of Harish is in no worse a position than the educated, bold assertive Virmati. What Kishori Devi, the professor's mother, tells Ganga is applicable to womankind in general, especially when they are in love. She says "We have to accept. This is our lot in life" (DD, 211). The meek Ganga keeps performing her role as traditional Indian wife without having any complaints against the professor. The professor on the other hand enjoys the best of both worlds. However in our society it is beyond doubt that the one (woman) who raises a voice against odds has to suffer and the one who surrenders will definitely have to suffer admitting it as her misfortune. In both cases the woman becomes a loser.

More often than not it is expected from a woman to give her all to her marriage to make it successful. A much-vaunted happy marriage is a result of relentless adjustments and compromises made by the proverbial homemaker. But the flip side is Indian males with a chauvinistic attitude do not easily give an equal status to women. They are repeatedly reminded of the mishaps that can take place if they try to make it on their own. In such a situation it is not unnatural to have an eye for love and affection

outside. It is rightly said by Simone de Beauvoir in her book *Second Sex*:

A husband regards none of his wife's good qualities as particularly meritorious. He fails to realize that his wife is no character from some pious and conventional treatise, but a real individual of flesh and blood; takes her for granted her fidelity to the strict regimen she assumes, not taking into account that she has temptations of vanquish, that she may yield to them, that in any case her patience, her chastity, her propriety, are difficult conquests; he is still more profound, ignorant of her dream, her fancies, her nostalgic yearnings, of the emotional climate in which she spends her day.

Manju Kapur suggests in her novel *A Married Woman* that post modern women will never tolerate inequality, injustice and discrimination like a holy cow that is the concept of traditional families in India. Now the women assess their status in each and every moment and if they find any discrimination, they are very quick to their feminine assertion and assert their identity breaking traditional customs and religious faith. They break the traditional laws, if they are compelled to be emotionally starved and socio-economically deprived. Astha, the female protagonist in the novel does the same when she finds that her husband is lacking in satisfying her emotion and passion. Her husband Hemant never realizes and respects her deeper self to be loved. "When she was with Hemant she felt like a woman of straw, her inner life dead, with a man who noticed nothing" (MW, 233). Astha takes a different, more safe and secure path of rebellion against male chauvinism. She neither breaks herself nor becomes violent in the violation of traditional concept of society rather she becomes more severe in her attack on the established norms of socio-cultural set up of traditional patriarchal system in turning herself to lesbianism. She challenges male chauvinism of her husband on the one hand while on the other she satisfies emotions of womanhood in

her lesbian relationship with Pipeelika. Both are victims: one is the victim of domestic violence while the other is the victim of social violence. Unconsciously they were in search of a safe, warm and loved place after their shattered conjugal lives.

In the patriarchal set up, the role of a woman and the pedagogization of her sex role has been clearly chalked out. Any deviation from this assigned role is viewed with dismay and summarily ruled out. Any deviant sexual practice is declared contrary to nature and so has to be stopped. Woman loving woman is considered not a healthy attitude and such couples are constantly under pressure to snap their tie. On a deeper level this relationship also implies a woman's independence from man. It has political implications too. One of the subjects in the Hite's survey says: "Sex with a man is often the beginning of a political education, sex with a woman means independence from man". There is a kind of reciprocity and similarity between two women and as a psychiatrist has pointed out, only another woman knows a woman.

For Pipeelika, as we gradually come to know, it was a stopgap arrangement. She was using Astha to fill the void that Aijaz has created as well as to have a ready peg to hang herself on. Pipeelika gloated as a patriarch to see the way she could sway Astha. Astha in her turn is still the subaltern, now being oppressed by a woman instead of man. She acquires an unacceptable sexuality in trying to rise above being merely a body. Although she does often brood about her own sexual relationship and its nature, but her desire for Pipee is so linked to that particular person that she fails to draw any general conclusions. What we find is that if Astha is fed up of her married life and looks around for togetherness, it is hardly any different in her lesbian relationship with Pipee. It's not about intimacy with a man or a woman. Inimical conditions can come up and damage even the most steady relationship. Gender doesn't count.

Stability does. but the alternative she seeks temporarily is also hollow from within and fails ultimately compelling her heaving a sigh of relief.

Pipeelika extends warmth and comfort to Astha and encourages her creative instincts which Hemant fails to do. Astha acknowledges Pipee's powerful presence in her life that helps her overcome her miseries but when it comes to making a choice between Pipee and her marriage she chooses the latter. Astha having flaunted her audacity is homebound. Home is where her heart lies. In the end Astha reaches nowhere. Ultimately, she has to come back to her family and readjust herself in ancient traditions as Christopher Rollason says:

The women in India have indeed achieved their successes in half a century of independence; but if there is to be a true female independence too, much remains to be done. The fight for autonomy remains an unfinished combat.

Very skillfully Manju Kapur has brought the novel to a close by bringing a married woman full circle back home. The new generation of women delineated in *A Married Woman* shows the split in their personalities. They are all highly educated and are accustomed to the sound and furies of the world. Their eyes and ears, ascertained to the ups and downs of the fast changing world and they long to experiment something unusual to satisfy their suppressed ego. In their venture to do so, they fall a prey to false temptations. These temptations distance them from their practical responsibilities and

they burgeon forth a tree of detachment. The urge to lead their own lives and the impulse to galvanise them drive them ultimately to disappointment. All said and done, Indian women are respectful of their marriage and even though alternatives are available, they are neither acceptable nor fulfilling. Ultimately the truth is that a married woman can take liberties with herself but not with her family and she has to return to the fold though she might have stretched herself thin in the process.

Works Cited:-

- [1] Kumar, Ashok. *Novels of ManjuKapur: A Feministic Study*. New Delhi, 2010.
- [2] Nayak, Bhagabat. "Feminine Assertion in ManjuKapur's *A Married Woman*." *The Indian Journal of English Studies*. Vol. 41. Ed. R.K.Dhawan. New Delhi, 2004.
- [3] Sales Salvador, Dora. "The Memory of Desire in ManjuKapur's *Difficult Daughters: In Past and Future*." *Memory, Imagination and Desire*. Ed. Constanza del Rio and Luis M. Heidelberg. 2004.
- [4] Sharma, Aparajit and Kadam Sarita. "Depiction of Woman in ManjuKapur's *Difficult Daughters*' in *Synthesis*." *Indian Journal of English Literature and Language*. Vol.1. No. 2. June, 2009.
- [5] Rollason, Christopher. "Woman on the Margins: ManjuKapur's *Difficult Daughters*" in *Indian Women's Writings in English*. Ed. T.Sai Chandra Mouli and Jaydeep Sarangi. Delhi, 2008

Technique of narration, Language and style in R.K Narayan's the Guide

Dr. Rajender R. Tula
Asst. Professor
Bhagwantrao Arts College, Sironcha
Dist. Gadchiroli

Abstract:

R.K. Narayan is one of the most widely read writers in Indian writing in English. Narayan's vision is traditional vision but it does not limit exploration in his novels. His novel "The Guide" (1958) got him wide popularity all over the world and Narayan was conferred the prestigious Sahitya Academy Award in 1960 for his contribution to Indian writing in English. It narrates the travails and tribulations of Raju formerly a tourist guide who had just been released from prison and has taken refuge in an old temple by the river. Velan a peasant mistakes him for a holy man (Saint). Raju the ex convict helps him by giving an advice on a domestic problem. In this way he acquires a reputation of a saint. Subsequently Raju was forced to undergo a fast to save the people from drought and to propitiate the rain gods. Finally he confesses that he is an imposter and recounts to Velan the tragicomedy of his love Rosie the dancer, the raise and fall of his fortunes as guide, lover and an impresario.

Keywords: Priest, holy man, contribution, tourist guide, tribulations, confess, imposter, impresario.

Introduction:

R.K. Narayan is one of the foremost Indian writers in English. He is among those best story tellers in English literature whose stories as well as novels present positive attitude, no doubt comes in the line of great literary artists. His full name is Rasipuram Krishnaswamy Narayanswamy Iyer was born in Madras in 1906. His father was a school teacher in Mysoor, so Narayan was also shifted to Mysoor which has been his home ever since. His mother a house wife, R.K. Laxman his elder brother was a well known cartoonist. He was not a good student so he failed both in high school and twelfth class examinations. These failures at school and college made him shy, reserved, an introvert and

not an extravert. It is said that once he even tried to come it suicide, ever since he has been reserved and modest.

He was graduated from Maharaja College, Mysoor later worked as a clerk then as a teacher to contribute to the family income. But both these professions did not suit him. Further started with career as a writer and achieved eminent success as a novelist and short story writer. His wife Rajam died of typhoid then for six months he did not write any novel.

Narayan's works:

Narayan is a lucky writer because achieved recognition with the publication of his very first novel. To his credit he has 14 novels, about a 100 short stories, a number of articles and sketches. 1. Swami and friends 2. The Bachelor of Arts 3. The English teacher 4. The dark room 5. Sweet

vendor 6. The financial expert 7. Mr. Sampat 8. The guide 9. The Man eater of Malgudi 10. The waiting of Mahatma 11. The painter of signs 12. The world of Malgudi 13. A tiger for Malgudi 14. The world of Nagaraj.

Narayan as a short story writer:

After his domestic tragedy (wife's death) Narayan did not write any novel for 6 months during this period he edited a journal 'The Indian thought' and published 3 volumes of short stories. Malgudi days 1941, Dodu and other stories 1943, cyclone and other stories 1944. An astrologer's day and other stories, Lawley road and other stories, Next monday, A horse and two goats, under the Banyan tree, Gods and Demons and other stories, my dateless diary. The Emerald route, My Days. With collection of short stories published by Bt. Bound, William Heinemann, Viking press and Penguin classics reflects the customs and traditions of people of Malgudi.

Narayan in his creation of Malgudi world portrays a variety of south Indian characters who have in their blood and bones the community traditions they inherited and brought up. Narayan has no heroes and no villains. His heroes are all unheroic, and villains have something good in them. One more notable aspect of Narayan's realism is that he presents the Indian society as it is.

Achievements and Awards:

Many prestigious awards embraced R.K. Narayan for his works. His 'the Guide' received the Sahitya Academy Award in 1960 the novel has being filmed but Narayan was not happy with the film. He was awarded Padmabhushan in 1964, University of Leeds conferred on him the Honorary D.Litt. in 1967 and Delhi University followed suit in 1973. He has been included in the writers and their works a series published by the British council. He is the only Indian so far to have achieved this distinction.

A.C. Benson Award by the Royal society of literature was given to Narayan in 1980. Also he was made a member of Rajyasabha in 1989 (Nominated). A number of his short stories and novels have been serialized on TV (Malgudi days) and some of his novels also made into films Swami and friends, Mr. Sampat and the Financial expert.

The art of storytelling:

Having lost his wife he lived in Chennai with his daughter and her family. He passed away on 13th May 2001, he led a simple and active life till the end. His novel 'the Guide' earned him eternal name, fame and popularity all over the world. He choose a middle class person as hero in that novel who has not even completed his school education. Centered in and around Narayan's fiction South Indian town of Malgudi, The Guide is twenty four carets Indian novel, in its theme imaginary, ideas etc. The poet moves on two phases the past and the present. Raju recalls his past as he is firmly decide as a holy man in old temple of Memphi hills. His past recollections help us to understand his life, mental makeup and motivations of the protagonist who like Rosie and Marco is an accomplished artist in his own way.

Marco is an archeologist and his wife Rosie belongs to a family of temple dancers (Devdasis). Being and archeologist Marco was fully engaged in his research works, meanwhile Rosie was attracted and entertained by Raju who helps her to popularise her talent of dancing. Rosie starts to perform on stages and earns money with the help of Raju. But Raju being highly undisciplined started drinking, gambling with the money earned by her. Finally Raju was kept behind the bars for forgery of her signature. In this way narrations begins after the release of Raju from the Jail.

At this cross roads he has to begin a new life. He has strained every nerve to defend himself in court against Rosie hence now he cannot go to

her. Now Raju has no face to return to Malgudi and start living there as an ex convict. In this way wandering here and there he comes to an old defunct temple to pander over his darkened future. Fortunately he was mistaken for a holy man by the rustic people of nearby village where he was forced to don the mantle of a saint and fast unto death where is a famine and drought in the region because this is what his followers expect from him. On twelfth day Raju attains martyrdom.

Raju is on the verge of the transformation, of becoming a saint but Narayan treats the whole thing very lightly. Here Narayan's narration is prosaic, in fact Raju's tone is no different from Narayan's own. Indeed it is Narayan's voice that we hear all the time. No doubt Raju is a cheat, fraud, a fake swami. For his fasting Government fears for his deteriorating health, the place where he is fasting is now a place of pilgrimage for lakhs of devotees and people rushes to touch the feet of swami, reporters gather there from all parts of the globe.

Raju becomes too weak on eleventh day of fast doctors advise him to take some saline water but Raju declines. In the ending he feels it's raining in the hills and he falls down. And it is not clear whether he fallen unconscious or died it is ambiguous. Critics had different opinions, some interpreted that Raju dies at the end and becomes a martyr, while some other of the view that he saved by doctors and enjoyed the life with the popularity of a swami.

Rosie and the king cobra:

Rosie is one of those butterfly type of women who frequently appear in the novels of Narayan. Rosie's husband Marco was busy in deciphering episodes from Ramayana on the walls of the Ishwara temple in North extension. Rosie all alone felt bored at home and attracted by Raju's clever words. Raju takes her to Gaffur's house to introduce her the king cobra and its dance. When she reaches to the man's hut Rosie stood

transfixed in a corner while he prodded the king cobra to come out of the basket. The man pulled out his gourd flute and played on its shrilling and the cobra raised itself and darted hither and thither and swayed. Seeing its dance Rosie was fascinated and started imitating the cobra's swaying. She stretched out her arm slightly and swayed in imitation of the snake's movement.

Skill of narration, style and language:

R.K. Narayan is a wonderful story teller in the Indian tradition of storytelling. His narration moves forward chronologically, each succeeding event being linked casually with the previous one. The end of his story or novel is a solution of the problem which sets the events moving achieves the completeness. In the other words as a good storyteller Narayan sees to it that his story has a beginning, a middle and an end. The narrative technique Narayan has followed in this novel is different from that of the other novels, and always he uses simple and lucid language.

Narayan's English:

R.K. Narayan is an Indian writer in English and his Indianness is reflected in a number of ways in his novels and stories. One can make an extensive analysis of Narayan's use of Indianisms which include words from Tamil, Sanskrit and Hindi. For example Jutka, Pyol, Dhoti, etc. Translations of Tamil expressions like worshipping room, dinner leaf and sitting plank etc. Also he coined some words like half arm shirt, bull-calf, dung cake, bitel nut-spittle, foreign returned people etc. In this way Narayan coloured his English language with Indianness.

Conclusion:

Narayan's novels and short stories were appreciated by many people and critics from India and abroad. His a gifted artist who is quite sensible to his surroundings, different kinds of people, living, their beliefs and the values they set before them. Most of the universities in India and abroad have taken his stories and novels and

included in the syllabi for post graduation and under graduation courses. For the coming generations his works are great assets and gifts and shows Indian culture, traditions and his literature is a great treasure for the future generations.

References:

1. Narayan, R.K. The Guide, Indian Thought Publications, Mysore,1965(1935)
2. Narayan, R.K. The Bachelor of Arts, Indian Thought Publications, Mysore,1965(1935) 1982
3. Narayan, R.K. Swami and Friends, Indian Thought Publications, Mysore,1965(1935)
4. Narayan, R.K. The English Teacher, Indian Thought Publications, Mysore,1965(1935)
5. R.K. Narayan, "Fiction Writer in India", Atlantic Monthly,
6. V.Y. Katak, "The Achievement of R.K. Narayan", Indian Literature of the Past Fifty Years 1917-1967, (Ed), C.D. Narasimhaiah (University of Mysore, 1970),
7. Mr. Sampath (1949); Delhi, Hindi Pocket Books, 'Rpt. 1979.
8. The Man-Eater of Malgudi, (1962); Mysore, Indian, Thought Publications, rpt., 1973.

The role played by nationalized bank in financial planning of Indian citizens

Dr. Tushar Chaudhari
Assistant Professor,
Seth Kesarimal Porwal college Kamptee

Abstract

In today's world, we would consider financial planning to rank pretty high in Maslow's Hierarchy, and is as critical as the safety and social needs. Financial planning helps in bringing about discipline and achieving financial security. Personal financial planning is the best solution for socio economic benefit of the individual and hence for the society. It is more so importance in rural area as they have a very limited source of earning. Hence the question of saving and the question of raising finance are the biggest worry for these people. Nationalized banks in India has the largest network of branches. Moreover it seems to have gained huge faith among customers. Hence if the researcher want to investigate the role of bank in personal financial planning of Indian citizens

Keywords :- Public Sector Banks

Introduction

The public sector banks comprise of 20 nationalized banks, the state Banks of India and its 7 associates. Till 1955 they were used to be only private commercial bank- whether scheduled or non-scheduled, licensed or unlicensed, foreign or India, they were all owned and controlled by private entrepreneurs and shareholders. There were three phases of banks nationalization. The first was in July 1955, when Government of India nationalized the Imperial Bank of India to create the State Bank of India. It was a pioneering attempt in introducing public sector banking in the country. In 1959, eight state banks of erstwhile princely states were also nationalized to form the subsidiaries of the State Bank of India. These nationalised banks

Objective

1) To study the concept of financial planning

- 2) To understand the process of financial planning
- 3) To study the role played nationalized bank in financial planning
- 4) To provide the effective measures for improving the role played by nationalized banks in financial planning of Indian citizens

Financial planning

All individual financial activities fall under the purview of personal finance; personal financial planning generally involves analyzing your current financial position, predicting short-term and long-term needs and executing a plan to fulfill that need within individual financial constraints. Personal finance is a very individual activity that depends largely on one's earnings, living requirements and individual goals and desires.

Among the most important aspects of personal finance are:

- Assessing your current financial position - looking at expected cash flow, current savings, etc.
- Buying insurance to protect yourself from risk and making sure your material standing is secure
- Calculating and filing taxes
- Savings and investment
- Retirement planning
- Financial planning process

The key component of personal finance is financial planning, which is a dynamic process that requires regular monitoring and reevaluation. In general, it involves five steps:

1. Assessment: A person's financial situation is assessed by compiling simplified versions of financial statements including balance sheets and income statements. A personal balance sheet lists the values of personal assets (e.g., car, house, clothes, stocks, bank account), along with personal liabilities (e.g., credit card debt, bank loan, mortgage). A personal income statement lists personal income and expenses.

2. Goal setting: Having multiple goals is common, including a mix of short- and long-term goals. For example, a long-term goal would be to "retire at age 65 with a personal net worth of Rs.1,000,000," while a short-term goal would be to "save up for a new computer in the next month." Setting financial goals helps to direct financial planning. Goal setting is done with an objective to meet specific financial requirements.

3. Plan creation: The financial plan details how to accomplish the goals. It could include, for example, reducing unnecessary expenses, increasing the employment income, or investing in the stock market.

4. Execution: Execution of a financial plan often requires discipline and perseverance. Many people obtain assistance from professionals such as accountants, financial planners, investment advisers, and lawyers.

5. Monitoring and reassessment: As time passes, the financial plan is monitored for possible adjustments or reassessments.

When it comes to personal financial goals, many can be long term. Paying off student loans, a new car, or a mortgage on a home does not happen in a month or even a year. Retirement is an even longer-term goal. When it comes to financial matters, planning can be of paramount importance.

The role played by nationalized banks in financial planning of Indian citizens

Type of Account	Loan	Deposit	Insurance
Current Account	Housing Loan	Term Deposit	Unit linked plan
Saving Account	Personal Gold Loan	Special term deposit	Child plan
Demat Account	Car Loan	Multi option deposit scheme	Protection plus saving plan
	Personal Loans	Recurring deposit	Other
	Loans Against Securities	Other	
	Loans Against Property		
	CC/OT Loan		

Any nationalized banks do provide valuable help in financial planning of Indian citizens by the way of following parameters.

Recommendations

- Identify and evaluate financial planning strategies.
- Develop the financial planning recommendations.
- Present the financial planning recommendations to the client
- Collaborate with other privates sector in order to render the best services

- Be creative in providing financial planning

References

- 1) Bruce, K & Gupta, R 2011, 'The financial planning and training agenda in Australia', *Financial Services Review*, vol.20, no.1, pp61-74.
- 1) Bryant, S, Stone, D & Wier, B 2006, 'Financial attitudes: implications for Personal Financial Planning Services (PFPSs) and financial literacy', *Unpublished Working Series Paper*. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=896101>.
- 2) Deci, E & Ryan, R 2008, 'Hedonia, eudonomia, and well-being: an introduction', *Journal of Happiness Studies*, vol.9, pp1-11.
- 3) Diener, E 2009, *Assessing well-being: The collected works of Ed Diener*. Springer, New York. Diener, E & Fujita, F 1995, 'Resources, personal strivings, and subjective well-being: a nomothetic and idiographic approach', *Journal of Personality and Social Psychology*, vol.68, pp926-935.

Ethnic Relations And Ethnic Animosities in Khaled Hosseini's Novels

Sameer Naim Mohd. Naimullah

Associate Professor

Dr. M.K.Umathe Arts , Science & R. Mokhare
Commerce College Nagpur.

Abstract : Afghanistan . the Country of Khaled Hosseini's birth, is the setting of all his novels. It is therefore imperative for a reader to acquaint himself with the political , social, cultural, physical and historical aspects of the country. It's demography - the various ethnic groups , their relations . This aspect assumes even more importance in Hosseini's case , being a Tajik , he is accused of 'Pashtun Bashing' a charge , true to some extent. His portrayal of the Pashtuns as brutal , violent , immoral , unscrupulous , oppressor , regressive , and Tajik and Hazaras as the victim of their physical and psychological atrocities , smells of his personal dislike for Pashtuns. A reader needs to tread very carefully while reading his novels so as not to get himself entangled in these allegations and counter allegations. A reader needs to carefully cull and sift truth from falsity , real from imaginary , objective from subjective, to arrive at a conclusion of his own irrespective of what the writer or his critics claim.

Keywords : Pashtun, Tajik , Uzbek , Hazara.

Introduction : Afghanistan is a country peopled by various ethnic groups. The Pashtuns, the Tajiks, the Uzbeks and the Hazaras are the major groups . We also have a very tiny minority of Turkmen, Aimak , Baloch, Pashai, Nurastani, Gujjar, Arab , Brahui, Pamiri, etc. Pashtuns, the largest ethnic group is concentrated mainly in the East and South of the Country . Tajiks in the North-East and West of the country . Hazaras in Central Afghanistan and Uzbeks in North of the country . Kabul and other major cities like Heart Mazar-e- Sharif, Ghazni, Jalalabad , Gardez, Badakshan , Chaghcharan are multi-ethnic cities.

Pashtuns and Tajiks are the Largest and the two most influential and dominant groups. Pashtuns speak Pashto and Tajik speak Dari. Both these languages are official languages of Afghanistan Pashtuns , because of their superior numbers, have always ruled Afghanistan. The Hotak and the Durrani dynasties from where the political history of Afghanistan began were all Pashtuns.

First king of Independent Afganistan King Amanullah followed by king Nader Shah and Last king Zahir Shah were all Pashtuns. Prince Daoud Khan who succeeded king Zahir Shah , President Mohd. Najibullah , Mujahideen who dominated Afgan Politics after the Soviet withdrawal like Gulbuddin Hekmatyar, Sibghatullah Mojadidi , the Taliban who captured much of Afghanistan in mid 1990's , Hamid Karzai and the incumbent president Ashraf Ghani all belong to the Pashtun ethnic group.

The Tajiks asserted themselves in the early 1990's under the leadership of their dynamic commander Ahmed Shah Masood, whose Northern Alliance captured Kabul in the early 1990's and installed Burhanuddin Rabbani as the president . He became the most successful and Influential Commander of the time. The Taliban defeated Masood's army and he was forced to retreat to his stronghold the Panjsher Valley. The Taliban later assassinated Masood just before the

9/11 attack. The brutal assassination of Masood upset the Tajiks as he was held in high esteem by them. He was called the 'Lion of Panjsher'. This tug of war for political supremacy between Pashtuns and Tajiks, which started in the 1990's is still going on.

We don't see Pashtun- Tajik animosity in many multi-ethnic cities of Afghanistan like, Kabul , Herat, Ghazni, Mazar-e-sharif etc. where most of the people are bilingual-- they speak both Pashto and Dari. Inter-ethnic marriages between Pashtuns and Tajiks are common in cities. Hosseini's own parents bear testimony to it; his father was a Tajik and his Mother belonged to the Mohammadzai nobility of Pashtun. We see this inter-ethnic relationship in *A Thousand Splendid Suns*, where Rasheed is a Pashtun and both his wives; Marain and Laila, are Tajik. Culturally there isn't much difference between Pashtun and Tajik. Physically it is impossible to distinguish one from the other. Linguistically they are different as the Pashtun and the Tajik speak Pashto and Dari respectively.

But as mentioned earlier, those living in cities are bilingual. The major reason of animosity between these two ethnic groups, as stated earlier, is political. Being the two largest and dominant groups in the Country their political tussle is the root cause of their animosity.

Ethnic Relations and Ethnic Animosity in Hosseini's Novels :

Khaled Hosseini, a half Tajik is accused of 'Pashtun-bashing' a charge that is not altogether false. It is not a co-incidence that majority of his what we call, negative and evil characters, characters that readers detest are drawn from this ethnic group. Baba, the rich Kabul merchant of *The Kite Runner* is a self-made, confident, arrogant, fiercely independent man, who loves to drink and accuses bearded mullahs of spreading false religion. For him the biggest sin is stealing. Later it is revealed that this upright and morally correct man is guilty of a detestable

act ie sleeping with the wife of his most loyal servant Ali, and impregnating her.

His son, Amir, the protagonist of the novel, does the same to Hassan, Ali's son, when he stands as a mute spectator and doesn't intervene to save him when he is raped by Assef. Assef, the blue-eyed braggart, the antagonist of the novel, who rapes Hassan is also a Pashtun. The Taliban, who ruled the country from 1996 to 2002 were all Pashtun. It was a terrible regime, notorious for their cruelty and barbarity, and we find a very graphic account of that in both *The Kite Runner* and *A Thousand Splendid Suns*. Hosseini came down heavily on them in these two novels but failed to give them due credit for bringing law and order to the chaotic country-however harsh it may be, saved it from disintegrating, considerably reduced corruption and opium cultivation. He failed to give an impartial account of the situation and let his subjectivity creep into his writing.

Taliban it was, who dislodged the Masood-Rabbani Govt. from Kabul and later assassinated Masood. Being a Tajik himself this factor could be one of the reasons for Hosseini's Portrayal of Pashtun characters. He projected the tribal South and East-the Pashtun dominated areas of Afghanistan, as the most ignorant, backward, anti-progress, anti-liberal, anti-women-true though it is, but this attitude is not just confined to the Pashtun areas but is prevalent in other parts of the country as well. But Hosseini it seems has taken a special liking for Pashtuns. He completely skipped the period when Northern Alliance led by Ahmed Shah Masood was in power. That period of four years, from 1992-1996, was also marred by widespread killings, lootings, corruption and Chaos. Hosseini conveniently chose to skip this period which is not what an honest and objective writer should do.

In his second novel, *A Thousand Splendid Suns* again we have a bad Pashtun, Rasheed and his

very Submissive, good-at-heart, courageous, loving, self-sacrificing Tajik wives-Maraim and Laila, whom he treats with utmost cruelty. There is no denying the fact that Hosseini's portrayal of Afghan women is absolutely true, a fact nobody can dispute. He gave a very graphic and detailed account of what it means to be a woman in Afghanistan. But a question that arises is why we again have Pashtun oppressor, Rasheed like the one we have in his first novel *The Kite Runner*. The hazaras are the victims of Pashtun oppression and bully in *The Kite Runner* and in this novel we have a brutal Pashtun, terrorizing and ill-treating his Tajik wives. He could have chosen Pashtun women as Rasheed's wives but he deliberately chose two Tajik women and presented a contrast between a cruel Pashtun husband and his noble Tajik Wives.

Conclusion

Virtues and vices are not the characteristics of any particular ethnic or religious group you cannot generalize and brand any particular race as good or bad, and this is where Hosseini has erred. His depiction of the Pashtun treatment of Hazara is again something we cannot take on its face value. Hosseini has very vividly and candidly portrayed the ethnic relations and class

distinctions in his novels. His Portrayal of a particular ethnic group as the perpetrators and source of all evils and other ethnic groups as the victim of their oppression, is a bit hard to digest. An eminent American historian Dr. Harry Elmer Barnes put it : "Truth is always the first war casualty. The emotional disturbances and distortion in historical writing are greatest in wartime". This stands true in case of Afghanistan as well, where every side has its own version of events. Hosseini himself made it very clear when he said, "I feel I have a debt to Afghanistan because of my success. I think it obligates me to be socially conscious, but the books are written for very personal reasons".

Reference :-

1. Hosseini, Khaled : *The Kite Runner*, Riverhead Books, June 2003.
2. Hosseini, Khaled : *A Thousand Splendid Suns*, Riverhead Books, May 2007.
3. Bafield, Thomas : *Afghanistan : A cultural and Political History* Publisher - Princeton University Press
4. Gall, Sandy : *Afghanistan : Agony of a Nation* Publisher - Bodley Head.

Local Colouring And Cultural Echo In The Poetry Of Jayanta Mahapatra

Dr. Anupama Sagar Watkar
Sarhad College of Arts, Commerce &
Science Katraj, Pune.

Jayant Mahapatra is one of the most widely known Indian English poets of our time. He is widely read and discussed both at home and abroad. He brought recognition to his new poetry by winning the first ever award by the National Akademi of Letters for his book of verse, "Relationship" in 1981. Mahapatra tries to relate himself mainly to his province Orissa, its landscape, its history and its milieu. Contemporary situation, life and living form the bedrock in his poetry. He has preoccupation with present day life and society, together with his concern for history, myth and tradition of his country. His observation of Orissa and then India is remarkable. He has chosen for his theme various subjects beginning from landscape of his country to international problems. His response to the landscape of his country, his sense of tradition and culture of the land of his birth make him assume an identity of his own. What Judith Wright observes in this context is very pertinent

Before one's country can become an accepted background against which the poet's and novelist's imagination can move unhindered, it must

'First be observed, understood, described as is were absorbed. The writer must be at peace with his landscape before he can confidently turn to its human figures'. 1

Jayanta Mahapatra is firmly rooted in the landscape of his poetry. Legends, history and myths associated with these places immensely interest him and form the nerve centre of his poetry. He wrote a number of poems on Puri. In

two poems titled "Dawn at Puri" and "Main Temple street, Puri", Mahapatra underlines the importance of Puri and what it means to Hindus in our country.

Jayanta Mahapatra is a post-colonial poet. He is read along with other post-colonial poets like Ezekiel, Kumar, Ramanujan, Daruwalla and others at home, Indo-Anglian poets and Derek Walcott, Margaret Atwood, A. D. Hope, Judith Wright, Chirstopher Okigbo, Gabriel Okara and others abroad.

'He has roots in the real, organic world of our social existence, And he can also see his metaphysical roots in an absolutely objective cosmos'. 2

Mahapatra is proud of being Indian. For him India has its image intact for centuries. If India really struggles hard to keep its position and image she would be safe without partisan leanings towards the beleaguered countries. The poet feels that he can find life's meaning without fear in his day-to-day life. Otherwise life would be like a coin flipped on the thumb and fingers of a boy. Mahapatra looks for his identity by reacting and responding to the social problems. His response is highly staggering when he learns about atrocities and cruelties perpetrated inhumanly and callously in the society. He expresses his anxiety that they could not be controlled. He remarks in "Dawn" :

Things are only going their way
The dawn appears headless again.
The chill has already come to know,
from who knows whom,

Mahapatra deplores gruesome violence prevalent in India. It is described in "A Sullen Balance". Genocidal violence and homicidal violence are the order of the day. This depresses the poet. He expresses wonder why man has not jettisoned his primitive mind of liquidating fellow men, notwithstanding scientific and technological progress. He vents his wrath in "Whiteness of Bone" :

A sullen wind stalks but
even the restful dead in this country
like the bleat of a metal detector,

The squall of violence spurts out so
tremendously that even the dead men resting
peacefully in the graves begin whimpering.
People merge into nothingness with insignificant
shadow after death. The poet interprets life as
ephemeral. But man fallaciously thinks that he
is everlasting and behaves imprudently and
haughtily. The poet feels nostalgic about the
brutal assassination of Smt. Indira Gandhi in
"Whiteness of Bone" :

Pale light slashes the streets
For a second I see Indira Gandhi
looking wistfully at her garden.
As I near the edge of the flowers,
I realize she is dead too.

Mahapatra could perceive the death of Indira Gandhi in his mental vision. He feels regretful about her sudden demise, recalling to his mind all the advancement in all facets she had made. But the young men reveled in their heroic deed under the wrong motion that had slain her. The whole country remained stock-still on hearing the news of her death.

For Mahapatra, image of India as a heroic land is crumbling with the onslaught of terrorism. He becomes nostalgic for a moment and a sense of despair overwhelms him in "Dispossessed Nests":

This country urges us to seek the stars at night
too full as we are of mythic battles, angry gods

and the heroism of Hanuman. Upon those distant pin-points of light we might reconstruct some other world, denying memory, journeying no more. None. Ah love, we had red so much about you, about freedom. Was everything you did, Gandhuji, only an act you put on for posterity? With India, our India, barely worth roping?

Politics has been a metaphor for life in the present day world. In a typical Indian way, the poet records his disappointment in the following lines of "Dispossessed Nests":

When we learn to let
Our minds leave us, we do not care where
True feeling lies, or for a country's
National anthem floating around in
counterfeit freedom
Its time moves to echo the rain-voice
lying to deep for our nerves' reach, besieging
in vain the poet's lonely walls.

It is notable that greatness of Mahapatra's poetry lies in the power it imparts to us to see men and women, our own contemporaries in their true colours. One such situation given in the poem, "30th January, 1982: A Story" lays bare the hypocrisy of our people who pay lip service to Mahatma Gandhi's cult of non-violence but do not practise it. Mahapatra writes in "Burden of Waves and Fruits":

Another day like any other.
The bleating goat on the butcher's block
quickened its last breath and stared wide-eyed
Its cry bent dipper still over the fringe of its
death
While the butcher worried that his knife
Was fast losing its sharpness.
At this moment the mobile loudspeaker van
of the Department of Public Relations swept
past
Pouring out the words of Gandhiji's once-
favourite hymn.

Very realistically it unmask the gap between preaching and practicing in modern Indian life. The tone is conversational and there is an ever-present liquidness of movement in his language recapturable in Indian life.

Mahapatra has been responsible for the formation of the canon of Indian Poetry in English. Walsh observes :

'And yet there are poems by Indian Writers which seen by any standard to belong to the canon of poetry. There are those which seem to be the product of a natural instinct rather than an artificial taste'. 3

Mahapatra's local coloring comes through his ease at using nature, beautiful scenes of nature and also the human experience. There is the depiction of the aesthetically acceptable harmony of feeling between man and nature. He is known for the use of animal imagery. For example, in his poem "Performance" he writes : "The moon running white among the clouds/like a jackle". In his next poem 'Relationship' he writes : "Orion crawls like a spider in the sky." He takes on an animal character in his poem 'India' : "The clock/stabbing in a cobra's tongue across the air". Jayanta Mahapatra's use of inanimate things is noteworthy. In his poem 'Relationship' a rock has "tensed muscles" and in the poem 'The Blind Beggar' we have "Main street/pounding hugely like a leaning heart". For the poet inanimate things are endured with a human personality. For example in his poem 'Apartment' he writes : "The present opens its toothless mouth wide".

Mahapatra's use of names of places is significant in terms of human experience. The two phrases : "Konark of the Soul" and "Calcuttas of existence" from 'Performance' and 'Traditions' respectively are the testimony. The Orissa countryside is normally a living ambience in his verse. Mahapatra's nature imagery in 'The Bird' is again significant. He uses rock, caves, thunder, wave and sun flames and waves the soft

and tough forms of nature to describe the state of mind and the state of the 'Bird'.

Jayanta Mahapatra's image of the disease like leprosy is figured in his poem 'Traditions', he writes : "Red leper group/sifting lives". The disease leprosy has a dominant presence of mind of the poet. Other diseases he writes about are 'Asthma' and 'Foils of box'. His use of domestic images or a typically housewifely image is remarkable in the poem : 'These Women'. He writes : "Like onions and herbs hung out to dry their hearts heavy".

Mahapatra's depiction of Orissa include 'The Orissa Poems', "Orissa Landscapes" and "Evening in an Orissa Village". They make a good to the land of Orissa, its culture, the life in Orissa. The Orissa landscape, the Orissa cultural history and background, the social life of Orissa, and the rites and rituals of the people of Orissa constitute the most important and significant theme of Jayanta Mahapatra's poetry. This, of course, shows the poet's mainly regional outlook. But though regionalism is certainly the most striking feature of Jayanta Mahapatra's poetry, his poetry is not limited or narrow so far as its themes are concerned.

The journey of his poetic career is from a poet of love to the poet of place. He is a poet of Indian people, Indian culture and Indian tradition, their myth, their rituals, their temples. It is the poetry of depicting mystery and mystification. Faith of suffering Indians in Lord Jagannath coming through an unstrenuous meditation is the main theme of the poet Jayanta Mahapatra's contribution which claims to make him a major Indo-Anglian poet with a distinctly unpretentious and powerful voice in India and abroad. For his imagination which is matchless in the Indo-Anglian poetry, pours in his unconscious connecting it with the collective unconscious of India.

REFERENCE :

1. Quoted By Devindra Kohli, "Landscape and Poetry", *The Journal of Commonwealth Literature*, 13.3, April 1979, p. 54
2. Prasad, S. N. : "Quest for Roots in the poetry of Jayant Mahapatra", *JIVE*, ed. G.S. Balrama Gupta, 1.1 January 1989, p. 22
3. Walsh, William : "Indian Literature in English", London, New York, 1990, p. 128. The primary sources of the referred stanzas:
Mahapatra, Jayanta :
 - 1) "Dispossessed Nests", Jaipur : Nirala publication, 1986.
- 2) "Relationship", Greenfield, New York : Greenfield Review Press, 1980.
- 3) "Life Signs", New Delhi : Oxford University Press, 1983.
- 4) "Selected Poems", New Delhi : Oxford University Press, 1987.
- 5) "Burden of Waves and Fruit", Washington, D. C. : Three Continents Press, 1988.
- 6) "A Whiteness of Bone", New Delhi : Penguin Books, 1992.

नागपूर शहरातील नागरी सहकारी पतसंस्थांच्या अक्रियाशिल संपत्ती NPA तरतुदीचे नियमानुसार तरतुद केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन

प्रा. राजु एन. ढबाले

अशोक मोहरकर आर्टस् अंड कॉमर्स कॉलेज,

प्रा. डॉ. प्रदीप डी. घोरपडे

अडयाळ शिवाजी महाविद्यालय, गडचिरोली

समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्या व्यक्तींच्या गरजा भागविण्याच्या उद्देशाने नागरी सहकारी पतसंस्था प्रामुख्याने अस्तित्वात आल्यात, कारण समाजातील मध्यम उत्पन्नाचे लोक, व्यापारी, नोकरदार व्यक्ती तसेच धंद्याची वाढ करता व नवीन व्यवसाय सुरू करणे इत्यादी कारणांसाठी नागरी सहकारी पतसंस्था अस्तित्वात आल्या असून ज्यांच्याजवळ पत नाही किंवा तारण देण्यासाठी काही मालमत्ता नाही अशा आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या व्यक्तींना म्हणजे हातगाडी चालविणारे, फळ विक्रेते, भाजीपाला विक्रेते, छोटे चर्मद्योग करणारे, कुटीर व लघुउद्योग करणारे, किराणा दुकानदार इत्यादींना पतपुरवठा करून त्यांच्या व्यवसायाच्या व त्यांचा आर्थिक विकास साधण्याच्या उद्देशाने नागरी सहकारी पतसंस्थांची स्थापना करण्यात आली आहे. नागरी सहकारी पतसंस्थांना पर्यायी संस्था म्हणून शहरी विभागातील आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल व्यक्तींना बलवान बनवून आर्थिक दृष्ट्या त्यांना सक्षम व स्वयंनिर्भर बनविणे हा या संस्थांच्या स्थापनेचा प्रमुख उद्देश आहे.

अक्रियाशिल संपत्ती (Non Performing Assets)

नागरी सहकारी पतसंस्थेला अक्रियाशिल संपत्तीचे निकष लागू होण्यापूर्वी प्रत्येक सहकारी पतसंस्था आपआपल्या पध्दतीनी आर्थिक लेख्यात बुडित कर्ज निधी किंवा संशायीत बुडित निधीची तरतुद करत होते. हि तरतुद करतांना कोणत्याही सुत्राचा वापर न करता नफा योग्य त्याप्रमाणात म्हणजे पतसंस्थेच्या संचालक मंडळाला ज्या प्रमाणात नफा जाहिर करावयाचा आहे त्या अनुशंगाने बुडित कर्ज निधी (संशायीत

निधी) ची तरतुद करत असे, ज्यामुळे अनेक नागरी सहकारी पतसंस्था त्यांचे वार्षिक लेखे तयार करतांना प्रत्यक्षात वसूल न झालेले व्याज उत्पन्न धरून नफा जाहीर करत. त्या अनुशंगाने लाभांशाही जाहीर करायचे, त्यामुळे ताळेबंदामध्ये पतसंस्थांची खरी आर्थिक स्थिती दाखविली जात नव्हती. संस्थेचे सभासद, समाज व शासनापुढे संस्थेच्या आर्थिक स्थैर्याचे चुकीच चित्र उभे केले जात असल्याचे निदर्शनास आले. म्हणून नरसिंहम समितीच्या शिफारशीनुसार नागरी सहकारी पतसंस्थेला सुध्दा बँकेप्रमाणे अक्रियाशिल संपत्ती निकष टप्पाटप्प्याने २००४-०५ पासून सहकार आयुक्त व निबंधक सहकारी संस्था, महाराष्ट्र राज्य यांच्याद्वारे लागू केल्यामुळे आता पतसंस्थेलाही बँकेप्रमाणे अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद एका विशिष्ट सुत्रानुसार काढून त्या रकमेची अक्रियाशिल संपत्ती (एन.पी.ए.) म्हणून प्रत्येक वर्षी तरतुद केली जाते. तथापि सद्यस्थितीत राज्यातील काही नागरी सहकारी पतसंस्थामधील ठेवी परत मिळण्यात अडचणी निर्माण झाल्याने सर्वच पतसंस्थाबाबत ठेवीदारांचे संशयाचे वातावरण निर्माण झालेले आहे. अशा परिस्थितीत अनेक प्रकरणात कर्जदाराकडे पाठपुरावा करून कर्ज वसुली करणे तितक्याशा प्रमाणात शाक्य झाले नाही. कर्ज वसुली न झाल्यानेही थकबाकीचे व एन.पी.ए. चे प्रमाण वाढलेले आहे. दरम्यान निर्माण झालेल्या वातावरणाचा फायदा अनेक थकबाकीदार कर्जदारांनी घेवून नियमित परतफेड करीत असलेली कर्जखातीही थकविलेली आहेत. अशा कर्जदारांकडून कर्ज वसुली करण्यासाठी कायदेशीर बाबींचा अवलंब करावा लागत असल्यामुळे त्यासाठी काही कालावधी लागत आहे.

अशा परिस्थितीत एन.पी.ए.च्या कालावधीत बदल न झाल्यास अर्षी कर्जखाती संशयित व बुडीत या संवर्गात येवून त्यासाठी करावी लागणारी एन.पी.ए. तरतुद ही मोठ्याप्रमाणात करावी लागणार असून पर्यायाने त्याचा परिणाम संस्थेच्या ताळेबंदावर होवून काही पतसंस्था तर तोट्यामध्येही येणार आहेत. ❧

अध्ययनाचे उद्दिष्टे :

१. अक्रियाशिल संपत्ती तरतुदीचा सहकारी पतसंस्थेद्वारे नियमानुसार तरतुद केल्यास जय सुभाष नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित या संस्थेच्या भाग भांडवलावर काय परिणाम घडून येतो याचा अभ्यास करणे.
२. अक्रियाशिल संपत्ती तरतुदीचा सहकारी पतसंस्थेद्वारे नियमानुसार तरतुद केल्यास अनंत क्रेडिट को-ऑप. सोयायटी या संस्थेच्या भाग भांडवलावर काय परिणाम घडून येतो याचा अभ्यास करणे.
३. अक्रियाशिल संपत्ती तरतुदीचा सहकारी पतसंस्थेद्वारे नियमानुसार तरतुद केल्यास हिमालय सहकारी पतसंस्था मर्यादित या संस्थेच्या भाग भांडवलावर काय परिणाम घडून येतो याचा अभ्यास करणे.
४. अक्रियाशिल संपत्ती तरतुदीचा सहकारी पतसंस्थेद्वारे नियमानुसार तरतुद केल्यास हनुमान क्रेडिट सहकारी संस्था मर्यादित या संस्थेच्या भाग भांडवलावर काय परिणाम घडून येतो याचा अभ्यास करणे.
५. अक्रियाशिल संपत्ती तरतुदीचा सहकारी पतसंस्थेद्वारे नियमानुसार तरतुद केल्यास डॉ. पंजाबराव देशामुख नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित या संस्थेच्या भाग भांडवलावर काय परिणाम घडून येतो याचा अभ्यास करणे.
६. अक्रियाशिल संपत्ती तरतुदीचा सहकारी पतसंस्थेद्वारे नियमानुसार तरतुद केल्यास ओम गुरुदत्त नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित या संस्थेच्या भाग भांडवलावर काय परिणाम घडून येतो याचा अभ्यास करणे.
७. अक्रियाशिल संपत्ती तरतुदीचा सहकारी पतसंस्थेद्वारे नियमानुसार तरतुद केल्यास श्रीकृष्ण नागरी सहकारी प्रत्यय संस्था मर्यादित या संस्थेच्या भाग भांडवलावर

काय परिणाम घडून येतो याचा अभ्यास करणे.

अध्ययनाचे गृहितके

अक्रियाशिल संपत्तीची तरतुद सहकारी पतसंस्थेद्वारे नियमानुसार केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर परिणाम होत नाही.

अध्ययनाची व्याप्ती व मर्यादा

१. नागपूर शहरातील नागरी सहकारी पतसंस्थातील अक्रियाशिल संपत्ती तरतुदीचा सहकारी पतसंस्थेद्वारे नियमानुसार तरतुद केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर काय परिणाम घडून येतो याला मर्यादित करण्यात आले आहे.
२. सदर अध्ययनाकरिता कालखंड वर्षे १९९८-९९ ते २००८-०९ पुरते मर्यादित करण्यात आले आहे.
३. नागपूर शहरातील एकूण ७ पतसंस्था जसे -
 - जय सुभाष नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित, नागपूर
 - अनंत क्रेडिट को-ऑप. सोयायटी, नागपूर
 - हिमालय सहकारी पतसंस्था मर्यादित, नागपूर
 - हनुमान क्रेडिट सहकारी संस्था मर्यादित, नागपूर
 - डॉ. पंजाबराव देशामुख नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित, नागपूर
 - ओम गुरुदत्त नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित, नागपूर
 - श्रीकृष्ण नागरी सहकारी प्रत्यय संस्था मर्यादित, नागपूरइत्यादीची सदर अध्ययनाकरिता निवड केली आहे.
४. नागपूर शहरातील ज्या पतसंस्थांनी प्रश्नावली व इतर माध्यमाद्वारे माहिती पुरविण्यास प्रतिसाद दिला अशाच पतसंस्थांची निवड सदर अध्ययनाकरिता करण्यात आली आहे.

संशोधन पध्दती

सदर अध्ययन "नागपूर शहरातील नागरी सहकारी पतसंस्थांच्या

अक्रियाशिल संपत्ती NPA तरतुदीचे नियमानुसार तरतुद केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन” याकरिता ‘वर्णनात्मक व संख्यात्मक संशोधन’ पध्दतीचा अवलंब केला असून तथ्यांना गोळा करण्याकरिता प्रभावली म्हणजे पतसंस्थेकरिता तसेच निरीक्षण आणि मुलाखत इत्यादी तंत्रे वापरण्यात आली आहे.

एकूण सात पतसंस्थेची निवड व एकूण ३४८ सभासदांची निवड या अध्ययनाकरिता करण्यात आली असून मुख्यता अक्रियाशिल संपत्ती व आर्थिक घटकाला केंद्रित करून प्रभावलीची संरचना करण्यात आली आहे. अध्ययनाशी संबंधित माहिती गोळा करण्याकरिता पतसंस्थेचा वार्षिक अहवाल, सहकार आयुक्ताची वेबसाईट, इंटरनेट, रिसर्च जर्नल, सेमिनार, कॉन्फरन्स, वर्कशॉप यातील टिपणे, ग्रंथ, नियतकालिके, पीएच.डी. चे शोधप्रबंध, सरकारी परिपत्रक व इतर संबोधित साहित्याचा अवलंब सदर अध्ययनाकरिता करण्यात आला आहे. तथ्यांचे विश्लेषण व सादरीकरणाकरिता तक्ते व इतर सांख्यिकिय तंत्रे वापरण्यात आली आहे.

पूर्व संशोधनाचा आढावा

- आर. बी. कापसे, (२००२) या प्रबंधात भंडारा जिल्ह्यातील नागरी सहकारी पतसंस्थांच्या विविध कार्यप्रणालीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये सभासद संख्या, भाग भांडवल, कर्जवाटप, ठेवी, लाभांश व विविध सेवा सुविधा इत्यादींचा शोध घेण्यात आला आहे. तसेच भंडारा जिल्ह्याच्या वाटचालीत नागरी सहकारी पतसंस्थेचे योगदान याबाबत शोध घेण्यात आला आहे.
- नरेंद्र पाल सिंह (२००४) या शोधामध्ये बँकांच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन कर्ज वितरण हे असून बँकानी वर्तमान स्थिती विचारात घेवून कमीत कमी व्याज दरावर कर्जाचे वाटप करावे, कर्जवसुलीसंबंधी सुरुवातीपासूनच काळजी घ्यावी, बँकावर आर्थिक संकट येणार नाही याची काळजी घ्यावी, तसेच यासंबंधित समस्येवर योग्य त्या उपाययोजना सांगितल्या आहेत.
- ना. रा. बोर्गीकर (२००५) यांनी या लेखामध्ये एन.पी.ए. संकल्पना आल्यामुळे या पुढे केवळ संबंदावर कर्जवाटप

न करता परतफेड क्षमतेचा विचार करून कर्ज वाटप करावे, कोणत्याही परिस्थितीत अनुत्पादक संपत्तीचे येणे कर्जाशी प्रमाण २० टक्के पेक्षा जास्त असता कामा नये, कर्ज वाटप करतांना दुसऱ्या संस्थाची थकीत कर्ज भागविण्यासाठी कर्ज देवू नये, पतसंस्था नफ्यात असल्यास जास्तीत जास्त लाभांश वाटप करण्यापेक्षा जास्तीत जास्त भाग एन.पी.ए. तरतुदीसाठी वर्ग करण्याचे धोरण स्विकारावे इत्यादी बाबींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

- शरद कैलास अग्रवाल (२०१६) यांनी आपल्या संशोधन लेखामध्ये नागरी सहकारी बँकांना नरसिंहम समितीच्या शिफारशीनुसार १९९२ पासून एन.पी.ए. लागू करण्यात आलेला असून समितीने सुचविलेल्या तरतुदीसंबंधी माहिती दिलेली आहे. तसेच उत्पन्न संकल्पना, मालमत्तेचे वर्गीकरण, थकीत कर्जासाठी तरतुद आणि बुडीत कर्ज इत्यादींचा अभ्यास करण्यात आला आहे.
- दिपा विवेक देशपांडे (२०१२) या लेखामध्ये सध्याच्या परिस्थितीत सहकारी पतसंस्था समोर अनेक आव्हाने उभी आहेत सर्वसामान्यांची विश्वासार्हता जपण्यासाठी नव्याने विचार करण्याची गरज असून एन.पी.ए. ची संकल्पना स्पष्ट केली होती. तसेच पतसंस्थानी एन.पी.ए. च्या तरतुदीच्या खात्याची यादी अद्यावत ठेवणे आवश्यक आहे त्याचप्रमाणे गरज पडल्यास ऑडीटरकडून वारंवार सल्ला व मार्गदर्शन घेणे गरजेचे आहे असे या लेखामध्ये नमुद केले आहे.

वर्ष	जय सुभाष नागरी सहकारी पतसंस्था मर्या	अनंत को-ऑप. सोसायटी लि.	हिमालय सहकारी पतसंस्था मर्या	हनुमान को-ऑ. संस्था मर्या	जॉ पंजाबराव दे। मुख नागरी सहकारी पतसंस्था मर्या	ओम गुरुदत्त नागरी सहकारी पतसंस्था मर्या	श्रीकृष्ण नागरी सहकारी प्रत्यय संस्था मर्या	एकूण (रूपयात)	अनुपात वाढ (टक्केवारी)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1998-99	3943020	2023850	6418140	585000	3473580	1200100	458200	18102890	3.35
1999-2000	4776700	2530550	7976880	941000	4180220	2486650	693850	23585850	4.36
2000-01	5371930	2723500	9160890	1565000	4638780	5600000	997250	30057350	5.55
2001-02	5771900	2893500	13201110	1934000	4757500	8975950	1183850	38717810	7.15
2002-03	5955780	3013800	18945780	2587000	4779160	10977700	1317800	47577020	8.79
2003-04	6167450	2985800	23380860	3522000	5851910	12206400	1520450	55634870	10.28
2004-05	6575140	2987400	26165110	5077000	6789710	12400100	1675500	61669960	11.39
2005-06	6954455	3003400	27175690	6327000	7576890	10112100	1865050	63014585	11.64
2006-07	7282545	2992400	27772880	7145000	7928890	10342550	1907500	65341765	12.07
2007-08	7429390	3049800	28569880	7554000	8973170	10692250	2061550	68329940	12.65
2008-09	7562100	3086400	28544790	7816000	9864620	10016415	2203950	69094275	12.77
							एकूण	541126315	100

**तक्ता क्र. १: अक्रियाशिल संपत्ती तरतुदीचा भाग
भांडवलावर होणारा परिणाम (तक्ता क्र.२ ते तक्ता क्र.८)**

तक्ता क्र. १: भाग भांडवल दर्शविणारा तक्ता

वरिल सातही पतसंस्थेची वर्ष १९९८-९९ पासून २००८-०९ पर्यंत भागभांडवाची आकडेवारी बघितल्यास असे लक्षात येते कि, जय सुभाष नागरी सहकारी पतसंस्थेत वर्षे १९९८-९९ ला भाग भांडवल रू. ३९४३०२०/- इतके होते. ते दरवर्षी सातत्याने वाढून वर्षे २००३-०४ पर्यंत (सतत सहा वर्षे) रू. २२२४४३०/- ने वाढून रू. ६१६७४५०/- होते. २००४-०५ साली अक्रियाशिल संपत्ती कायदा लागू झाल्यानंतर वर्षे २००४-०५ ते २००८-०९ (सतत पाच वर्षे) पर्यंत १३९४६५०/- ने सतत वाढून रू. ७५६२१००/- इतके होते. अनंत क्रेडिट को-ऑप. सोसायटी मध्ये वर्षे १९९८-९९ ला भाग भांडवल रू. २०२३८५०/- इतके होते ते दरवर्षी सतत वाढून वर्षे २००३-०४ पर्यंत रू. ९६१९५०/- ने वाढून रू. २९८५८००/- होते. याला २००३-०४ हे वर्षे अपवाद आहे. वर्षे २००४-०५ पासून २००८-०९ पर्यंत भाग भांडवल रू. १००६००/- ने वाढून रू. ३०८६४००/- इतके होते. हिमालय सहकारी पतसंस्थेत वर्षे १९९८-९९ ला भाग भांडवल रू. ६४१८१४०/- इतके होते. ते दरवर्षी सतत वाढून २००३-०४ पर्यंत रू. १६९६२७२०/- ने वाढून रू. २३३८०८६०/- होते. २००४-०५ ते २००८-०९ पर्यंत भाग भांडवल रू. ५१६३९३०/- ने वाढून रू. २८५४४७९०/- होते याला वर्षे २००८-०९ हे अपवाद आहे. यावर्षी भाग भांडवलात अत्यल्प घट आढळून येते. हनुमान क्रेडिट को-ऑप. संस्थेमध्ये वर्षे १९९८-९९ ला भागभांडवल रू. ५८५०००/- होते. ते दरवर्षी सातत्याने वाढ होत. वर्षे २००३-०४ पर्यंत रू. २९३७०००/- ने वाढून रू. ३५२२०००/- होते. एन.पी.ए. कायदा लागू झाल्यानंतर देखिल वर्षे २००४-०५ ते २००८-०९ दरम्यान भाग भांडवल रू. ४२९४०००/- ने वाढून रू. ७८१६०००/- इतके होते. डॉ. पंजाबराव नागरी सहकारी पतसंस्थेत वर्षे १९९८-९९ ला भागभांडवल रू. ३४७३५८०/- इतके होते. ते दरवर्षी सतत वाढून वर्षे २००३-०४ पर्यंत रू. २३७८३३०/- ने वाढून रू. ५८५९९१०/- होते. त्यानंतर देखिल वर्षे २००४-०५ ते २००८-०९ पर्यंत भागभांडवल रू. ४०९२७१०/- ने सतत वाढून रू. ९८६४६२०/- इतके होते.

ओम गुरुदत्त नागरी सहकारी पतसंस्थेमध्ये वर्षे १९९८-९९ ला भागभांडवल रू. १२००१००/- इतके होते. ते सतत वाढून वर्षे २००३-०४ पर्यंत रू. ११००६३००/- ने वाढून रू. १२२०६४००/- होते. मात्र एन.पी.ए. कायदा ज्यावर्षे लागू झाला (२००४-०५) ते वर्षे वगळता पुढील चार वर्षेत म्हणजे २००८-०९ पर्यंत भाग भांडवल कमी-जास्त होत शेवटी रू. १००१६४१५/- वर स्थिरावलेले आढळून येते. श्रीकृष्ण नागरी सहकारी प्रत्यय संस्थेत वर्षे १९९८-९९ ला भाग भांडवल रू. ४५९२००/- इतके होते. ते दरवर्षी सातत्याने वाढून वर्षे २००३-०४ पर्यंत रू. १०६१२५०/- ने वाढून रू. १५२०४५०/- होते. एन.पी.ए. कायदा लागू झाल्यानंतर पण वर्षे २००४-०५ ते २००८-०९ (सतत पाच वर्षे) दरम्यान भाग भांडवल रू. ६८३५००/- ने वाढून रू. २२०३९५०/- इतके होते.

सातही पतसंस्थांमध्ये एकूण भाग भांडवलाचा ११ वर्षांतील कालखंडाचा अनुपात बघितल्यास असे दिसून येते कि, वर्षे १९९८-९९ ला भाग भांडवल वाढीचा अनुपात ३.३५: होता. हा अनुपात दरवर्षी सतत वाढत असल्याचे दिसून येते. सन २००३-०४ साली अनुपात १०.२८: पर्यंत वाढलेला होता. २००४-०५ साली अक्रियाशिल संपत्ती कायदा लागू झाल्यानंतर ही अनुपात हा दरवर्षी सतत पण अल्प गतीने वाढत जाऊन वर्षे २००८-०९ ला १२.७७: इतका झाल्याचा आढळून येतो.

आर्थिक वर्ष	एकूण अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद NPA	भाग भांडवल	एन.पी.ए. चा भाग भांडवलासोबत अनुपात	भाग भांडवलाचा एन.पी.ए.सोबत अनुपात
1998-1999	55301	3943020	0.01	71.30
1999-2000	116801	4776700	0.02	40.90
2000-2001	137801	5371930	0.03	38.98
2001-2002	175000	5771900	0.03	32.98
2002-2003	325000	5955780	0.05	18.33
2003-2004	445000	6167450	0.07	13.86
2004-2005	715000	6575140	0.11	9.20
2005-2006	1106064	6954455	0.16	6.29
2006-2007	1106064	7252545	0.15	6.56
2007-2008	1861639	7429390	0.25	3.99
2008-2009	2255216	7562100	0.30	3.35

तक्ता क्र. २: जय सुभाष नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित

तक्ता क्र. २ वरून असे लक्षात येते कि, जय सुभाष नागरी सहकारी पतसंस्थेत वर्षे १९९८-९९ ते २००८-०९ या कालखंडात एन.पी.ए. चा भाग भांडवला सोबत अनुपात बघितला

असता ११ वर्षे सतत चढता क्रम (Upward Direction) असल्याचा दिसून येतो. तसेच भाग भांडवलाचा एन.पी.ए. सोबत अनुपात बघितल्यास १९९८-९९ पासून २००८-०९ पर्यंत सतत उतरता क्रम आढळून येतो. याचाच अर्थ अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद आणि भाग भांडवल हे दोन्ही घटक स्वतंत्रपणे कार्य करतात. म्हणून गृहितक क्र. १ नुसार "अक्रियाशिल संपत्तीची तरतुद सहकारी पतसंस्थेद्वारा नियमानुसार केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर परिणाम होत नाही" असे सिध्द होते. कायदानुसार गरजेचे असल्यामुळे एन.पी.ए. तरतुद वाढत जाते. तर सभासदांना कर्जाची गरज भासते म्हणून भाग भांडवल वाढत जाते.

तक्ता क्र.३: अनंत क्रेडिट को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी लि.

आर्थिक वर्ष	एकूण अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद NPA	भाग भांडवल	एन.पी.ए. चा भाग भांडवलासोबत अनुपात	भाग भांडवलाचा एन.पी.ए.सोबत अनुपात
1998-1999	50000	2023850	0.025	40.48
1999-2000	100000	2530550	0.040	25.31
2000-2001	150000	2723500	0.055	18.16
2001-2002	200000	2893500	0.069	14.47
2002-2003	250000	3013800	0.083	12.06
2003-2004	300000	2985800	0.100	9.95
2004-2005	500000	2987400	0.167	5.97
2005-2006	1393464	3003400	0.464	2.16
2006-2007	1793464	2992400	0.599	1.67
2007-2008	1793464	3049600	0.588	1.70
2008-2009	1893464	3086400	0.613	1.63

तक्ता क्र. ३ वरून असे दिसून येते कि, अनंत क्रेडिट को-ऑप. सोसायटी मध्ये १९९८-९९ ते २००८-०९ या कालावधीतील आकडेवारी बघितली असता एन.पी.ए. चा भाग भांडवला सोबत अनुपात सतत ११ वर्षात चढत्या क्रमात असल्याचा दिसून येतो. तसेच भाग भांडवलाचा एन.पी.ए. सोबत अनुपात बघितल्यास याच कालावधीत सतत अनुपात कमी-कमी होत असल्याचा दिसतो. या संस्थेत वर्षे २००३-०४ पासून २००८-०९ पर्यंत भाग भांडवल अतिषय मंदगतीने कमी-जास्त होत असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र.४:हिमालय सहकारी पतसंस्था मर्यादित

आर्थिक वर्ष	एकूण अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद (रु.) (NPA)	भाग भांडवल (रु.)	एन.पी.ए. चा भाग भांडवलासोबत अनुपात	भाग भांडवलाचा एन.पी.ए.सोबत अनुपात
1998-1999	700000	6418140	0.11	9.17
1999-2000	800000	7976880	0.10	9.97
2000-2001	1050000	9160890	0.11	8.72
2001-2002	1400000	13201110	0.11	9.43
2002-2003	1600000	18945780	0.08	11.84
2003-2004	1750000	23380860	0.07	13.36
2004-2005	2000000	26165100	0.08	13.08
2005-2006	2500000	27175690	0.09	10.87
2006-2007	8035571	27772880	0.29	3.46
2007-2008	10605571	28569980	0.37	2.69
2008-2009	12605571	28544790	0.44	2.26

तक्ता क्र. ४ वरून हिमालय सहकारी पतसंस्थेची वर्ष १९९८-९९ ते २००८-०९ पर्यंत अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद व भाग भांडवलाची आकडेवारी बघितल्यास असे आढळून येते कि, एन.पी.ए.ची तरतुद सतत वाढत गेलेली आहे. तसेच भाग भांडवल सुध्दा ११ वर्षात जवळपास साडेचार पट वाढलेले दिसून येते. याला शेवटचे वर्ष म्हणजे २००८-०९ हे अपवाद आहे. म्हणजेच दोन्ही घटक स्वतंत्रपणे वाढत जातात. म्हणून गृहितक क्र. १ नुसार "अक्रियाशिल संपत्तीची तरतुद सहकारी पतसंस्थेद्वारा नियमानुसार केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर परिणाम होत नाही" असे सिध्द होते.

तक्ता क्र.५: हनुमान क्रेडिट सहकारी संस्था मर्यादित

आर्थिक वर्ष	एकूण अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद (रु.) NPA	भाग भांडवल (रु.)	एन.पी.ए. चा भाग भांडवलासोबत अनुपात	भाग भांडवलाचा एन.पी.ए.सोबत अनुपात
1998-1999	10925	585000	0.019	53.55
1999-2000	96445	941000	0.10	9.76
2000-2001	416335	1565000	0.27	3.76
2001-2002	895209	1934000	0.46	2.16
2002-2003	1379722	2587000	0.53	1.88
2003-2004	1585441	3522000	0.45	2.22
2004-2005	2541066	5077000	0.50	2.00
2005-2006	3501996	6327000	0.55	1.81
2006-2007	3683765	7145000	0.52	1.94
2007-2008	3863032	7554000	0.51	1.96
2008-2009	3954691	7816000	0.51	1.98

तक्ता क्र. ५ वरून असे आढळून येते कि, हनुमान क्रेडिट सहकारी संस्थामध्ये वर्षे १९९८-९९ ते २००८-०९ या कालखंडातील आकडेवारी बघितली असता अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद सतत ११ वर्षे वाढत गेलेली दिसून येते. तसेच याच कालावधीत भाग भांडवलाची वाढ बघितली असता भाग भांडवल सुध्दा सतत वाढत असल्याचे दिसून येते. म्हणून गृहितक क्र. १ नुसार "अक्रियाशिल संपत्तीची तरतुद सहकारी पतसंस्थेद्वारा नियमानुसार केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर परिणाम होत नाही" असे सिध्द होते. भाग भांडवलातील वाढ हि सभासदांची कर्जाची गरज व ठेवी ठेवण्याची गरज यावर आधारित आहे.

तक्ता क्र.६: डॉ. पंजाबराव नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित

आर्थिक वर्ष	एकूण अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद (रु.) NPA	भाग भांडवल (रु.)	एन.पी.ए. चा भाग भांडवलासोबत अनुपात	भाग भांडवलाचा एन.पी.ए.सोबत अनुपात
1998-1999	207688	3473580	0.060	16.72
1999-2000	257688	4180220	0.062	16.22
2000-2001	307688	4638780	0.066	15.08
2001-2002	407688	4757500	0.086	11.67
2002-2003	457688	4779160	0.096	10.44
2003-2004	537688	5851910	0.092	10.88
2004-2005	737688	6789710	0.109	9.20
2005-2006	1337688	7576890	0.177	5.66
2006-2007	2087688	7928890	0.263	3.80
2007-2008	2916481	8973170	0.325	3.08
2008-2009	3614069	9864620	0.366	2.73

तक्ता क्र. ६ वरून असे दिसून येते कि, डॉ. पंजाबराव नागरी सहकारी पतसंस्थेत वर्ष १९९८-९९ ते २००८-०९ या कालावधीतील आकडेवारी बघितली असता अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद सतत वाढत गेलेली आहे. त्याचप्रमाणे भाग भांडवल देखिल याच कालावधीत सतत वाढत असल्याचे दिसून येते. म्हणून गृहितक क्र. १ नुसार "अक्रियाशिल संपत्तीची तरतुद सहकारी पतसंस्थेद्वारा नियमानुसार केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर परिणाम होत नाही" असे सिध्द होते. अक्रियाशिल संपत्ती तरतुदीत कायद्याच्या गरजेनुसार व भाग भांडवलात सभासदांच्या गरजेनुसार लक्षणीय वाढ होत आहे.

तक्ता क्र.७: ओम गुरुदत्त नागरी सहकारी पतसंस्था मर्यादित

आर्थिक वर्ष	एकूण अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद (रु.) NPA	भाग भांडवल (रु.)	एन.पी.ए. चा भाग भांडवलासोबत अनुपात	भाग भांडवलाचा एन.पी.ए.सोबत अनुपात
1998-1999	201000	1200100	0.167	5.97
1999-2000	251000	2486650	0.101	9.91
2000-2001	346000	5600000	0.062	16.18
2001-2002	396000	8975950	0.044	22.67
2002-2003	481000	10977700	0.044	22.82
2003-2004	531000	12206400	0.044	22.99
2004-2005	601000	12400100	0.048	20.63
2005-2006	681000	10112100	0.067	14.85
2006-2007	1354000	10342550	0.131	7.64
2007-2008	2054000	10692250	0.192	5.21
2008-2009	2664000	10016415	0.266	3.76

तक्ता क्र. ७ वरून ओम गुरुदत्त नागरी सहकारी पतसंस्थेची वर्ष १९९८-९९ ते २००८-०९ पर्यंत अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद व भाग भांडवलाची आकडेवारी बघितल्यास असे आढळून येते कि, अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद सतत वाढत गेलेली आहे. तर भाग भांडवलात वर्ष १९९८-९९ ते २००४-०५ पर्यंत (सतत सात वर्षे) वाढ होत गेलेली दिसून येते. मात्र वर्ष २००५-०६ पासून २००८-०९ पर्यंत भाग भांडवल प्रभावित झालेले दिसून येते. परंतु एन.पी.ए. चा भाग भांडवलासोबत अनुपात आणि भाग भांडवलाचा एन.पी.ए. सोबत अनुपात बघितल्यास भाग भांडवल प्रभावित झाले असे आढळून येत नाही. म्हणून गृहितक क्र. १ नुसार "अक्रियाशिल संपत्तीची तरतुद सहकारी पतसंस्थेद्वारा नियमानुसार केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर परिणाम होत नाही" असे सिध्द होते.

तक्ता क्र.८: श्रीकृष्ण नागरी सहकारी प्रत्यय संस्था मर्यादित

आर्थिक वर्ष	एकूण अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद NPA	भाग भांडवल (रु.)	एन.पी.ए. चा भाग भांडवलासोबत अनुपात	भाग भांडवलाचा एन.पी.ए.सोबत अनुपात
1998-1999	15000	459200	0.033	30.61
1999-2000	25000	693850	0.036	27.75
2000-2001	35000	997250	0.035	28.49
2001-2002	45000	1183850	0.038	26.31
2002-2003	116000	1317800	0.088	11.36
2003-2004	151000	1520450	0.099	10.07
2004-2005	375000	1675500	0.224	4.47
2005-2006	822850	1865050	0.441	2.27
2006-2007	991661	1907500	0.520	1.92
2007-2008	1259505	2061550	0.611	1.64
2008-2009	1350000	2203950	0.613	1.63

तक्ता क्र. ८ वरून श्रीकृष्ण नागरी सहकारी प्रत्यय संस्थेत वर्ष १९९८-९९ ते २००८-०९ या कालखंडात अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद व भाग भांडवलाची आकडेवारी बघितल्यास असे लक्षात येते कि, अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद सतत ११ वर्षे वाढत गेलेली दिसून येते. तसेच याच कालखंडात भाग भांडवल बघितले असता भाग भांडवल सुध्दा सतत वाढत असल्याचे आढळून येते. म्हणून गृहितक क्र. १ नुसार "अक्रियाशिल संपत्तीची तरतुद सहकारी पतसंस्थेद्वारा नियमानुसार केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर परिणाम होत नाही" असे सिध्द होते. अक्रियाशिल संपत्ती तरतुद कायद्यानुसार गरजेचे असल्यामुळे वाढत जाते. तर भाग भांडवल

सभासदांना कर्जाची व ठेव ठेवण्याची गरज असते म्हणून वाढत जाते. हे दोन्ही घटक स्वतंत्रपणे कार्य करतात.

निष्कर्ष

तक्ता क्र. १ ते तक्ता क्र. ८ वरून, अक्रियाशिल संपत्ती (एन.पी.ए.) तरतुद कायदानुसार केल्यानंतर अधिकतर संस्थांचा एन.पी.ए. वाढलेला आहे. असाच परिणाम संस्थेच्या भाग भांडवलावर अपेक्षित आहे पण अधिकतर संस्थेचा एन.पी.ए. व भाग भांडवलाचा अनुपात तपासल्यास असे लक्षात येते की, काही संस्थांमध्ये २००२-०३ ते २००६-०७ या कालावधीत भाग भांडवल प्रभावित झालेले आहे. पण संपूर्णता: असे म्हणता येणार नाही. कारण एन.पी.ए. व भाग भांडवलाचा अनुपात बघितल्यास चढता क्रम सहज दृष्टीस पडतो. पण भाग भांडवल व एन.पी.ए. अनुपात बघितल्यास असे दिसत नाही. म्हणून गृहितक क्र. १ नुसार "अक्रियाशिल संपत्तीची तरतुद सहकारी पतसंस्थेद्वारा नियमानुसार केल्यास संस्थेच्या भाग भांडवलावर परिणाम होत नाही" असे सिध्द होते. काही विशिष्ट काळात भाग भांडवल प्रभावित होऊ शकते, असे म्हणता येते.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. अग्रवाल, शरद कैलास (२००६), "नागरी सहकारी बँका आणि नॉन परफॉर्मिंग असेट्स", योजना, वर्ष क्र. ३३, अंक क्र. ७, पृ.क्र. ५७-६२, पृ. ०९७१-८४००.
२. अहेर, हिरा (२०१०), "अर्थशास्त्र अध्यापन पध्दती", नागपूर: विसा बुक्स.
३. अहेर, हिरा व श्रीवास्तव, पू. (२०१०), "वाणिज्य अध्यापन पध्दती", नागपूर: विसा बुक्स.
४. अहिरराव, जितेंद्र, टाकळे, डेनाकर आणि मुळे, सदाशिव (२००५), "सहकार", औरंगाबाद: चिन्मय प्रकाशन.
५. बेहेरे, सुमन (२००४), "सामाजिक संशोधन पध्दती : तंत्र आणि पध्दती", नागपूर: विद्या प्रकाशन.
६. भांडारकर, पु. ल. (१९८७), "सामाजिक संशोधन पध्दती", नागपूर: दत्त प्रकाशन.
७. बोगीकर, ना. रा. (२००५), "पतसंस्थेच्या दृष्टीकोनातून अनुत्पादित जिंदगीचे व्यवस्थापन", सहकार समृद्धी, अंक

७८, पृ.क्र. ७३-७६.

८. डबले, तुषारकांती पी. (२०११), "एन.पी.ए. नॉर्मस व लेखापध्दती", नागपूर: सनदि लेखापरिक्षक.
९. धनंजयराव गाडगीळ सहकारी प्रबंध संस्थान, न्यु नंदनवन, नागपूर यांच्या एन.पी.ए. प्रशिक्षण वर्गातील संक्षिप्त टिपण.
१०. देशपांडे, दिपा विवेक (२०१२), "सहकारी पतसंस्था: एक मुक्त चिंतन", सहकार सुगंध, वर्ष ९, अंक २, पृ.क्र. ३८-३९.
११. इंदुरकर, कल्याणी (२००७), "अर्थशास्त्र अध्यापन पध्दती", नागपूर: पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स.
१२. काबरा, महेश (२०१३), "कर्जवसुली बँक व कर्जदार", अहमदनगर: माहेशवरी प्रकाशन.
१३. कापसे, आर.बी. (२००२), "भंडारा जिल्हाच्या वाटचालीत सहकारी पतसंस्थांचे योगदान - एक अध्ययन", पीएच.डी., राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.
१४. मालषो, स.ग. (२००८), "शोधनिबंधाची लेखन पध्दती", मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.
१५. नागपूर जिल्हा सहकारी बोर्ड लि. नागपूर द्वारा संचालित एन.एल. राव सहकार प्रशिक्षण केंद्र, महाल, नागपूर यांच्या एन.पी.ए. प्रशिक्षण वर्गातील टिपण.
१६. नमुनाकरिता निवडलेल्या पतसंस्थेचे १९९८-९९ ते २००८-०९ या कालखंडातील वार्षिक अहवाल.
१७. सांबरे, अनिल (संपा.) (२००५), "सहकार समृद्धी", नागपूर: नचिकेत प्रकाशन.
१८. सांबरे, अनिल (२००९), "एन.पी.ए. समाधान (पतसंस्था मार्गदर्शक)", नागपूर: नचिकेत प्रकाशन.

“भारत सरकारद्वारे कर सुधार” - एक अध्ययन

डॉ. सतिश डुडूरे

सेठ केसरीमल पोरवाल,
कॉलेज, कामठी.

मोनिष आपुरकर

महात्मा गांधी कला व वाणिज्य
महाविद्यालय, पारशिवणी

प्रस्तावना

प्रत्येक देशाच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक विकास झाल्याशिवाय देशाच्या सर्वांगीण विकास झाला असे म्हणता येत नाही. जर देशाच्या आर्थिक विकास घडवून आणायचा असेल तर त्या देशातील असणान्या कर आकारणी अधिक सक्षम असणे आवश्यक आहे. आधुनिक काळात दरवर्षी भारत सरकारच्या कार्यामध्ये व जबाबदायामध्ये वाढ होत आहे. पूर्वीच्या काळी सरकारने देशात शांतता व सुव्यवस्था ठेवणे व परकीय स्वाऱ्यापासून रक्षण करणे ही दोनच कामे करावी व इतर कोणत्याही बाबतीत ढवळाढवळ न करता अलिप्ततेचे धोरण स्विकारावे अशी एक विचारसरणी होती. मात्र अलिकडच्या काळात ही विचारसरणी जुनाट, अप्रगट व संकुचित ठरली आहे. केवळ शांतता, रक्षण व संरक्षण राज्याऐवजी लोकांचे कल्याण करणारी राज्य व्यवस्था असावी हे आता सर्वमान्य झाले आहे. अँडम स्मिथ यांनी १७७६ मध्ये लिहिलेल्या ‘राष्ट्राची संपत्ती’ या ग्रंथात सार्वभौम सत्तेची तीन कर्तव्ये सांगितलेली आहेत.

- १) इतर राष्ट्रांनी केलेला अत्याचार आणि अन्याय यापासून म्हणजेच परकीय आक्रमणापासून समाजाचे रक्षण करणे.
- २) देशातील नागरिकांना न्याय मिळवून देणे.
- ३) समाजाला आवश्यक असणारी कामे व सेवा नियमितपणे चालू ठेवणे.

आजच्या परिस्थितीत या तीन्ही कार्यांचे महत्त्व लोक कल्याणकारी राज्य या कल्पनेमुळे वाढलेले आहे. आज शांतता व संरक्षण या कार्याइतकेच महत्त्व समाज हिताच्या दृष्टीने कराव्या लागणाऱ्या कार्याला आलेले आहे. त्यामुळेच शिक्षण, आरोग्य, बेकारी, राहणीमानाचा दर्जा इ. क्षेत्रात लोकांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने सरकारने कार्य केले पाहिजे. असे आग्रहाने प्रतिपादन केले जात असते. सरकारची कर्तव्ये वाढल्यामुळे सरकारला भरपूर द्रव्य उपलब्ध झाल्याखेरीज सरकारकडून लोककल्याणाची कार्ये होऊ शकणार नाहीत. कौटिल्य यांनी आपल्या अर्थशास्त्रात असे स्पष्ट केले आहे. ‘अर्थमूलं कार्यम्।’ म्हणजेच कोणतेही कार्य अर्थद्रव्य यावर अवलंबू असते.

समाजाचे जास्तीत जास्त हित साधणे तसेच सामाजिक स्थैर्य टिकवणे, राष्ट्रातील उत्पादन व उत्पन्न वाढविणे, आर्थिक प्रगती घडवून आणणे ही कार्ये करण्यासाठी सरकारला उत्पन्न मिळवावे लागते आणि खर्चही करावा लागतो.

भारतीय कर व्यवस्था

भारतासारख्या विकसनशील देशात कर व्यवस्थेला विशेष असे महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण देशाच्या सर्वांगीण विकास करण्यासाठी, देशातील बेकारी कमी करण्यासाठी देशातील गरिबी हटविण्यासाठी सार्वजनिक पैशाची आवश्यकता असते. सरकारचा विचार केला तर सरकारच्या अगोदर प्रथमच: समाज अस्तित्वात आला आणि मग सरकार अस्तित्वात आले. तेव्हापासून उत्पन्नाचे मुख्य साधन म्हणून प्रत्येक सरकारने

कराचा उपयोग करून घेतलेला आहे.

भारतामधील करव्यवस्था प्राचीन आहे. अलिकडच्या काळात भारतातील करव्यवस्था ही व्यापक व गुंतागुंतीची बनलेली दिसून येते. भारतामधील बहुसंख्य नागरिकांना कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात कर द्यावाच लागतो. त्यामुळे देशातील कर व्यवस्था हा सर्वच नागरिकांच्या दृष्टीने एक महत्वाच्या व जिद्दाळ्याचा प्रश्न ठरत आहे. म्हणूनच भारतातील कर व्यवस्था तिचे स्वरूप केंद्र व राज्य सरकारने नागरिकांवर लावलेले महत्वाचे कर आणि व्यवस्थेमधील उणिवा या बाबीबद्दल माहिती:-

कराचे दोन प्रकारे वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे.

(१) प्रत्यक्ष कर (२) अप्रत्यक्ष कर

कराचे प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष कर अशा दोन ठळक विभागात वर्गीकरण करण्यात येते. करामधील हा फरक मुख्यतः कराघात व कराभार या दोन गोष्टींवर अवलंबून असतो.

कराघात म्हणजे कर देण्याची कायदेशीर जबाबदारी पडल्यामुळे होणारा त्रास होय. कराघात जी व्यक्ती प्रथम कर देते तिच्यावर पडतो.

करभार याचा अर्थ त्या कराचा भार किंवा बोजा करभार हा ज्या व्यक्तीला शेवटी कराचा भार किंवा बोजा सहन करावा लागतो त्या व्यक्तीवर पडतो.

अ) प्रत्यक्ष कर -

जेव्हा कराघात व कराभार एकाच व्यक्तीवर पडतात तेव्हा तो प्रत्यक्ष कर असतो. कर भरण्याची कायदेशीर जबाबदारी असलेल्या व्यक्तीलाच कराचा भार सहन करावा लागतो आणि तो करभार दुसरा व्यक्तीवर ढकलता येत नाही अशा कराला प्रत्यक्ष कर असे म्हणतात. उदा. उत्पन्नावरील कर, संस्थांच्या उत्पन्नावरील कार्पोरेशन कर, मालमत्ता कर, जमीन महसूल कर इ. कर प्रत्यक्ष कर आहेत.

ब) अप्रत्यक्ष कर -

अप्रत्यक्ष कर हे विविध वस्तूवर आकारण्यात येतात. अशा कराचा भार अप्रत्यक्षपणे एका व्यक्तीकडून दुसरा व्यक्तीकडे वाहीला जातो व शेवटी तो भार उपभोक्तावर पडतो. थोडक्यात जेव्हा कराघात व कराभार हे निरनिराळ्या व्यक्तीवर पडतात

तेव्हा त्याला अप्रत्यक्ष कर असे म्हणतात. उदा. आयात कर, आयात मालाचा व्यापारी प्रथम सरकारला कर देतो व नंतर मालाच्या किंमती त्या प्रमाणात वाढवून तो कराचे पैसे ग्राहकाकडून वसूल करतो. विक्रीकर, उत्पादन कर, करमणूक कर ही अप्रत्यक्ष कराची उदाहरणे आहेत.

उद्देश

- १) कर सुधारणेत झालेली सुधारणेच्या अभ्यास करणे.
- २) उत्पन्नावर आकारण्यात येणाऱ्या कर रचना जाणून घेणे.
- ३) ६० वर्ष आणि कमी वय पुरुष, ६० वर्ष आणि कमी वय महिला, तसेच ज्येष्ठ नागरिकांसाठी (६० वर्षपेक्षा अधिक वयाच्या व्यक्ती) यांच्या वार्षिक उत्पन्नावर लागणारे कर बददल अभ्यास करणे.

गृहितके

- १) आयकरामध्ये वेळोवेळी करात सुधारणा झालेली आहे.
- २) ६० वर्ष आणि कमी वय पुरुष, ६० वर्ष आणि कमी वय महिला, तसेच ज्येष्ठ नागरिकांसाठी (६० वर्षपेक्षा अधिक वयाच्या व्यक्ती) यांच्या उत्पन्नावर करात सुधारणा झालेली आहे

अध्ययन पध्दती

- १) प्राथमिक तथ्य संकलन- प्राथमिक तथ्य निरीक्षणादारे वस्तुनिष्ठपणे तथ्यांचे संकलन केली आहे.
- २) दुय्यम तथ्य संकलन - प्रस्तुत अध्ययनाकरीता २०१०-२०११ ते २०१४-२०१५ या ५ वर्षातील भारत सरकारचे

कर निर्धारण वर्ष	कर	पुरुष (६० वर्ष आणि कमी वय पुरुष) र्लॅन (रुपये)	महिला (६० वर्ष आणि कमी वय महिला) र्लॅन (रुपये)	जेष्ठ नागरिक (६० वर्षपेक्षा अधिक वयाच्या व्यक्ती) र्लॅन (रुपये)	सुपर वरिष्ठनागरिक (८० वर्षपेक्षा अधिक वयाच्या व्यक्ती) र्लॅन (रुपये)
2005-2006	० टक्के १०टक्के २०टक्के ३०टक्के	५०,००० पेसा कमी ५०,००० ते ६०,००० ६०,००० ते १,५०,००० १,५०,००० पेसा जास्त			
2006-2007	०टक्के १०टक्के २०टक्के ३०टक्के	१,००,००० पेसा कमी १,००,००० ते १,५०,००० १,५०,००० ते २,५०,००० २,५०,००० पेसा जास्त	१,३५,००० पेसा कमी १,३५,००० ते १,५०,००० १,५०,००० ते २,५०,००० २,५०,००० पेसा जास्त	१,८५,००० पेसा कमी १,८५,००० ते २,५०,००० २,५०,००० पेसा जास्त	
2007-2008	० टक्के १०टक्के २०टक्के ३०टक्के	१,००,००० पेसा कमी १,००,००० ते १,५०,००० १,५०,००० ते २,५०,००० २,५०,००० पेसा जास्त	१,३५,००० पेसा कमी १,३५,००० ते १,५०,००० १,५०,००० ते २,५०,००० २,५०,००० पेसा जास्त	१,८५,००० पेसा कमी १,८५,००० ते २,५०,००० २,५०,००० पेसा जास्त	

पेक्षा कमी उत्पन्न असल्यास ० टक्के कर तर रु. २,५०,००१ ते ५,००,००० उत्पन्न असल्यास १० टक्के कर रु. ५,००,००१ ते १०,००,००० उत्पन्न असल्यास २० टक्के कर आणि रु १०,००,००१ पेक्षा जास्त उत्पन्न असल्यास ३० टक्के कर तर सुपर वरिष्ठ नागरिकांना रु. ५,००,००१ ते १०,००,००० उत्पन्न असल्यास २० टक्के कर आणि रु १०,००,००१ पेक्षा जास्त उत्पन्न असल्यास ३० टक्के करात सुधारणा करण्यात आली.

यावरून असे दिसून येते की, भारत सरकारने उत्पन्न गटाच्या स्वरूपात कराचे निर्धारण केलेले आहे व तसेच या उत्पन्न गटाच्या नुसार करात सुधारणा कलेल्या आहे.

आयकर स्पष्टीकरण सारणी

कर निर्धारण वर्ष	व्यक्तीचे एकूण उत्पन्न	आकरणात येणारे कर
२००५-२००६	२,५०,०००	३० टक्के
२०१०-२०११	३,२५,०००	२० टक्के
२०१४-२०१५	१०,०५,०००	३० टक्के

वरील आयकर स्पष्टीकरण सारणी वरून आपल्याला व्यक्तीचे एका वर्षात झालेले एकूण उत्पन्नावर किती कर आकरण्यात येईल याची माहिती मिळते. जर २००५-०६ या कर निर्धारण वर्षात व्यक्तीचे एकूण उत्पन्न २,५०,००० रूपये असेल तर त्याला ३० टक्के कर आकारणी होईल. तसेच २०१०-११ या कर निर्धारण वर्षात व्यक्तीचे उत्पन्न ३,२५,००० रूपये एवढे असेल तर त्याला २० टक्के कर आकारणी होईल. तसेच २०१४-१५ या कालावधीत व्यक्तीचे उत्पन्न १०,०५,००० असेल तर त्याला ३० टक्के कर आकारणी

होईल.

निष्कर्ष

- १) २००५-२००६ ते २००१४-२०१५ या १० वर्षांच्या कालावधीत आयकरामध्ये अत्यंत चांगल्याप्रकारे सुधारणा करण्यात आली.
- २) उत्पन्नात वाढ झाल्याने व्यक्ती, महीला, ज्येष्ठ व्यक्ती तसेच सुपर वरिष्ठ व्यक्ती यांच्या मनोबलात वाढ झालेली आहे.
- ३) उत्पन्न गटानुसार आयकर लावण्यात येत असल्याने कमी उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींना अतिशय फायदेशीर ठरत आहे.
- ४) आयकरामुळे आलेल्या पैसामुळे देशाच्या सर्वांगीण विकासास मदत होत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची-

- १) डॉ. विजय उपगडे व डॉ. अरविंद शेंडे., "आयकर" अनुराधा प्रकाशन आवृत्ती क्र. १६
- २) डॉ. प्रदिप आगलावे ..., "सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे" श्री साईनाथ प्रकाशन सुधारित आवृत्ती २००७
- ३) इंटरनेट साईड:-<https://incometaxindiaefiling.gov.in/>

नागपूर शहराचा राजकीय व सांस्कृतिक इतिहास : एक अध्ययन

प्रा. माधुरी पाटील

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख
एल.ए.डी. महिला महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना :

नागपूर शहर भारताच्या केंद्र स्थानी वसलेले एक सुंदर व महत्वाचे ऐतिहासिक शहर आहे. प्राचीन भारतात सुर्यवंश चंद्रवंश, अग्नीवंश नागवंश अश्या विशिष्ट जातीचे लोक राहत असत. लोकांच्या आराध्य दैवतांच्या नावांवरून वंशाची नावे पडली आहे नाग नदीकाठी वसलेले स्थान म्हणून नागपूर हे नाव प्राप्त झाले आहे. तसेच हे शहर नागवंशीय शासकाने वसविले अशी मान्यता आहे. सुमारे तीनशे वर्षापूर्वी गोंड राजांनी नागपूरचा पाया घातला व आपली राजधानी येथे स्थापन केली. नागपूर शहर हवामानदृष्ट्या अर्धआर्द्र आहे. (Sub Humid) हवामान पट्ट्यात मोडते. येथील सरासरी तापमान सुमारे २५० ते ३२० सेल्सिअस असते. उन्हाळ्यात मात्र ते ४६० सेल्सिअस पर्यंत जाते. हिवाळ्यात हेच तापमान १०० सेल्सिअस पर्यंत कमी होते. नागपूर शहराचा पश्चिम व दक्षिण भाग बेसाल्टच्या प्राकृतिक वैशिष्ट्यांनी व्यापलेला आहे. नागपूरात नागनदी व पिली नदी अशा दोन नदया आहे. भारतातील विविध भागातील लोक येथे येवून स्थायीक झाल्याने नागपूर सामाजिकदृष्ट्या बहुभाषी, बहुधर्मी, बहुव्यवसायी, बहुपरंपरा, बहुउत्सव असे वैविध्यपूर्ण बनले आहे. वाकाटक काळ हा विदर्भाच्या इतिहासात सुवर्णकाळ होता. या काळात जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात फार मोठी प्रगती झाली. यानंतर गोंड काळातही नागपूरचा विकास झाला.

नागपूरचा राजकीय इतिहास :

नागपूरचा प्राचीनतम उल्लेख राष्ट्रकूट नृपति तृतीय कृष्ण यांच्या शके ८६२ (इ.स. ९४०) च्या देवळी (वर्धा जिल्हा) ताम्रपटात मिळतो. त्यात नागपूर -नंदिवर्धन विषय या प्रशासकीय विभागातील काही भूमी दान दिल्याचा उल्लेख आहे. अर्थातच

नागपूर हे प्रशासकीयदृष्ट्या इसवी सनाच्या दहाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात पुढे आले.

मध्यकाळात नागपूर शहराची स्थापना, जडण घडण आणि विकास गोंड राजवटीच्या काळात म्हणजे जाटबा, बख्त बुलंद आणि चांद सुलताना या देवगड शाखेच्या गोंड राजांच्या कारकिर्दीमध्ये झाला. थोडक्यात नागपूरच्या जडण घडणीमध्ये आणि सांस्कृतिक वाटचालीमध्ये गोंड राजवटीचे आणि त्यातही त्यांच्या देवगड शाखेचे योगदान अनन्यसाधारण आहे. आजचा नागपूर जिल्हा पूर्वीच्या देवगडच्या गोंड राज्याचा एक महत्वाचा घटक होता.

चांद सुलतानाने नागपूरला तीन मैल लांबीचा परकोट बांधला. याच्यामुळे नागपूरच्या विकासात भरच पडली. त्याच्या कारकिर्दीत राज्याचे महत्त्व वाढले. पर्यायाने नागपूरचे महत्त्व वाढले. साहजिकच भोसल्यांचे लक्ष नागपूरच्या गोंड सत्तेकडे वळले

औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर मुघल साम्राज्य खिळखिळे झाले. याचा फायदा गोंडानी तसेच मराठ्यांनी घेण्यास आरंभ केला. यामधूनच वऱ्हाडात मराठ्यांची सत्ता निर्माण झाली. मराठ्यांच्या नव्या दमापुढे गोंडांचे फारसे चालले नाही. साहजिकच नागपूर परिसरात नव्याने प्रस्थापित झालेल्या भोसल्यांनी गोंड राज्यावर आक्रमण करून नागपूर आणि चंद्रपूरचे गोंड राज्य आपल्या वर्चस्वाखाली आणले.

रघुजी राजांनी नागपूरवर बरीच वर्षे राज्य केली. नागपूरवरून राज्यकारभार चांगला करता येईल यासाठी त्यांनी नागपूरला आपली राजधानी केली. नागपूरचे आधुनिकीकरण १८ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात झाले. भोसल्यांचे राज्य सुरु झाल्यापासून

या शहराचा कायापालट झाला व उत्तरोत्तर विकास होवू लागला. भोसल्यांनी नागपूर शहराची रचना केली. ती पूणे सातान्याच्या धर्तीवर. नागपूर शहराचे जूने नागपूर व नविन नागपूर असे दोन भाग पडतात. रघुजीचा काळ हा संघर्षाचा काळ होता. रघुजी भोसल्यांनी आपले विशाल राज्य घुन्यातून निर्माण केले होते. रघुजीच्या मृत्युनंतर त्यांच्या मुलांमध्ये वारसाबद्दल जे भांडण निर्माण झाले. त्याचा परिणाम म्हणून नागपूर राज्याचे विभाजन करण्यात आले. याचा परिणाम नागपूर राज्याच्या प्रशासनावर झाला व अप्रत्यक्षपणे ब्रिटिश ईस्ट कंपनीला त्यामुळे फायदा झाला. कंपनीची सत्ता बंगालमध्ये दृढ होण्यास या घटनांचा बराच फायदा झाला.

१८५७ च्या स्वातंत्र्य लढयाच्या अवघ्या तीन वर्षापूर्वीच नागपूरकर भोसल्यांचे राज्य खालसा करून ब्रिटिश साम्राज्यात विलीन करण्यात आले पण त्यामुळे जनतेत असंतोष निर्माण झाला होता. १८५७ च्या उठावाचे पडसाद नागपूरवरही पडले. १० मे १८५७ रोजी मीरतच्या शिपायांनी बंड केले आणि ते दिल्लीला धावले यामुळे नागपूरातील समाजात गडबड सुरु झाली. नागपूरजवळ कामठी व टाकळी येथे कंपनीच्या फौजा होत्या. त्यातील काही मुसलमान शिपायांनी १३ जून १८५७ रोजी बंड पुकारण्याचे ठरविले होते. परंतु इंग्रजविरोधी उठावाची योजना यशस्वी होवू शकली नाही. कारण अमलात येण्यापूर्वीच काही तास आधी तिचा गौप्यस्फोट झाला. कटातील प्रमुख लोकांना अटक करून त्यांना फाशी देण्यात आले

नागपूर प्रांताच्या व विशेषकरून नागपूर जिल्हाच्या राजकीय आधुनिकीकरणाला तृतीय रघुजीच्या काळातच सुरुवात झाली होती. प्रामुख्याने नागपूर संस्थानचे ब्रिटिश साम्राज्यात विलीनीकरण झाल्यावर नव्या प्रशासकीय संस्था निर्माण झाल्या. परंतु १८६१ साली मात्र प्रांतिक राजकारणाला वळण लावणारी घटना मध्यप्रांत नावाच्या प्रांतरचनेने घडली. हिंदी भाषिकांचे प्रभुत्व असलेला मध्यप्रांत २ नोव्हेंबर १८६१ रोजी निर्माण झाला व नागपूर राजधानीचे शहर म्हणून राहिले

'गावाचा विकास करण्याचा अधिकार' प्रदान करणारा १८५० सालचा सव्विसावा कायदा नागपूर शहराला लागू करण्यास रिचर्ड टॅपल यांनी बरीच तडफ दाखविली. दिनांक २४ सप्टेंबर १८६४ रोजी ८ सरकारी व १७ गैरसरकारी निर्वाचित अधिकाऱ्यांची मिळून नागपूरची पहिली नगरपालिका स्थापन

झाली. या सतरा गैरसरकारी निर्वाचित अधिकाऱ्यात प्रामुख्याने भोसलेशाहीतील मानकरी लोक होते

नागपूरच्या जिल्हाच्या आधुनिकीकरणाला, प्रशासकीय बदल, स्थानिक स्वराज्य संस्था व सार्वजनिक शिक्षणाचा विकास यामुळे बराच हातभार लागला पण इंग्रजी शासनाचे बदलते धोरण यामुळे हिंदू मूसलमान यांच्यात फुट पडून त्यांच्यात वैमनस्य निर्माण झाले. पुढे लोक जागृतीच्या प्रयत्नातून १८९७ ला नागपूरला रामकृष्ण मिशनची स्थापना झाली. याच सुमारास आर्य समाज थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या ही शाखा निघाल्या. १९ व्या शतकाच्या शेवटपर्यंत नागपूर जिल्ह्यामध्ये समाज प्रबोधनविषयक चळवळीने चांगलेच पाय रोवले. १८८८ साली नागपूरात गोरक्षण सभेची स्थापना करण्यात आली व स्वामी दयानंद सरस्वती यांच्या स्फूर्तीमुळे शिवचरणलाल आणि पं. शिवदयाल शुक्ल यांनी गोरक्षण सभा स्थापन केली. गोपाळराव भिडे हे या संस्थेचे सूत्रधार होते. नागपूरात विद्यार्थ्यांच्या चळवळी, राजकीय, सामाजिक चळवळी फार मोठ्या प्रमाणात झाल्या. १९०७ ते १९०९ हा शासकीय दडपशाहीचा काळ होता. या काळात नागपूरातील विद्यार्थ्यांच्या राजकीय चळवळीत विशेष चालना मिळाली. त्याकाळात नागपूरात क्रांतिकारी चळवळी ही झाल्या. डॉ. पांडुरंग सदाशिव खानखोजे हे नागपूरचे पहिले क्रांतिकारक म्हणून ओळखले जातात. अनेक परिषदा, सम्मेलन येथे घेण्यात आली. नागपूरचा झेंडा सत्याग्रह, सायमन आयोगावरील बहिष्कार, सविनय कायदेभंग आंदोलन, १९४२ चे भारत छोडो आंदोलन या सर्वात नागपूर शहराचा सहभाग अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. कारण नागपूरात अनेक महान नेता होऊन गेले व त्यांनी या चळवळीचा आपला सहभाग लावला.

नागपूरात अनेक राजकीय पक्ष व संघटना अस्तित्वात आहे. जसे शेड्युल्ड कास्ट, फेडरेशन, हिंदू महासभा, समाजवादी पक्ष, कम्युनिस्ट पार्टी, फॉरवर्ड ब्लॉक, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, नागपूरातील शस्त्रास्त्र क्रांतिकारक संघटना तसेच हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामाचे महत्वाचे केंद्र नागपूर होते. या मुक्तीसंग्रामाचे महत्वाचे केंद्र नागपूर होते. या मुक्तीसंग्रामात अतिशय महत्वाची व निर्णायक स्वरूपाची कामगिरी या केंद्राने पार पाडली आहे.

१९५६ मध्ये भाषावार प्रांतरचना झाल्याने नागपूराचा राजधानीचा दर्जा संपुष्टात आला पण नागपूरातील अनेक

महत्वपूर्ण विभाग व नागपूरचे मध्यवर्ती भौगोलिक स्थान विचारात घेऊन नागपूरला उपराजधानीचा दर्जा मिळाला. विधानसभेचे हिवाळी अधिवेशन येथे घेतल्या जाते.

नागपूरचा सांस्कृतिक इतिहास :

भारतातील विविध भागातील लोक येथे येऊ स्थायीक झाल्याने नागपूर सामाजिक दृष्ट्या बहुभाषी, बहुधर्मी बहुव्यवसायी, बहुपरंपरा असे विविधपूर्ण बनले आहे. हिंदी भाषेचा प्रभाव नागपूर शहरावर जास्त आहे कारण पूर्वी ते मध्यप्रदेशाशी निगडित होते. आजही बहुभाषिक लोकांचे इतर भाषिकांशी वैचारिक व्यवहार हिंदीच्या माध्यमातूनच चालतात.

भोसले कालीन राज्यात आर्थिक सामाजिक, परिस्थिती कशी होती, त्याचप्रमाणे त्यांची प्रशासकीय व्यवस्था, मनोरंजनाची साधने, जीवनपद्धती कशी होती हे पाहणे आवश्यक आहे. गोंडाच्या अगोदर येथे अहीर अथवा गवळी राजवंश होती यानंतर जाटखा हा गोंड राजा नागपूरात होऊन गेला. त्यांनी मुकुंद जोशी व नागजोशी या दोन ब्राम्हाणांना विद्देचा प्रसार करण्यासाठी दोन गावे दत्तक दिले.

भोसल्याची राजवट सुरु झाल्यावर त्यांनी आपल्या तलवारीच्या जोरावर राज्याची सीमा बरीच विस्तारली राज्याचे वैभव सर्व दृष्ट्या वाढविले तरी ज्ञान प्रसाराकरीता त्यांने काही केले असा इतिहासात पुरावा नाही. या काळात सर्व लोकांचे सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन चातुर्वर्ण व्यवस्थेने पूर्ण बंदिस्त होते. धर्मशास्त्राचे नियम अगदी कडक असून ते मोडण्यास कोणी धजावत नसे. त्याकाळ सतीची चाल रूढ होती. पहिल्या रघूजी महाराजांच्या बरोबर सात स्त्रिया सती गेल्या, परसोजीची स्त्री काशीबाई पण सती गेल्याची नोंद इतिहासात आहे. ही चाल समाजाच्या निम्नस्तरात नव्हती. लग्ने, मौंजी, गडगनेर, देवांचे उत्सव, मृतांच्या नातेवाईकाचे सांत्वन इ. प्रसंगी भोसले राजे सामान्य माणसाच्या घरी जात व त्यांच्या सुखदुःखात सहभागी होत. मंत्र आणि जादूटोणा यावर सर्वच लोकांचा विश्वास होता.

सर्वसाधारण जनतेत कथा, कीर्तने, लळीते, दंढारी, कुस्त्याचे फड, बैलांचे पट, तमाषे, देवादिकांचे उत्सव आणि यात्रा ही करमणूकीची साधने समजली जात. नागपंचमी, पोळा, विजया दशमी, दिवाळी रामनवमी, होळी रंगपंचमी इ. सण साजरे केले

जात आणि आजही केले जातात. नागपूरात मारबत ही अतिशय प्रसिद्ध आहे १८८५ साली या मारबतीला सुरुवात झाली. धर्मातील आणि सामाजातील अनिष्ट प्रवृत्तींना नष्ट करण्यासाठी त्याचे प्रतीक म्हणून मारबती काढण्यात येतात. त्याचे दोन प्रकार आहे. १) पिवळी २) काळी मारत.

नागपूरातील एक महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे मस्कच्या गणपती त्याच्या स्थापनेची सुरुवात उत्तर भोसले काळात झाली भाद्रपद पौर्णिमेनंतर हा उत्सव साजरा करण्यात येतो. यालाच हाडपक्या गणपती म्हणतात. या उत्सवात मस्करी, लावण्या दंडार इ. मनोरंजनाचे कार्यक्रम होत असतात धार्मिक कार्यक्रम होत नसतात.

आज कशी न्यायव्यवस्था आहे तशी मध्ययुगात कुठेच नव्हती राज्यांच्या ठिकाणी तिन्ही संस्था एकवटलेल्या होत्या काही ठिकाणी न्यायाधिश नेमलेले होते पण अंतिम सत्ता राजाच्या जवळ होती. नागपूरला फक्त न्यायधीश म्हणून सीताराम शास्त्री केळवदकर यांच्याशिवाय कुणाचाही उल्लेख इतिहासात नाही. त्याची नेमणूक तृतीय रघुजीच्या काळात म्हणजे राज्य समाप्तीच्या काळात होती. अनेक प्रकारच्या शिक्षा उदा. डोक्यावर दगड ठेवणे, जामग्या देणे, फटके मारणे, पायात खोडा घालणे, अंधारकोठडीत ठेवणे, मृत्युदंड देणे, डोंगरावरून ढकलून देणे, हत्तीच्या पायी देणे इ. शिक्षा प्रचलित होत्या.

नागपूरकर भोसल्यांच्या नागपूर प्रांतात खालील ठिकाणी टांकसाळी होत्या :

डॉ. गार्डनच्या मते देवाजीपंत चोरघडेंच्या परवानगीने एका सोनाराने पोरी पवनी येथे टांकसाळ सुरु केली. चंद्रपूर, आज नागपूर प्रांतात नसलेले पण एकवेळ नागपूर भोसल्यांच्या अंमलाखाली असलेल्या चौरागड, कटक, जबलपूर, मंडला, सागर, सोहागपूर, बैतूल. हिंगणघाट येथे चांदीचे रूपये तयार होत असत. ही टांकसाळ फक्त १८०५ ते १८०६ आणि १८१७-१८ मध्ये चालू होती. नागपूरमधील टांकसाळ शहराच्या मध्यभागी म्हणजे आजच्या कोठीरोडवर होती.

तांब्याच्या नाण्यांकरिता द्वितीय रघुजींनी इ.स. १८१० मध्ये एक टांकसाळ घातली होती. सुरवातीस १८ मासे वजनाची नाणी काढण्यात आली. परंतु ते वजन कमी होत होते. इ.स. १८१५ पर्यंत १५.२५ मासे वजनाची नाणी निघू लागली.

त्यावर निरनिराळी चिन्हे उमटवलेली होती. कटयार, ध्वज, त्रिशूल इत्यादी ती चिन्हे होती. परसोजी आणि आप्पासाहेबांच्या काळात १२ मासे वजनापर्यंत पैसे निघू लागले. तिसऱ्या रघूजीच्या काळात १० मासे वजनाची तांब्याची नाणी निघू लागली. भोसल्याच्या काळात टाकसाळीतून तांब्याची व चांदीची नाणी बाहेर पडत होती. या कामाचा ठेका खाजगी लोकांकडे होता पण कंपनी सरकारनी ही व्यवस्था बदलली त्यामुळे शासनाचे उत्पन्न वाढले.

भोसलेकाळात अनेक मंदिरांची निर्मिती झालेली आहे. जसे सक्करदरा लक्ष्मीनारायण मंदिर, गरुडेश्वर मंदिर, तेलंगखेडी येथील कल्याणेश्वर मंदिर, संगमेश्वर महादेवाचे मंदिर, गणेश पेठेतील शिवमंदिर, तुळशीबागेतील वेणुगोपाळ मंदिर, विठ्ठल रूखूमाई मंदिर इ. समाधी मंदिरात काशीबाईची समाधी मंदिर महत्वपूर्ण आहे. दुसऱ्या रघुजीने अनेक विहिरी, तळी आणि उद्याने निर्माण करून नागपूरच्या सौंदर्यीकरणात मोलाची भर घतली. उदा. फुटाळा तळे, तेलंगखेडी उद्यान इ.

याबरोबरच राजभवन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतली त्यामुळे नागपूरला विशेष महत्व आहे. त्यामुळे दिक्षाभूमी, हेगडेवार स्मारक, केंद्रिय संग्रहालय इ. नागपूरच्या सांस्कृतिक इतिहासात भरच घालते.

नागपूर जिल्ह्याचा औद्योगिक विकास खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्यानंतर विश्वः संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीनंतर राज्याचा विकेंद्रीत व समतोल औद्योगिक विकास करण्यासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक विकास महामंडळाच्या स्थापनेनंतर वेगाने सुरु झाला. नागपूर जवळ असलेल्या बुटीबोरी येथे आशियातील सर्वात मोठा औद्योगिक वसाहती आहे. मिहान प्रकल्पामुळे आज नागपूरला खूपच महत्व प्राप्त झाले आहे. तसेच ग्रीन सीटी म्हणून नागपूर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. नागपूरला ऑरेंज सिटी पण म्हंटले जाते कारण येथे संत्र्याचे उत्पादन फार मोठ्या प्रमाणात आहे. नागपूरला व नागपूरच्या आसपास अनेक वीज निर्मिती केंद्र स्थापन करण्यात आले आहे. जसे खापरखेडा वीज निर्मिती केंद्र, कोराडी वीज निर्मिती केंद्र, पेच जलविद्युत प्रकल्प इ. नागपूरला अनेक औद्योगिक प्रकल्प राबविले जातात. नागपूर शहराचे देशातील मध्यवर्ती स्थान, विदर्भाचे केंद्रस्थान तसेच

पूर्वीच्या मध्यप्रदेशाची राजधानी मुंबई कलकत्ता आणि मद्रास दिल्ली रेल्वे मार्गावरील महत्वाचे स्थानिक, महाराष्ट्र राज्याची उपराजधानी, नागपूर विद्यापीठाबरोबरच अनेक संशोधन संस्था, औद्योगिकरण, विपुल खनिज संपत्ती या सर्व गोष्टींमुळे नागपूर शहरात अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.

नागपूरला दूरदर्शन केंद्र १५ ऑगस्ट १९८२ साली सुरु झाले. नागपूरला विविध स्तरावरील शिक्षण, ग्रंथालय, सुविधा सार्वजनिक आरोग्य समाजकल्याण व धर्मदाय स्वयंसेवी संघटना कार्यरत आहे. साक्षरता अभियान नागपूरला चालविले जाते. अनेक शैक्षणिक संस्था नागपूरला आहे. नागपूर विद्यापीठाची स्थापना ४ ऑगस्ट १९२३ रोजी झाली. त्याद्वारे मुलांना उच्च शिक्षण दिले जाते. नागपूर जिल्ह्याला अतिशय समृद्ध असा सांस्कृतिक वारसा लाभला आहे. इथे संस्कृत शिक्षणाची परंपरा आहे. मराठी साहित्याचा पण इथे विकास झाला आहे. महाराष्ट्रात वाङ्मयीन दृष्ट्या नागपूर जिल्ह्याचे स्थान बरेच वरचे आहे. इथे हिंदी साहित्याचा पण खूप विकास झाला आहे. संस्कृत विद्येची सर्व शास्त्रासह पंडित परंपरा जोपसण्याचा मान नागपूर नागरिकालाच प्राप्त झाला आहे. अनेक ललित साहित्य, ग्रंथरचना नागपूरला उपलब्ध आहे. अशाप्रकारे नागपूर हे विविधतेनी नटलेले शहर आहे. नागपूरला आंतरराष्ट्रीय विमानतळ आहे. तसेच जगातील सर्वात मोठे दुसरे क्रिकेटचे स्टेडीयम नागपूर शहरातील जामठा येथे सुरु झाले आहे. त्यामुळे नागपूरला विशेष महत्व आहे. मद्रो रेल्वेचे काम सुरु झालेले असून नागपूर शहराचे लवकरच स्मार्ट सिटी रूपांतर होईल असा प्रयत्न सुरु आहे.

निष्कर्ष :

नागपूरचा अभ्यासतांना अस लक्षात येते की अगदी प्राचीन काळापासून नागपूरचे वेगळे असे महत्व आहे. इतिहासात स्थानिक इतिहासाला प्रादेशिक इतिहासाचा पोटविभाग म्हणतात. स्थानिक इतिहासाचा मुळ हेतू म्हणजे गावाचा इतिहास समजतो, संस्कृती समजते परंपरा समजते वारसा समजतो, स्थानिक चालीरीती रुढी माहिती होतात. देशी /विदेशी लोकांना गावाच्या इतिहासाची माहिती मिळते. स्थानिक इतिहास हा शेवटी प्रादेशिक व राष्ट्रीय इतिहासाचा एक भाग असतो. नागपूर जिल्हा हा भारताच्या केंद्रस्थानी असून जिल्ह्याला महनीयता प्राप्त झाली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात अस्तित्वात असलेल्या

या जिल्ह्यातील नागपूर शहर मध्यप्रांत व वऱ्हाडची राजधानी होते. तदवतच स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर नव्याने निर्माण करण्यात आलेल्या मध्यप्रदेश राज्याची राजधानीही नागपूर होते पण १९५६ मध्ये भाषावार प्रांत रचनेच्या वेळी झालेल्या नागपूर करारानुसार नागपूर शहरास उपराजधानीचा दर्जा देण्यात आला. अश्याप्रकारे भारताचा सांस्कृतिक व राजकीय इतिहास अभ्यासतांना नागपूरच्या गोंड राज्यांचा, भोसल्याचा राजकीय व सांस्कृतिक इतिहासही आपल्याला मोलाची माहिती देतो, मार्गदर्शन करतो.

संदर्भ

१. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, महाराष्ट्र : इतिहास - प्राचीन काळ (खंड १ -भाग -२) स्थापत्य व कला, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई २००२
२. डॉ. कोलारकर ष. गो. पुरंदरे गो. मा., नागपूर राज्याचा प्राचीन इतिहास,
३. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, नागपूर जिल्हा भाग (१).
४. महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, नागपूर जिल्हा भाग (२).
५. पाटे सुमन, भारतातील सामाजिक समस्या, हिमालया पब्लिशिंग हॉऊस, १९८०.
६. डॉ. प्रभाकर गद्रे, नागपूर राज्याचा उदय आणि आस्थापना, श्रीमंगेश प्रकाशन, पहिली आवृत्ती २००१.

रेशीम उद्योगाचा इतिहास व आदिवासी लोकांचा टसर रेशीम उद्योग - एक ओळख

सौ. भारती सुदर्न गोस्वामी

सहायक प्राध्यापक,

श्री निकेतन कला-वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. एन. आर. दीक्षित

प्राचार्य, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स,

न्यु नंदनवन, नागपूर

प्रस्तावना:

भारतात पुरातन काळापासून रेशीमला महत्वाचे व मानाचे स्थान आहे. वस्त्रातील सर्वोच्च स्थान रेशीम कापडाला देण्यात येते. या रेशीम कापडाला तयार करण्याकरिता एक नाजूक अळी जी स्वतःचे सरक्षक कवच बनवते या आवरणाद्वारेच रेशीम तयार होते व त्यांचेवर प्रक्रिया करून रेशीम कापडात त्याचे रूपांतर केले जाते. रेशीम मध्ये विभिन्न प्रकारच्या जाती आढळतात या जातीपैकी भारतात तुती, टसर, मुंगा व ऐरी अशा चारही जाती दिसून येतात. रेशीमच्या चार जातीपैकी एक जात म्हणजे टसर ही तर वनांवर आधारित रेशीम आहे. ज्यात नैसर्गिक वनांचा उपयोग करून टसर रेशीम अळीचे पालन करून त्यापासून उत्पादन घेतले जाते. या टसर रेशीमचे उत्पादन करणारी आदिवासी जमात ही प्रख्यात आहे. जी वनांवर नैसर्गिकरित्या रेशीमचे उत्पादन घेत असते व आपल्या कुटूंबीयांचे पालनपोषण करित असते. टसर उद्योग आदिवासी लोकांना निसर्गाचे वरदान आहे. टसर रेशीम उद्योग पर्यावरणपूरक असा आहे. महिलांना या उद्योगात समान संधी देण्यात आलेली आहे. या उद्योगाचा विकास व विस्तार होण्याकरिता केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध योजना अमलात आणल्या जातात. याद्वारे केंद्र व राज्य सरकार लाभार्थींना आदिवासी लोकांना ८० टक्के पर्यंत अनुदान दिले जात आहे.

उद्दिष्टे:

टसर रेशीम उद्योग जो की सर्वसामान्य लोकांना माहिती नाही याची ओळख करून देणे सर्वापर्यंत पोहोचविणे तसेच याविषयी सर्वाना माहिती या लेखाद्वारे पुरविणे हा उद्देश समोर ठेवण्यात

आलेला आहे. विशिष्ट आदिवासी जमातीची ओळख सर्वाना व्हावी की जे नैसर्गिक वनांवर टसर रेशीम उत्पादन घेतात. टसर रेशीम जगविख्यात असे आहे. टसर रेशीम तयार करण्याकरिता या आदिवासी लोकांचा मोलाचा वाटा आहे. हे या शोध निबंधाद्वारे प्रस्तुत करण्यात येत आहे.

क्षेत्र:

क्षेत्र निवडतांना भंडारा जिल्ह्यातील टसर रेशीम उत्पादन घेणाऱ्या वनक्षेत्राचाच भाग घेण्यात आलेला आहे. वनक्षेत्रामधील टसर रेशीम उत्पादन घेणारे लाभार्थी यात घेतलेले आहेत. निष्ठी हे वन क्षेत्रात येत असल्यामुळे याही क्षेत्राचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

रेशीम उद्योगाचा इतिहास:

सुमारे ५००० वर्षापासून मानवाला रेशीमची माहिती आहे. चीन, जपान, थायलंड, फिलीपाईन्स, इंडोनेशिया, हिमालय पर्वत रांगा, भारत, अफगाणिस्तान, पाकिस्तान अशा मुळ स्थानांत प्राचीन काळापासून नैसर्गिक स्वरूपात रेशीमच्या जाती आढळलेल्या दिसतात. दंतकथा व परीकथा मधून ही माहिती प्राप्त झालेली दिसून येते. काहींच्या मते भारतात याची सुरवात झाली, असे संबोधण्यात येते तर काहींच्या मते याची प्रथम सुरवात चीनमध्ये करण्यात आली असे समजते. त्यामुळे रेशीमाच्या किड्यांचे संगोपन व रेशीम निर्मिती इतिहासपूर्व काळात सुरू झाली असे मानतात. यावरून असे आढळते की, रेशीमाचा शोध नक्की कोणी? व केव्हा लावला? हे सांगता येत नाही.

चीनी सम्राट राजा चौकींग (Chouking) याने आपली पत्नी सी लिंग शी (Xi Ling Shi) हिला बागेतील तुती झाडांचे नुकसान कोण करीत आहे हे शोधण्यास सांगितले. साम्राज्ञीला पांढरे किडे तुतीच्या बागेचे नुकसान करीत आहेत व स्वतःभोवती चमकदार कोशावरण तयार करतांना आढळले. कोशावरणाला गरम पाण्यात टाकले व त्याच्याशी खेळत बसली. त्याच्यापासून धाग्याची गुंतवळ तिने बाहेर काढली. त्यातून नाजूक बारीक तंतू उलगडला. अशा तऱ्हेने रेशमाचा शोध लागला, असे म्हणतात. या साम्राज्ञीने बागेत हजारो किडे वाढविण्याचे ठरविले कोशावरणापासून रेशीम सुटे करून उलगडण्याचे तंत्रही तिनेच शोधून काढले व रेशीम पासून कापड विणण्याचा पहिला मार्गही तिनेच तयार केलेला आहे, असे चीनी संशोधकांचा दावा आहे. या गोष्टीत तथ्य किती हे सांगता येणार नाही. इ. स. पू. १०२७ ते इ. स. १५२३ शांग घराण्याच्या कारकिर्दीत रेशीम उद्योगाची चीनमध्ये चांगली भरभराट झाली. हे नक्की. रेशमापासून सुंदर व टिकाऊ वस्त्र विणता येतात हे पाहून राजघराण्यातील व इतर घरंदाज लोक ही कामे करू लागली. चीनच्या मुळ स्वभावप्रमाणे रेशीम निर्मितीबाबत गुप्तता पाडण्यात येत होती. गुप्ततेचा भंग करणाऱ्याला मृत्युदंडालाही सामोरे जावे लागायचे. चीनने जवळजवळ ३००० वर्षे रेशीम निर्मिती बाबतीत गुप्तता पाळली. त्यामुळे रेशीम उद्योगात त्यांची मक्तेदारी टिकूण राहिली.

भारतात रेशीम उद्योगाविषयीचा उल्लेख प्राचीन संस्कृत वाङ्मयातून होतांना दिसतो. पुढे वाटचाल करतांना गंगा ब्रम्हपूत्रा नदीच्या खोऱ्यात तसेच पर्शिया, अरबस्तान, तुर्कस्तान, स्पेन, सिसिली (इटली) आफ्रिकेचा किनारा, जपानी-कोरियन हस्तकांमार्फत जपानमध्ये ही कला चोरून आणली. बायबलच्या जुन्या करारात रेशमाचा दोनदा उल्लेख केलेला आहे. पर्शियन व्यपाऱ्यामार्फत दमास्कसला तेथून रोमन साम्राज्यात गेले. इंग्लंडमध्ये चौदाव्या शतकात रेशीम निर्मितीला सुरवात झाली. १९८०-९० या दशकात जपान चीन भारत रशिया व द. कोरिया कच्च्या रेशमाचे मुख्य निर्यातदार देश असून जपान अमेरिका इटली भारत चीन फ्रान्स द. कोरिया स्वित्झरलंड प. जर्मनी व ब्रिटन या देशात कच्च्या रेशमाचा वापर केला जातो. अमेरिकेत १८१० साली पहिली रेशीम कापडाची गिरणी सुरू झाली.

रेशीम रासायनिक प्रक्रिया करण्यास इतर धाग्याच्या तुलनेत

सुलभ आहे तसेच लवचिकता, रंग देण्याची सुलभता, तान क्षमता टिकाऊपणा या सर्व बाबतीत वरचढ आहे. त्यामुळे वस्त्रोद्योगात धाग्याची राणी असा मान रेशीम ने पटकावला आहे. रेशीम वस्त्र हे प्रतिष्ठेचे व मानाचे प्रतिक म्हणून जग विख्यात आहे. सर्वच लोकांची या कापडाला पसंती आहे.

भारतातील रेशीम शेती उद्योगः

टसर मुंगा ऐरी आणि तुती या चार जाती रेशमाच्या आहेत. जगात या चार जाती मुख्यत्वे आढळतात. ऋतूमानानुसार रेशीमचे प्रकार प्रत्येक प्रांतात भिन्न भिन्न आढळतात. भारतात या चारही जातीचे उत्पादन घेतले जाते. रेशीम किटक नाजूक व प्रतिकूल अवस्थेत स्वरक्षक कवच बनविण्याकरिता शरीरातील विशिष्ट ग्रंथीचा उपयोग करतो. ग्रंथीच्या स्रावाने स्वतः भोवती वेष्टन तयार करून हवेशी संपर्क आला की तो धागा बनतो. अशाप्रकारे स्वतः भोवती संरक्षक कवच तयार करतो. यालाच रेषीम कोश म्हणतात. जगामध्ये ८० जाती अशा आहेत की ज्याच्या कोशाचा उपयोग रेषीम निर्मिती करिता करण्यात येतो.

भारत देशात रेशीम उद्योगाचा परिचय प्राचीन काळातील ग्रंथात आढळतो. महाराष्ट्रातील पैठणी, औरंगाबादची हिमरूषाल, येवल्यांचा पितांबर, बंगाल, काश्मीर, कांजीवरम, म्हैसूर, बनारस या सर्व ठिकाणच्या साडया व रेशमी वस्त्र प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहेत. पारंपारिक व नगदी पिकाचे स्वरूप रेशीम उत्पादनाला प्राप्त झाले आहे.

भारतात रेशीम निर्मितीची मुळे अनेक शतकापूर्वीच रुजली आहेत. ख्रिस्त पूर्व काळात भारतासह काही देशांमध्ये रेशीम व्यापार चालत असे. १८७५ पर्यंत या देशामध्ये रेशीमची निर्यात मोठ्या प्रमाणावर होत असे. पहिल्या महायुद्धानंतर भारतात रेशीम उत्पादनाला उर्जित अवस्था प्राप्त झाली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर देशातील रेशीम उद्योगाला पुन्हा मोठी चालना मिळाली ब्रिटीश सरकारने १९४५ मध्ये देशात रेशीम विकास संचालनालयाची स्थापना केली. भारत देश स्वतंत्र झाल्यावर ९ एप्रिल, १९४९ रोजी राष्ट्रीय स्तरावर केंद्रीय रेशीम मंडळाची स्थापना झाली. या मंडळाद्वारे विविध योजना व सर्व बाबींवर देशातील सर्व राज्यात रेशीम निर्मितीवर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य केले जाते. महाराष्ट्रात रेशीम उद्योगाला प्राथमिक गती महाराष्ट्र राज्य खादी ग्रामोद्योग मंडळ यांच्या प्रयत्नाने मिळाली.

तदनंतर महाराष्ट्र शासनाने रेशीम उत्पादनाला असलेला मोठा वाव विचारात घेता १९९७ साली स्वतंत्र रेशीम संचालनालयाची स्थापना नागपूर येथे केली. राज्यात ११००० एकर तुतीची लागवड असून १६०० मे. टन पेक्षा जास्त कोशाचे उत्पादन घेतले जाते. टसर रेशीम उद्योग वनावर आधारित असल्यामुळे महाराष्ट्रातील गडचिरोली, भंडारा, चंद्रपूर व गोंदिया या उष्ण कटिबंधीय भागात टसर रेशीम उत्पादन घेतले जाते. भंडारा जिल्ह्याचे खास वैशिष्ट्य असे आहे की, संपूर्ण जगात भंडारा जिल्ह्यातील टसर रेशीम कापड व साडया उत्पादनात प्रथम क्रमांक लागतो. ऐरी रेशीम उत्पादनाचे प्रयोगही महाराष्ट्राच्या धर्तीवर करण्यात येत आहे. त्यालाही यश संपादन होईल. भारतातील निर्यात प्रोत्साहन मंडळामध्ये The Indian silk Export Promotion Council यांचाही समावेश आहे.

रेशीमच्या नैसर्गिक गुणधर्मांमुळे वस्त्रप्रावरणात आगळेवेगळे स्थान प्राप्त झालेले आहे. Silk is a Queen of all natural fibres' असे रेशीमला संबोधले जाते. रेशीमचा फॅशन, क्लोरीन (कारपेट) गृह सजावट, धार्मिक कार्य व वैद्यकीय या क्षेत्रात उपयोग दिसून येते.

भंडारा जिल्ह्यातील टसर रेशीम:

भंडारा जिल्ह्याची निर्मिती ब्रिटीश शासनाद्वारे १८५ वर्षापूर्वी करण्यात आली. भंडारा जिल्ह्यात १७०० ते १८०० हेक्टर वनक्षेत्रात नैसर्गिकरित्या ऐन व अर्जुन वृक्ष मोठ्या प्रमाणात आहेत. भंडारा जिल्ह्याचे सरासरी पर्जन्यमान १३३० मि.मि. असून अधिकतम तापमान ४५ अंश सेल्सीयस व न्यूनतम तापमान ८ अंश सेल्सीयस आहे. हा भाग उष्ण कटिबंधीय प्रदेश म्हणून ओळखण्यात येतो. उष्ण कटिबंधीय क्षेत्रात टसर रेशीम उद्योग घेण्यात येतो. या भागात सुमारे ३०० वर्षांपासून पारंपारिक पद्धतीने आदिवासी जमातीचे लोक टसर रेशीम उत्पादन करतात. हे आदिवासी लोकांना लागलेले निसर्गाचे वरदान आहे. लाभलेल्या वनक्षेत्रांपैकी ९०० हेक्टर वनक्षेत्रात लाभार्थी टसर रेशीम कोसा उत्पादन करतात. रेशीम विभागाने लाभार्थ्यांनी मागणी केल्यानुसार १५६.१ हेक्टर वनक्षेत्र टसर किटक संगोपनासाठी पवनी, मोहाडी, साकोली, लाखणी इत्यादी तालुक्यातील वनक्षेत्राची मागणी वनविभागाकडे केलेली आहे. वस्त्रोद्योग विभागाच्या शासन निर्णयानुसार भंडारा येथे जिल्हा रेशीम कार्यालयाद्वारे भंडारा व गोंदिया जिल्ह्यातील टसर

रेशीम उद्योगाचा विकास व विस्तार कार्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली. या कार्यालया अंतर्गत खालील मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत.

टसर फार्म, टसर विस्तार केंद्र, टसर रेशीम केंद्र निष्ठी कोश खरेदी केंद्र, रिलींग केंद्र

टसर फार्म व टसर विस्तार सेवा टसर रेशीम केंद्र, देवरी अंडीपूज निर्मिती केंद्र, टसर टसर मुलभूत सुविधा, जमनी रिलींग व प्रशिक्षण केंद्र

या सर्व केंद्रा अंतर्गत टसर रेशीम उद्योगाचा विस्तार विकास घडवून आणल्या जात आहे. आदिवासी लोकांची परंपरा समजला जाणारा टसर रेशीम उद्योग याद्वारे टिकवून ठेवून त्यांच्या विकासाला हातभार लावत आहे. भंडारा जिल्ह्यातील प्रगतीचा आढावा खालीलप्रमाणे घेण्यात आलेला आहे.

अनु. क्र.	तपशील	एकक	०९-१०	१०-११	११-१२	१२-१३
१	उपलब्ध मातृवृक्ष ऐनक्षेत्र	हेक्टर	४९०	९०७	५८५	११९१
२	लाभार्थी	संख्या	२४५	२९८	२८२	३५३
३	अंडीपूज पुरवठा संख्या	लक्ष	१.१४	०.९९	१.१४	१.३०
४	कोश उत्पादन	लक्ष	४४.८१	८.६	२८.३८	३४.००
५	सूत उत्पादन	मे. टन	१७९	०.३४	१.१३	१.३६
६	रोजगार निर्मिती	संख्या	२६८८६०	५१६००	१६९५००	२०४०००

(एक किलो कच्चे सुत उत्पादनासाठी १५० मनुष्य दिवस लागतात)

टसर रेशीम उद्योगाच्या सर्वांगीण विकासासाठी राज्य व केंद्र शासनाच्या विविध योजना राबविण्यात येतात. या योजनेद्वारे आदिवासी लोकांना, खाजगी उद्योजकांना विविध सवलती उपलब्ध करून दिल्या जातात. जिल्हास्तरीय योजनांमध्ये लाभार्थ्यांना, आदिवासी लोकांना अंडीपूज पुरवठा करणे, प्रशिक्षण देणे व शैक्षणिक सहल याकरिता अनुदान देण्यात येते. केंद्र शासनाच्या योजनांतर्गत टसर खाजगी ग्रेन्युअर्सला अनुदान बिजकोश उत्पादकांना सहाय्य, टसर झाडाचे जतन करणे, लाभार्थी सक्षमीकरण योजना रिलींग कम व्स्टिटींग मशीन पुरवठा टसर स्पिनींग मशीन पुरवठा अंडीपूज निर्मितीकरिता उभारण्यात आलेल्या मूलभूत सुविधांना बळकटीकरण इत्यादी सहाय्य केंद्र व राज्य शासनांतर्गत

८० टक्के पर्यंत अनुदान देण्यात येते. केंद्र व राज्य शासनाद्वारे अनुदान देण्यामागचा उद्देश असा आहे की, पारंपारिक पद्धतीने लाभलेला हा टसर उद्योग याचे जतन होणे, विकास होणे व विस्तार करणे याकरिता लाभार्थी म्हणजेच आदिवासी लोकांना या सुविधा पुरविण्यात येतात. स्वयं रोजगाराची हमी दिली जाते. महिला करिता सुद्धा या योजनांतर्गत संधी उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. भंडारा जिल्ह्यातील महिला बचत गटाच्या पुढाकाराने केंद्र व राज्य सरकारच्या साहाय्याने टसर रेशीम उद्योग करण्याकरिता प्रोत्साहन दिले जात आहे. टसर रेशीम उद्योग हा पर्यावरणपुरक असा व्यवसाय आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचे जतन करून हा उद्योग करण्यात येतो. त्याचप्रमाणे दुष्काळी भागातही हा उद्योग रोजगार मिळवून देणारा आहे.

आदिवासी जमातीची परंपरा:

टसर रेशीम कोश उत्पादन भारतात उष्ण कटिबंधीय क्षेत्रात घेण्यात येते. टसर कोश उत्पादनाकरिता खाद्य झाडे ऐन व अर्जुन ही आहेत. ही झाडे नैसर्गिक वनामध्ये आढळतात. महाराष्ट्र राज्यामध्ये टसर रेशीम उत्पादन करणारे आदिवासी ढिवर समाज २५० ते ३०० वर्षांपासून आढळतात. टसर रेशीम उत्पादनात भारताचा दुसरा क्रमांक आहे. महाराष्ट्रातील पूर्व भागात गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा व गोंदिया या जिल्ह्यात सुमारे ३०० वर्षांपासून पारंपारिक पद्धतीने टसर रेशीम उत्पादन घेतले जात आहेत. मुख्यतः आदिवासी समाजातील ढिवर जमातीचे लोक जंगलातील ऐन व अर्जुन झाडांवर टसर रेशीम कोश उत्पादन करत आहेत व आपला उदरनिर्वाह करत आहेत. आदिवासी जमातीचा टसर रेशीम कोश उत्पादन करणे हा उद्योग नसून ती एक परंपरा म्हणून ते पाळत आहेत. या परंपरेला कायम टिकवून ठेवण्याकरिता सन १९५९-६० ते १७/०२/६७ पर्यंत शासनाच्या उद्योग खात्यामार्फत त्यानंतर महाराष्ट्र राज्य खादी ग्रामोद्योग मंडळामार्फत टसर रेशीम उद्योग राबविला जात होता. १९८३-८४ पासून विदर्भ विकास महामंडळ व दिनांक ०९ सप्टेंबर, १९९७ पासून रेशीम संचालनालय महाराष्ट्र शासन यांच्या मार्फत टसर रेशीम विकास योजना राबविली जात आहे. या योजना राबविण्यामागचा उद्देश असा आहे की, याद्वारे आदिवासी जमातीची ही परंपरा टिकून राहावी व टसर रेशीम उत्पादन वाढावे व आदिवासी लोकांना मिळालेले निसर्गाचे वरदान स्वयंरोजगार मिळवून देण्याकरिता लाभकारक व्हावे.

भंडारा जिल्ह्यात सद्यःस्थितीत पाच गावांत १७२ लाभार्थी

टसर किटक संगोपनाचे कार्य करित आहेत. दिवसेंदिवस जंगल तोड मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. यामुळे वनक्षेत्रात घट झालेली आहे. याद्वारे टसर किटक संगोपन क्षेत्रही कमी होत चालले आहे. ही परंपरा टिकून राहावी याकरिता वनक्षेत्रात वाढ करणे आवश्यक आहे. वनक्षेत्र उपलब्ध करून दिल्यास नविन लाभार्थी टसर किटक संगोपन करतील याद्वारे नैसर्गिक वनक्षेत्रावर टसर कोश उत्पादन वाढेल रोजगार निर्मिती ही होईल व ३०० वर्षांपासून चाललेली आदिवासी लोकांची परंपराही टिकून राहील.

निष्कर्ष:

प्रस्तूत शोध निबंध हा रेशीमचा उगम कुठे झाला, हे दर्शवितो. या शोध निबंधाद्वारे टसर रेशीम उद्योग कोण करतो तसेच विशिष्ट जमात जी हा उद्योग करते तिची सर्वांना ओळख पटावी याकरिता शोध निबंध प्रस्तुत आहे. आदिवासी लोकांना टसर रेशीम उत्पादन नैसर्गिक वनांमार्फत घेण्याचे त्यांचे आधीपासून चाललेले कार्य जे की त्यांची एक परंपरा आहे. त्याला या लेखात प्रतिबिंबित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. महाराष्ट्रातील उष्ण कटिबंधीय क्षेत्रात होणारे टसर रेशीम जे आदिवासी लोकांची परंपरा म्हणून त्या कार्यात ते तरबेज आहेत हे याद्वारे प्रस्तुत करण्यात येत आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. हिवरे चंद्रशेखर वन्य 'टसर' रेशीम जिल्हा रेशीम कार्यालय भंडारा, (जमनी), रेशीम संचालनालय, नागपूर २०१२-१३,
२. कलत्री ए. बी. 'रेशीम उद्योगाची सद्यःस्थिती' शेतकरी दिनदर्शिका, वसुंधरा प्रकाशन, शिवसदन, रिंग रोड, नागपूर २००७,
३. टसर रेशीम उद्योग- आदिवासी लोकांना निसर्गाचे वरदान स्वयं रोजगाराची मार्गदर्शिका, रेशीम विकास अधिकारी, जिल्हा रेशीम कार्यालय, भंडारा (जमनी),
४. महाराष्ट्र टाईम्स, २६ ऑगस्ट, २०१४ - रेशीम उद्योग पर्यावरणपुरक,
५. महाराष्ट्र टाईम्स, १८ नोव्हेंबर, २०१३ - दुष्काळी भागात रेशीम देणार रोजगार,
६. सकाळ, दिनांक १२ जानेवारी, २०१२ - भंडार्याच्या 'कोसा' ला मिळणार संरक्षण,
७. सकाळ, २० एप्रिल, २०११ - 'तरुण महिलांसाठी आता रेशीम संधी'
८. सकाळ, २३ मे, २०११ - रेशीम शेतीची वाट लावण्याचे प्रयत्न,
९. जिल्हा रेशीम कार्यालय, भंडारा - टिपणी

नागपूर शहरातील कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थीनी मध्ये ग्राहक संरक्षणाबद्दल असलेली जागरूकता: एक चिकीत्सक अभ्यास

डॉ. हेमलता कोल्हे

प्रपाठक

रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रा. कविता आर. बोरकर

सहाय्यक प्राध्यापक

डॉ. एम.के. उमाठे कला, विज्ञान व रामचंद्रराव मोखारे
वाणिज्य महाविद्यालय, भामटी, नागपूर २२.

प्रस्तावना :-

जगातील प्रत्येक व्यक्ती ही जन्मापासून ग्राहक असते. बाजारपेठेत ग्राहकाचे स्थान महत्त्वाचे मानले जाते. ग्राहक म्हणजे वस्तू खरेदी करणारी व्यक्ती; वस्तू खरेदी करून वस्तूची किंमत देणाऱ्याला ग्राहक मानायचे. व्यक्तीला जीवित राहण्यासाठी अनेक भौतिक वस्तू व सेवांची गरज असते. त्यामुळे अशा उपभोग्य वस्तू जेथे मिळतात, त्यावर व्यक्तीला अवलंबून राहावे लागते. त्या अर्थाने जगातील प्रत्येक व्यक्ती ग्राहक अथवा उपभोक्ता आहे. कारण प्रत्येक व्यक्तीला पूर्तता करण्यासाठी अनेक उपभोग्य वस्तूंची खरेदी करावी लागते.

समजा सर्व गोष्टी वितरकांनी उपलब्ध करून ठेवल्या असतील, उत्पादन कितीही चांगल्या दर्जाचे असेल, आकर्षक असेल, वितरण व्यवस्थाही चांगली असेल, परंतु त्यांना खरेदी करणारा ग्राहक अथवा उपभोक्ताच नसेल तर ह्या संपूर्ण व्यवस्थेचा काहीही उपयोग होणार नाही.

ग्राहकाअभावी उद्योग, बाजारपेठा ठप्प होतील. आर्थिक विकासाची घडी विस्कटेल म्हणूनच Consumer is King Pin of Democracy असे म्हटल्या जाते. बाजारपेठेत ग्राहकाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे असते. म्हणून 'ग्राहक हाच दैवत' अशी विक्रेत्यांची धारणा असते. आर्थिक विकेंद्रीकरण म्हणजे ग्राहक केंद्रस्थानी ठेवून उभारलेली ग्राहकाभिमुख अर्थव्यवस्था (consumer oriented economy) होय. ही कल्याणकारी अर्थव्यवस्था समाजजीवनात रुजवायची असेल तर ग्राहक जास्तीत जास्त जागृत असला पाहिजे.

उपभोक्ता अथवा ग्राहकाला अर्थव्यवस्थेचा 'राजा' असे संबोधले जात असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र त्याची स्थिती फार चांगली आहे असे अनुभवास येत नाही. सतत वाढत असलेल्या किंमती, साठेबाजी, भेसळ, हलक्या व कनिष्ठ दर्जाच्या वस्तूंचा पुरवठा, खोट्या व फसव्या जाहिराती यासारख्या अनेक समस्यांमुळे ग्राहकांवर सतत अन्याय होत असतो. कागदोपत्री व प्रत्यक्ष देखाव्यात 'राजा' असणारा ग्राहक प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र प्रत्येक जागी नाडवला जाणारा रंक असतो. हे रोजच अनुभवयास येते. ग्राहकांच्या तुलनेत वितरकांची आर्थिक स्थिती, प्रतिष्ठा, ग्राहकाला पटविण्याचे कौशल्य यामुळे सतत ग्राहकांची पिळवणूक व फसवणूक होत असते.

सध्याचे युग हे ग्राहकाचे किंवा उपभोगकर्त्यांचे आहे. ग्राहकांना आवश्यक आणि पसंत असलेली वस्तूच उत्पादकांना तयार करावी लागते असे दिसत असले तरी विविध मार्गांनी त्या ग्राहकाचीच फसवणूक केली जात असते. उत्पादक व व्यापारी संघटित असल्यामुळे ते ग्राहकांचे शोषण करतात.

ग्राहक हे विखुरलेले असल्यामुळे ते असंघटित असतात. अनेक ग्राहक गरीब असतात. त्यांना आपल्या हक्कांची जाणीव नसते. त्यामुळे विविध प्रकारे फसविले जातात.

मालात भेसळ करणे, किंमत जास्त आकारणे, कृत्रिम टंचाई निर्माण करणे, त्रुटीपूर्ण सेवा देणे, काळ्या बाजारात वस्तू विकणे, वस्तूंचे वजनमाप, संख्या कमी देणे, दिलेले आश्वासन पूर्ण न करणे इत्यादी स्वरूपात ग्राहकांचे शोषण केले जाते. यापासून ग्राहक स्वतःचे संरक्षण करण्यास असमर्थ ठरतो.

अशा वेळी सरकारला पुढाकार घेऊन ग्राहकांच्या किंवा उपभोक्त्यांच्या हक्काचे संरक्षण करणे आवश्यक ठरते.

अध्यापनासाठी खालील उद्देश निश्चित करण्यात आले आहेत.

- १) ग्राहक प्रबोधनाच्या शिक्षणाविषयी माहिती जाणून घेणे.
- २) विद्यार्थिनीमध्ये जागरुकता कितपत आहे हे जाणून घेणे.
- ३) विद्यार्थिनीना ग्राहकतेबद्दल माहिती आहे का, हे जाणून घेणे.
- ४) विद्यार्थिनीमध्ये ग्राहक हक्क व त्याची जबाबदारी याविषयी माहिती आहे का, हे जाणून घेणे.
- ५) संबंधित माहितीविषयीचे विद्यार्थिनीने मूल्यमापन करणे.

संशोधनाची गृहितके :-

- १) विद्यार्थिनीना ग्राहकतेविषयी ज्ञान असते.
- २) ग्राहक चळवळीमुळे विद्यार्थिनीमध्ये ग्राहकतेविषयी जागरुकता निर्माण होत आहे.
- ३) शासनाचे ग्राहक संरक्षण धोरण आणि जाहिरातीमुळे विद्यार्थिनी ग्राहकतेविषयी जागरुकता निर्माण होत आहे.
- ४) विद्यार्थिनीच्या ग्राहक जागरुकतेमुळे त्यांची होणारी फसवणूक कमी होत आहे.
- ५) विद्यार्थिनीना ग्राहकांची तक्रार नोंदवून घेणाऱ्या संस्थाची माहिती असते.
- ६) विद्यार्थिनीना अन्नभेसळीविषयी ज्ञान असते.
- ७) विद्यार्थिनीना अन्न व औषध प्रशासन, महाराष्ट्र शासन वजन व मापेविषयी वैधता, मापनशास्त्र विभाग इत्यादीविषयी ज्ञान असते.
- ८) विद्यार्थिनीना ग्राहक संघटना व ग्राहक न्यायालय याविषयी माहिती असते.
- ९) विद्यार्थिनीना वजन व मापात होणाऱ्या फसवणूकीविषयी माहिती आहे.
- १०) विद्यार्थिनीना जाहिरातीमध्ये होणाऱ्या फसवणूकीविषयी

माहिती आहे.

- ११) विद्यार्थिनीना 'राष्ट्रीय ग्राहकदिन' आणि 'जागतिक ग्राहकदिन' याबाबत माहिती आहे.

विषयाची मर्यादा :-

- १) हा अभ्यास केवळ नागपूर शहरापुरताच मर्यादित आहे.
- २) नागपूर शहरातील कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थिनीपुरताच मर्यादित आहे.

संशोधनाचे क्षेत्र आणि व्याप्ती :-

संशोधनाचे क्षेत्र नागपूर शहरापुरते मर्यादित आहे. संशोधनकर्ती ही नागपूर शहराची रहिवासी आहे.

नमुना निवड :- प्रस्तुत विषयाची माहिती संकलन करण्यासाठी नमुना निवड करतांना नागपूर शहरातील १० कनिष्ठ महाविद्यालयातील प्रत्येकी ६० एकूण ६०० विद्यार्थिनींची दैव निदर्शन पध्दतीद्वारे निवड करण्यात आली.

संशोधनाचे गृहितकृत्यावरील निष्कर्ष :-

- १) विद्यार्थिनीना ग्राहकतेविषयी ज्ञान असते.
- २) ग्राहक चळवळीमुळे विद्यार्थिनीमध्ये ग्राहकतेविषयी जागरुकता निर्माण होत आहे.
- ३) शासनाचे ग्राहक संरक्षण धोरण आणि जाहिरातीमुळे विद्यार्थिनीमध्ये ग्राहकतेविषयी जागरुकता निर्माण होत आहे.
- ४) विद्यार्थिनीची ग्राहक जागरुकतेमुळे त्यांची होणारी फसवणूक कमी होत आहे.
- ५) विद्यार्थिनीना ग्राहकांची तक्रार नोंदवून घेणाऱ्या संस्थाची माहिती असते.
- ६) विद्यार्थिनीना अन्नभेसळीविषयी ज्ञान असते.
- ७) विद्यार्थिनीना अन्न व औषध प्रशासन महाराष्ट्र शासन, वजन व मापेविषयी वैधता मापनशास्त्र विभाग इत्यादीविषयी ज्ञान असते.
- ८) विद्यार्थिनीना ग्राहक संघटना व ग्राहक न्यायालय याविषयी

माहिती असते.

- ९) विद्यार्थिनींना वजन व मापात होणाऱ्या फसवणूकीविषयी माहिती असते.
- १०) विद्यार्थिनींना जाहिरातीमध्ये होणाऱ्या फसवणूकीविषयी माहिती आहे.
- ११) विद्यार्थिनींना राष्ट्रीय ग्राहक दिन आणि जागतिक ग्राहकदिन याबाबत माहिती आहे.

उपयुक्त सूचना :-

अ) विद्यार्थिनीकरिता उपयुक्त सूचना

- १) दैनंदिन जीवनात ग्राहकता विषयाची आवश्यकता लक्षात घेता, त्यानुसार प्रत्येक विद्यार्थिनीने ग्राहकतेविषयी जागरूक असावे.
- २) विद्यार्थिनींनी ह्या कोणत्याही क्षेत्रात भविष्यात काम केले तरीही त्यांना ग्राहकतेविषयी ज्ञान हे ठेवावेच लागेल. अशा वेळी या विषयामुळे त्यांचे कौटुंबिक, आर्थिक आणि सामाजिक व्यवस्थापन हे योग्य होण्यास मदत होते. त्यामुळे त्यांनी ग्राहकतेविषयी ज्ञान मिळविण्यास उत्सुक असावे. मासिके, वर्तमानपत्रे, दूरदर्शनवरील उपक्रम, ग्राहकतेविषयी पुस्तके यांचे सतत वाचन करून आपली ज्ञानात्मक बाजू बळकट करावी. आणि आपल्या कुटूंबाचा सुखी आणि समृद्ध जीवनाची काळजी घ्यावी. कुटूंब सुखी तर देश आणि समाज सुखी यासाठी योगदान करावे.
- ३) विद्यार्थिनींनी स्वतः पुढाकार घेऊन किंवा गट पाडून खरेदी करायला गेले पाहिजे. त्यामुळे त्यांची सौदाशक्ती आणि वस्तूंची निवड करण्यात त्यांचे कौशल्य वाढेल.
- ४) मॉल्स, डिपार्टमेंटल स्टोर्स अशा आधुनिक संघटनांना सुध्दा त्यांनी भेट देऊन यावी आणि तिथली वस्तू खरेदी संबंधी प्रक्रिया समजून घ्यावी.
- ५) ऑनलाईन शॉपिंग यामध्येही विद्यार्थिनींनी सहभाग घ्यावा आणि भरपूर चतपत कपेबदनदज - वर्मिटे याबद्दल माहिती घेऊन अशा प्रकारे वदसपदम चॅलउमदज केल्या जाते याबद्दल बारकावे समजून घ्यावे.

६) कोणत्याही स्थानिक किंवा चुकीच्या माध्यमांच्या जाहिरातीवर विश्वास न ठेवता स्वतः त्या कंपनीची माध्यमांची आणि दिलेल्या अटी याबद्दल ज्ञान आणि चौकशी करून वस्तू खरेदी करावी.

७) शासनाच्या ग्राहक संरक्षण धोरणांचा आणि तक्रार निवारण संस्थांची वेळोवेळी माहिती घेऊन जर काही चुकीचे आढळून आल्यास त्याबद्दल तिकडे माहिती घ्यावी व स्वतःचा आणि इतरांच्या हक्कासाठी नेहमी प्रयत्नशील राहावे. हे एक मोठे आणि महत्त्वाचे ग्राहकांचे कर्तव्य आहे.

ब) सरकारकरिता उपयुक्त सूचना :-

- १) ग्राहक शिक्षण आणि माहिती याद्वारे ग्राहकांच्या हक्काविषयी जागरूकता वाढवावी.
- २) ग्राहक संरक्षण यावर विभिन्न शाखांनुसार विविध स्तरावर निबंध स्पर्धेचे आयोजन करावे.
- ३) सरकारने 'ग्राहक संरक्षण' विषयावर आधारित वेगवेगळ्या प्रकारची चर्चासत्रे आयोजित करावी.
- ४) मासिके, हस्तपत्रके, सीडी, स्लाईड शो, डॉक्युमेंट्री फिल्म आणि इतर माध्यमांचा उपयोग करून ग्राहक संरक्षणाविषयी प्रसार करावा. त्यात इंग्रजी, हिंदी आणि प्रादेशिक भाषेचा समावेश असावा. आणि रिअल इस्टेट, पब्लिक युटीलिटी, नॉनबॅराग व इतर आर्थिक संस्था यासारख्या विशेष भागाच्या समस्येवर प्रकाश टाकणारा असावा.
- ५) ग्राहकांच्या कार्यांना बळ देऊन त्यांच्या तक्रारी अधिक तत्परतेने सोडवल्या जातात. त्यासाठी स्थानिक स्तरावर संस्था सुरु कराव्या.
- ६) देशातील एनजीओ ला या कामात सक्रिय करून ग्राहक संरक्षणाला बळ द्यावे.
- ७) ग्राहक शिक्षणाचे कार्यक्रम वेगवेगळ्या शालेय आणि महाविद्यालय स्तरावर सुरु करण्यात किंवा त्यांच्या अभ्यासक्रमात विभिन्न शास्त्रानुसार काही प्रमाणात ग्राहक शिक्षणाचा समावेश करावा.
- ८) विद्यार्थिनींना ग्राहक शिक्षणाचे परिपूर्ण ज्ञान

मिळविण्याकरिता वेगवेगळे क्लास असावेत.

क) शिक्षण तज्ञांसाठी उपयुक्त सूचना :-

ग्राहक संरक्षणविषयी संबंधित ज्ञान गृहअर्थशास्त्राद्वारे प्रदान करता येते. या दृष्टीकोनातून प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक तसेच महाविद्यालयीन शिक्षणात हा विषय अनिवार्य करण्यात यावा. आजची स्त्री अर्थाजर्नासाठी घराबाहेर पडलीतर घराविषयी असलेल्या जबाबदारीतून ती मुक्त होत नाही. त्यामुळे गृहशास्त्रासंबंधी शिक्षणाचे महत्त्व वाढते. ग्राहक शिक्षण आणि संरक्षण तंत्राचे मार्गदर्शन करणारा अभ्यासक्रम तयार करून सर्वसामान्य जनतेला याचा उपयोग होऊ शकतो. स्त्री आणि पुरुष या दोन्ही गटांसाठी हा अभ्यासक्रम सुरु असावा.

ड) संशोधकासाठी उपयुक्त सूचना :-

ग्राहक संरक्षण संशोधनासाठी भरपूर वाव आहे. निरीक्षण, सर्वेक्षण आणि प्रयोगाची अनेक दालने अध्ययनासाठी उपलब्ध आहेत. हे विषय खालील प्रमाणे आहेत.

- १) ग्राहक संरक्षण चळवळीचे अध्ययन
- २) सरकारच्या ग्राहक संरक्षण धोरणांचे टीकात्मक अध्ययन
- ३) "इंटरनेट शॉपिंग आणि ग्राहक संरक्षण" एक समग्र अध्ययन

४) टेलीमार्केटिंग आणि ग्राहक संरक्षण

५) ग्राहक चळवळीचे ग्राहकांवर व समाजावर झालेला परिणाम

६) ग्राहक शिक्षण आणि त्याचे हक्क

यासारखे अनेक विषयांचे शास्त्रीय अध्ययन करून ग्राहक शिक्षण आणि संरक्षण दैनंदिन जीवनातील योगदान अधिक प्रभावी करता येईल.

संदर्भ सूची :-

- १) *Consumer Protection and empowerment through standard awareness. (Caira, Egypt 5 April 2004)*
- २) *Soni, R.G., The problems and processes of the development of consumers co-operation in vidarbha commerce, Nagpur University*
- ३) डॉ. मेधा कानेटकर (२००९) *व्यावसायिक कायदे, श्री साईनाथ प्रकाशन १, भगवाघर कॉम्प्लेक्स, धरमपेठ, नागपूर.*
- ४) डॉ. कऱ्हाडे, सदा, 'संशोधन (सिध्दांत आणि पध्दती)' लोकवाङ्मय गृह प्रकाशक, नागपूर, दुसरी आवृत्ती, मार्च २००७

नक्षलवादी ते माओवादी :- नक्षलवाद चळवळीची वाटचाल

प्रा. दिलीप दामू कुमरे

पदवी व पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग,
सीताबाई कला महाविद्यालय, अकोला

प्रस्तावना :-

आज देशाला अनेक आंतरिक गटाकडून वा विघातक चळवळीकडून धोका असल्याचे प्रतिपादन आपले माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग व माजी गृहमंत्री पी. चिदंबरम यांचे मत आहे. त्यातीलच एक चळवळ म्हणजे नक्षलवाद चळवळ किंवा माओवादी चळवळ होय. आज या चळवळीने भारताच्या आदिवासी, ग्रामीण व नागरी समुदायामध्ये आपले पाळेमुळे घट्ट रोवून भारताच्या लोकशाही समोर आव्हान उभे केले आहे. आतंकवाद व दहशतवादापेक्षाही नक्षलवादाची समस्या भिषण आहे. भारतीय लोकशाहीने आम्हाला स्वातंत्र्य समता न्याय व बंधूता व समान संधी ही मुलतत्वे दिली. पण हे सर्व असतांना नक्षलवादी चळवळ दिवसेंदिवस का उग्ररूप धारण करते आहे. हा खरा चिंतनाचा प्रश्न आहे. आज संपूर्ण भारताचा विचार करतांना जवळपास १६ राज्यांमध्ये २३२ जिल्ह्यात व १४००० खेड्यांमध्ये नक्षलवाद / माओवाद कार्यरत आहे. नागरी क्षेत्राचा विचार करता २ लाखाहून अधिक समर्थकांची फौज कार्यरत असून. त्यात पत्रकार व राजकीय नेते व काही गैरशासकीय संस्था समाविष्ट असल्याचे कळते. आज देशातील ४०: भागाला नक्षलवाद / माओवादाची झळ पोहचलेली आहे. हे प्रमाण दहशतवादग्रस्त जम्मू काश्मिर, पूर्वाचलातील राज्यांपेक्षा मोठे आहे. पंजाब, हरियाण व त्रीपूरा या राज्यांच्या एकत्रीत क्षेत्रफळापेक्षाया भू-भागाचा आकार मोठा आहे याचाच अर्थ नक्षलवाद ही देशाची सर्वात गंभीर सुरक्षा समस्या आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये :-

१. नक्षलवादाची व्याप्ती व स्वरूप स्पष्ट करणे.
२. नक्षलवाद चळवळीची वाटचाल स्पष्ट करणे.

३. गडचिरोली जिल्ह्यातील नक्षलवाद चळवळीची स्थिती स्पष्ट करणे.

नक्षलवादी ते माओवादी नक्षलवाद चळवळीची वाटचाल :-

नेपाळच्या सरहद्दीजवळ पश्चिम बंगालमधील सिलीगुडी प्रांतात दार्जिलींग जिल्ह्यातील 'नक्षलबाडी' या छोट्याशा गावातून 'नक्षलवादी/नक्षलवाद' या शब्दाची उत्पत्ती झाली. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे उग्रवादी नेते चारू मुजूमदार, कानू संन्याल, नागी रेड्डी, विनोद मिश्रा, महादेव मुखर्जी, ज्योती बसू यांनी १९६२ च्या भारत-चीन युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष सोडला कारण भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे मवाळ धोरण या गटाला मान्य नव्हते. कालांतराने भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (माक्सवादी) या नव्या पक्षाने १९६७ च्या निवडणुकीत भाग घेतला. तेव्हा क्रांतीचा मार्ग सोडून संसदीय मार्ग स्विकारतात का ? असा प्रश्न या पक्षातील तरुण विचारू लागले. 'बांगला काँग्रेस' या काँग्रेसमधील फुटीर गटाशी हातमिळवणी करून हा माक्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष सत्तेवर देखील आला. तेव्हा आता कुठे गेली तुमची क्रांतीवरील निष्ठा असा रास्त प्रश्न विचारत चारू मुजूमदार, कानू संन्याल, विनोद मिश्रा, महादेव मुखर्जी यांनी पक्ष सोडला आणि नव्या भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष माक्सवादी-लेनीनवादी (सी.पी.आय.एम.एल.) या पक्षाची २२ एप्रिल २९६९ मध्य घोषणा केली. या पक्षातून निर्माण झालेली चळवळ पुढे 'नक्षलवादी चळवळ' म्हणून नावारूपाला आली.

दि. २ मार्च १९६७ रोजी नक्षलबाडी येथील 'विगल केसन' हा आदिवासी तरुण न्यायालयाचा आदेश घेवून आपली जमीन कसण्यासाठी गेला असता तेथील जमीनदार 'नागराज चौधरी' यांनी गुंडाकडून त्याच्यावर हल्ला केला. त्यातून नक्षलबाडी

पेटली. आदिवासींनी आपल्या जमिनी ताब्यात घेण्याचे सत्र सुरु केले. त्यातून झालेल्या दंगलीमध्ये आदिवासींनी 'सोनम बानगडी' नावाच्या पोलीस निरीक्षकाची हत्या केली. वातावरण पुन्हा चिघळले. २३ मे १९६७ ला सरकारी यंत्रणा व शेतकऱ्यांमध्ये पहिली चकमक उडाली. २५ मे १९६७ ला नक्षलबाडीतील 'प्रसादज्योत' येथे पोलीसांनी आपली तुकडी पाठविली. तिथे त्यांनी ग्रामवासीयांच्या जमावावर गोळीबार केला. या गोळीबारात एकूण ०८ जण मरण पावले. त्यात ०६ महिला व ०२ लहान मुले होती. या घटनेचे पडसाद देशभर उमटले.

२५ मे १९६७ मध्ये जे आंदोलन 'नक्षलबाडी' या छोट्याशा गावातून उदयाला आले त्याचे मुख्य कारण म्हणजे सामाजिक विषमता, जमीनीचे असमान वाटप, जमीनदारांचे सामंती शोषण अर्थात जूलूम, अन्याय यांच्या विरोधात होते. तसेच योग्य रोजगाराच्या मागणीसाठी ऐतिहासिक शेतकरी आंदोलन प्रस्फुटीत झाले. ज्यास आपण आज 'नक्षलवादी आंदोलन' या नावाने ओळखतो. चारू मुजूमदार व जंगम संधाल हे चीनच्या माओ विचारांचे समर्थक होते. म्हणून त्यांनी भरतातील पददलीत तसेच शोशीत लोकांना एकत्रित करून क्रांतीकारी आंदोलनास जन्म दिला. चारू मुजूमदार यांनी पश्चिम बंगालमधील मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाला सन १९६५ ते १९६७ या काळात आठ पत्रे लिहीलीत. त्यात भारतात क्रांती करण्याबाबतचे त्यांचे विचार स्पष्ट केले. ही पत्रे म्हणजेच नक्षलवादी चळवळीच्या विचारप्रणालीची मूलभूत कागदपत्रे ठरलीत.

२२ एप्रिल १९६९ म्हणजे लेनीनच्या जन्मशताब्दीच्या दिवशी भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष मार्क्सवादी-लेनीनवादी (सी.पी.आय.एम.एल.) या पक्षाच्या स्थापनेनंतर नक्षलवाद चळवळीत अनेक स्थित्यंतरे झालीत. १९६९ नंतरची तीन वर्षे म्हणजे १९७२ पर्यंत या भागात मोठ्या प्रमाणात हिंसक आंदोलने झाली. पश्चिम बंगाल व आंध्र प्रदेशात उठावाचे प्रमाण जास्त होते. १९७२ ला चारू मुजूमदारांना अटक झाली आणि अटकेत असतांना त्यांचा मृत्यू झाला. त्यांच्या मृत्यूनंतर या पक्षाची वाटचाल थंडवली १९७५ च्या आसपास ही चळवळ बरीच माघारली व या काळात हा पक्ष विखुरला गेला.

या पक्षाच्या झेंड्याखाली राहून गरीबांना न्याय देता येत नाही. हे लक्षात आल्यानंतर आंध्र प्रदेशातील डाव्या विचारांच्या पण

लोकशाही व्यवस्थ न मानणाऱ्या 'कोंडापल्ली सितारामैय्या' यांच्या पुढाकाराने २२ एप्रिल १९८० मध्ये 'पिपल्स वॉर ग्रुप' ची स्थापना झाली. या काळात बिहार, आत्ताचा झारखंड, मध्येप्रदेश, छत्तीसगडमध्ये चळवळ चालविणाऱ्या युवकांनी 'माओवादी कम्युनिस्ट सेंटर' ची (एम.सी.सी.) स्थापना करून लढा दिला. पिपल्स वॉर ग्रुपची (पी.डब्ल्यू.जी.) स्थापना करणाऱ्या नेत्यांनी प्रारंभापासूनच दुरदृष्टी दाखवत मध्य भारतातील विविध राज्यांच्या सीमावर्ती भागाला 'दंडकारण्य झोन' संबोधून ओरिसा, झारखंड, बिहार, बस्तर, कर्नाटक, महाराष्ट्र, पं. बंगाल व आंध्र प्रदेशाच्या सीमावर्ती भागात या चळवळीची बांधणी केली.

सन १९९० च्या दशकात नक्षलवाद्यांनी आंध्र प्रदेशातील आपला मुख्य तळ छत्तीसगड व महाराष्ट्राच्या सीमेवर असलेल्या 'अबुजमाड' पहाडावर हलविला. येथे गनिमी युद्धाच्या प्रशिक्षणासोबत संघटनेशी संबंधीत सर्व कामे करण्यात येवू लागली. १९९३ मध्ये पीपल्स वॉर ग्रुपमध्ये फुट पडली आणि काही नक्षलवादी नेत्यांनी 'जनशक्ती दलम' हा गट निर्माण केला. ही फुट वैचारिक मतभेदांमुळेच पडली. येथूनच या चळवळीचे स्वरूप हळूहळू बदलत गेले. हा बदल लक्षात येताच चळवळीचा प्रवक्ता 'चेराकुरी राजकुमार उर्फ आझाद' यांच्या पुढाकाराने चळवळीची बैठक मांडणाऱ्या ज्येष्ठ नक्षलवाद्यांनी नक्षलवाद्यांना एकत्र आणण्याच्या हालचाली सुरु केल्या. भूमिगत राहून काम करणाऱ्या आझादने या एकत्रिकरणासाठी देशभर दौरे केले. सर्वांची समजूत काढण्यात त्याचा मोठा वाटा होता. त्याच्याच पुढाकाराने २००३ मध्ये अबुजमाड पहाडावर देशभरातील नक्षलवाद्यांची एक महासभा (काँग्रेस) घेण्यात आली. या सभेला सर्व गटांचे नेते हजर होते. यातच विलीनीकरणाचा निर्णय घेण्यात आला. मात्र तो अंमलात यायला वर्ष जावे लागले आणि २१ सप्टेंबर २००४ रोजी 'भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी-माओवादी' या झेंड्याखाली देशभरातील नक्षलवादी एकत्र आले व माओवादी म्हणून ओळखले जावू लागले.

नक्षलवादाची उद्दिष्टे :-

१. गरिब व आदिवासी लोकांचे अधिकार मिळवून देण्यासाठी शस्त्रांचा वापर करून लढणे.
२. सरकार व पोलीस यंत्रणेबाबत आदिवासींच्या मनात

असंतोष निर्माण करणे.

३. सरकारद्वारे राबविल्या जाणाऱ्या विकास योजनांच्या अंमलबजावणीला अडथळे निर्माण करणे.
४. आदिवासी बहुल भागात आम्हीच तुमचे तरणहार आहोत असे वातावरण निर्माण करणे.
५. नक्षलग्रस्त भागात समांतर सरकार स्थापन करून ते स्वतः चालविणे.

गडचिरोलीतील नक्षलवादी चळवळ :-

नक्षलवाद्यांचे हे 'पीपल्स वॉर' आंध्र प्रदेशातून महाराष्ट्रात आणि विशेषतः विदर्भातील काही जिल्ह्यांमध्ये सन १९८० च्या सुमारास पोहचले. चंद्रपुर जिल्ह्यातील राजूरा, कोरपना, जिवती या तहसीलींमध्ये तसेच चोर पावलांनी गडचिरोली जिल्ह्यात प्रवेश करित गेल्या ३२ वर्षांमध्ये आपली पाळेमुळे अधिक घट्ट करित आहे. तसेच गोंदीया जिल्ह्याच्या देवरी तालुक्यातही त्यांचे प्राबल्य आहे. त्यांच्या कारवायांनी प्रशासन व आदिवासीसमोर जबरदस्त आव्हान उभे केले आहे. दंडकारण्य भागात नक्षलवाद्यांचे समांतर शासन सुरू आहे. सद्या गडचिरोली जिल्ह्यातील १२ तालुक्यांपैकी सिरोंचा भामरागड, एटापल्ली, अहेरी, धानोरा, कोरची व कुरखेडा हे सात तालुके नक्षलवादाने अतिसंवेदनशील तालुके असून आरमोरी, देसाईगंज (वडसा), मुलचेरा, चामोर्शी व गडचिरोली हे पाच तालुके अर्धसंवेदनशील आहेत.

ग्रामीण भागातील गरिबी व विषमतेचा प्रश्न नक्षलवाद्यांनी सर्वप्रथम सर्वांच्या पुढे तातडीने आणला. गावाला शोषणापासून व दडपशाहीतून मुक्त करण्यासाठी लोकांचा सर्वात मोठा वर्गशत्रू हुडकून त्याला ठार मारण्यात येवू लागले. त्यात बडे जमिनदार, सावकार, ठेकेदार, व्यापारी आणि पोलीसांच्या हस्तकांचा समावेश होता. डॉ. रावसाहेब कसबे म्हणतात, "भारतातील नक्षलवाद हा अमानुश दमन मनस्वी तरुण रक्ताने षोथलेला मार्ग आहे. लोकशाही व्यवस्थेतील प्रतिकाराचे सर्व मार्ग जेव्हा सत्ताधारी वग्नकडून आणि बहुसंख्य शोषकांकडून कायदेशीर मार्गाने बंद व निकामी केले जातात तेव्हा नक्षलवादाचा जन्म होतो. 'नक्षलवाद' हा बहुसंख्यांकाच्या हुकुमशाही विरुद्धची अल्पसंख्य शोषितांनी आणि त्यांच्या शोषणाचे भान झालेल्या विचारांनी, मोजक्या तरुणांनी हातात विध्वंसक शस्त्र घेवून

नोंदविलेली आत्मघाती प्रक्रिया म्हणून सिद्ध झाली आहे."

१९८१ मध्ये गडचिरोली जिल्ह्यात नक्षलवादी दलमची निर्मिती झाली. 'आनंद' हा पहिला कमांडर होता. १९८३ मध्ये 'राधाक्का' ही पहिली महिला, नक्षलवादी दलम मध्ये सहभागी झाली. सद्या या जिल्ह्यात भामरागड, सिरोंचा, एटापल्ली, अहेरी चामोर्शी, टिपागड, खोब्रामेंढा, चातगांव, झेंडेपार व प्लाटून दमल हे दलम कार्यरत आहेत.

गडचिरोली हा संपूर्ण जिल्हा मागास व जंगलव्याप्त आहे. मागासलेपण, दारिद्र्य, आर्थिक शोषण, वेळबिगारी हे ह्या भागातील लोकांचे वैशिष्ट्ये आहेत व या वैशिष्ट्यामुळे खऱ्या अर्थाने नक्षलवादी चळवळीने या ठिकाणी जन्म घेतला व आपले पाय घट्ट केले.

उपसंहार :-

आदिवासींचे हितचिंतक म्हणून पं. बंगालच्या 'नक्षलबाडी' या गावातून उदयाला आलेल्या नक्षलवादी चळवळीने आज देशाच्या लोकशाही व आंतरीक सुरक्षेपुढे आव्हान उभे केले आहे. या चळवळीचा केंद्रबिंदु आदिवासी आहे. या चळवळीने मरणारा व मारणारा सुद्धा आदिवासी आहे असे चित्र उभे केले आहे. वेळीच यावर उपाय करणे योग्य ठरेल अन्यथा भविष्यात त्याची फार मोठी किंमत आपल्याला व आपल्या लोकशाहीला चुकवावी लागेल. कारण २०५० पर्यंत भारतावर आमचे समांतर शासन असेल असे स्वप्न नक्षलवादी बघत आहेत आणि थोड्याफार प्रमाणात ते यशस्वी सुद्धा झालेले आहेत. या चळवळीने आदिवासी समुदायाचे फार मोठे नुकसान केले आहे. मारणारा व मरणारा आदिवासीच असल्याने प्रशासन व दुसऱ्या समुदायातील लोकांना काही देणे घेणे नाही. आदिवासी सोडून दुसऱ्या समुदायातील लोक किड्या मुंग्याप्रमाणे मारले गेले असते तर खरंच समाज गप्प बसला असता का ?

संदर्भग्रंथ सूची :-

१. आदिवासी जीवन कथा आणि व्यथा -कोडीतकर सुरेश, सुगावा प्रकाशन,पुणे - ३०, मार्च - २००८
२. एनकाऊंटर - साळवे अॅड. एकनाथ, विजय प्रकाशन, नागपुर - दुसरी आवृत्ती - १५ जुलै २००८
३. आदिवासी चळवळी स्वरूप व दिशा - गायकवाड दिपक,

- सुगावा प्रकाशन, पुणे - ३०, १५ ऑगस्ट २००५
४. एकविसाव्या शतकातील दहशतवाद -उदगावकर प्रा.म.न.,
डायमंड प्रकाशन पुणे - ३०, २००७
५. एका नक्षलवाद्याचा जन्म -मनोहर विलास, श्री विद्या
प्रकाशन २५०, शनिवार पेठ, पुणे - ३०, फेब्रुवारी
२०११.
६. सामाजिक चळवळी परंपरागत आणि - देवगांवकर डॉ.
एस. जी., देवगावकर नवीन डॉ. सौ. शैलजा, डुमरे,
डॉ. सौ. जयमाला, श्री साईनाथ प्रकाशन, धरमपेठ नागपूर
- १० नोव्हेंबर २००९
७. भारतातील सामाजिक चळवळी -गुहा घनश्याम, अनुवाद
: चिकटे प्राची, डायमंड प्रकाशन, पुणे - ३०, २००८.
८. संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे - आगलावे डॉ. प्रदिप, विद्या
प्रकाशन, नागपूर, २ जानेवारी २०००.
९. सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र - कऱ्हाडे, डॉ.बी.
एम. पिंपळापूर प्रकाशन अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर
२०११.
१०. नक्षलवादाचे आव्हान (दंडकारण्यातील - गावंडे, देवेंद्र
साधना प्रकाशन, अस्वस्थ वर्तमान) सदाशिवपेठ, पुणे,
२०११
११. नक्षलवादाचे आव्हान (चीनचे भारताशी छुपे युद्ध) महाजन,
ब्रिगेडीयर हेमंत, नचिकेत प्रकाशन, नागपूर - २०१२.
१२. सलाम बस्तर (माओवादी आंदोलन - पंडीता राहुल,
पोपसन्स पेपर्स की अनकही कहानी) लिमिटेड, नोयडा -
२०१२
१३. Naxalite Movement in India - Shukla Dr. N.P.
Navyug Books International Delhi - 110053
१४. Naxalism A Threat to Indian - Chatterjee Souvik,
Swastik Internal Security Publication
Delhi - 110094 (India) 2012.
१५. The Naxalite Movement - Dasgupta Biplab,
Allied Publication Bombay-400001, 1974

नागपूर जिल्हयाच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासात नागपूर जिल्हा परिषदेची भूमिका, योगदान आणि मनुष्यबळाचे नियोजन.

सौ. भाग्यश्री तेलरांधे

(M.C.V.C.Dept.)

डॉ. एम.के.उमाठे कला, विज्ञान व रामचंद्रराव मोखारे
वाणिज्य महाविद्यालय, भामटी, रिंग रोड, नागपूर-२२

प्रा. डॉ. अब्दुल शकिल सत्तार

वाणिज्य विभाग प्रमुख

एच.बी.टी. आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

प्रस्तावना :

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी ब्रिटीशांच्या १५० वर्षांच्या गुलामगिरीतून भारत स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेचा स्विकार करून भारत शासनाने त्रिस्तरीय शासन प्रणालीचा अंगिकार केला. केंद्र स्तरावरून केंद्र सरकार, राज्य स्तरावरून राज्य सरकार आणि स्थानिक स्तरावरून विविध स्थायिक स्वराज्य संस्था ई. राज्य कारभार सुरळीत चालविण्यासाठी सरकारला सहकार्य करित असतात. त्यापैकी स्थानिक स्वराज्य संस्था समाजपरिवर्तनाच्या कार्यात आणि देशाच्या विकास कार्यात अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असतात. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अंतर्गत जी विविध कार्य स्थानिक स्तरावरून केली जातात त्यांचा भारतीय अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था, शिक्षण संस्था यांवर परिणाम होत असल्यामुळे स्थानिय स्वराज्य संस्था या भारतीय राज्यघटनेतील एक महत्त्वपूर्ण भाग समजण्यात येतो.

स्वातंत्र्यापूर्वीपासून राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी व स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरचे पंतप्रधान मा. पंडीत जवाहरलाल नेहरू, मा. इंदिरा गांधी, युवा पंतप्रधान मा. राजीव गांधी ई. ग्रामिण विकासातच भारताचा विकासाची गरज ओळखून या संस्थांना राजकीय आणि आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनविण्याची अश्यकता प्रतिपादीत करून त्यांच्या राजवटीत पंचायत राज अधिक प्रकारे विकसीत होण्यास मदत झाली. भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि ग्रामिण स्वराज्य संस्था असे दोन प्रकार पडतात. त्यापैकी नागरी स्वराज्य संस्थामध्ये महानगरपालिका, नगर परिषदा,

नगर पंचायत कटक मंडळे ई. संस्थांचा समावेश होतो. तर ग्रामिण स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये जिल्हा परिषद, पंचायत/ गट विकास समित्या आणि ग्रामपंचायती या संस्थांचा समावेश होतो. स्थानिक स्वराज्य संस्था या सामाजिकीकरणे आणि देशासाठी जबाबदार नागरिक घडविण्याचे कार्य करतात. यामुळेच लोकशाहीत सामान्य लोकांसाठी 'तुम्हीच व्हा तुमचे नेते' हा विचार साकार करण्यासाठी एक प्रभावी मार्ग म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा निर्देश केला जातो.

जिल्हा परिषदेची निर्मिती आणि नागपूर जिल्हा परिषद :

भारतीय राज्यघटनेने स्थानिक स्वराज्य संस्था किंवा स्थानिक शासन संस्था या विषयाचा समावेश राज्य सूचीत केला आहे. स्थानिक शासन या घटनात्मक तरतुदीनुसार व प्राप्त अधिकारानुसार ग्रामिण स्थानिक स्वराज्य संस्थांची जी विशीष्ट व्यवस्था प्रस्थापित केली आहे. त्या व्यवस्थेलाच पंचायत राज असे म्हटले जाते. पंचायत राज व्यवस्था ही भारतातील ग्रामिण स्वराज्य संस्थांची विशीष्ट व्यवस्था होय. त्यामुळे पंचायत राज्याच्या संदर्भात पुर्नरचना आणि लोकशाही विकेंद्रीकरण या दोन संकल्पनांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या एकुण लोकसंख्येपैकी ८२.७: जनता ग्रामीण भागात वास्तव्य करणारी होती. ग्रामीण समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेची सुरुवात १९५१ मध्ये झाली. पंचवार्षिक योजनेला गती प्राप्त

करून देण्यासाठी समाज विकास योजना आणि सामूहिक विकास कार्यक्रमांना २ आक्टोबर १९५२ पासून सुरुवात झाली.

नागपूर जिल्ह्यात देखील जिल्हा परिषद कार्यरत आहे. जिल्हा परिषद ही नागपूर जिल्हाच्या आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडत असून जिल्हा परिषदेला मिळणाऱ्या विविध उत्पन्नातून जिल्हा परिषदेद्वारे विविध विकास कार्यक्रम राबविले जातात.

वसंतराव नाईक समितीने ग्रामिण समाजाच्या विकासासाठी आपल्या अहवालात ज्या शिफारशी केल्या त्या विचारात घेऊन महाराष्ट्र सरकारने 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१' हा तयार केला. या अधिनियमाला ५ मार्च १९६२ रोजी भारताच्या राष्ट्रपतिंनी अनुमती मिळाली. त्यानंतर ते १३ मार्च १९६२ रोजी महाराष्ट्र शासनाच्या राजपत्रात प्रसिध्द करण्यात आले. महाराष्ट्रात १ मे १९६२ पासून पंचायत राज्य व्यवस्था सुरू करण्यांत येऊन जिल्हा परिषदेची स्थापना करण्यात आली. यामध्ये वसंतराव नाईक समितीच्या बहुसंख्य शिफारशी स्विकारल्यामुळे पंचायत राज्याच्या स्थापनेच्या संदर्भात नाईक समितीला अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

नागपूर जिल्हा परिषदेचे स्थान व कार्यप्रणाली :

महाराष्ट्राच्या ग्रामिण जिवनाचा राजकीय व आर्थिक चेहरामोहरा बदलण्यासाठी जिल्हा परिषदांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या ग्रामिण भागात सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन घडून आले आहे. ग्रामिण पुर्नरचनेचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून पंचायत राज्य व्यवस्थेतील सर्वात महत्त्वाची संस्था म्हणजे जिल्हा परिषद होय. महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदांनी ग्रामिण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे. तसेच ग्रामिण जिवनाचा राजकीय आणि आर्थिक चेहरामोहरा बदलण्यासाठी विशेष भूमिका बजावली आहे.

जिल्हा परिषदेद्वारे शेतीसुधारणा, शिक्षण प्रसार, पंचायत विकास, आरोग्य, पशुसंवर्धन, समाज कल्याण, महिला व बालविकास, दळणवळण, जलसंधारण व पाणिपूरवठा ई.ची. विकास कार्ये जिल्हापरिषदेला प्राप्त होणाऱ्या निधीतून पूर्ण

करण्यात येतात.

नागपूर जिल्ह्यात जिल्हा परिषदेचे योगदान पुढील प्रमाणे

- १) लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण झाले आहे.
- २) ग्रामिण समाजात राजकीय जागृती घडून आली आहे.
- ३) ग्रामिण नेतृत्वाचा विकास झाला आहे.
- ४) ग्रामिण जनतेचा सत्तेतील सहभाग वाढला आहे.
- ५) राजकीय मक्तेदारीचा अंत झाला आहे.
- ६) स्थानिक उपक्रमतेला वाव मिळाला आहे.
- ७) नागरीकत्वाच्या विकासाच्या समान संधी प्राप्त झाल्या आहेत.
- ८) ग्रामिण जनतेच्या मानसिकतेत बदल घडून आला आहे.
- ९) ग्रामिण भागात उल्लेखनिय विकास घडून आला आहे.
- १०) ग्रामिण समाजातील उपेक्षित घटकांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

विश्लेषण :-

- १) नागपूर जिल्हाच्या सर्वांगीण विकासाच्या हेतूने नागपूर जिल्हा परिषदेची महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियमा अंतर्गत ग्रामिण विकासाच्या उद्देशाने स्थापना करण्यात आली आहे.
- २) नागपूर जिल्हा परिषदेअंतर्गत आरोग्य, शिक्षण, पंचायत, समाजकल्याण, महिला व बालविकास, पशुसंवर्धन, दळणवळण ई. विभागाद्वारे ग्रामिण जनतेला विविध सोयी व सवलती पुरविल्या जातात.
- ३) जिल्हा परिषदेला विविध विभागाद्वारे प्राप्त होणाऱ्या निधीतून विविध विकास कामांना गती मिळून विकासाची गती पुढील दहा वर्षात कष्टा प्रकारे राहिल याचे नियोजन करण्यात आले आहे.
- ४) नागपूर जिल्हा परिषद मागील ५० वर्षांपासून कार्यरत आहे. त्यामुळे तिला ऐतीहासीक महत्त्व देखील प्राप्त झाले आहे. जिल्हा परिषद ग्रामिण विकासाकरीता पंचायत व

इतर विभागाच्या मदतीने नागपूर जिल्हाच्या विकासासाठी कटीबद्ध आहे.

- ५) ग्रामिण पुर्नरचनेच्या उद्दिष्टाने स्थानिय स्वराज्य संस्था व जिल्हा परिषदांनी कार्य केल्यामुळे नागरिकत्वाच्या विकासाच्या समान संधी प्राप्त झालेल्या आहेत.
- ६) जिल्हा परिषदेचे ग्रामिण विकासाचे कार्य अनेक विभागाद्वारे राबविल्या जाते. जिल्हा परिषदेची सभासद संख्या कमीत कमी ५० व जास्तीत जास्त ७५ इ. असते. जिल्हा परिषदेवर निवडून येणारे विविध पदाधिकारी व शासनाद्वारे नियुक्त अधिकारी व कर्मचारी यांची मदत घेऊन जिल्हा परिषद आपले कार्य प्रभाविपणे पार पाडीत असते.
- ७) स्थानिय स्वराज्य संस्थामध्ये नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि ग्रामिण स्थानिक स्वराज्य संस्था असे दोन प्रकार आहेत. पहिल्या प्रकारात महानगरपालीका, नगरपरिषदा व नगरपंचायत कटक मंडळे ई. दुसऱ्या प्रकारात जिल्हा परिषदा, पंचायत समित्या व ग्रामपंचायती ई. संस्थांचा अंतर्भाव होतो.
- ८) केंद्र सरकारचा निधी सामान्य जनतेपर्यंत योग्यपणे पोहचविण्यासाठी व होणाऱ्या भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था चांगल्या प्रकारे कार्य आणि मदत करू शकतात.
- ९) अनेकदा केंद्र सरकार व राज्य सरकारकडे असलेल्या निधीचा कश्या प्रकारे उपयोग करावा. कोणत्या कामाला प्राधान्य द्यावे माहिती स्थानिक स्वराज्य संस्थांना चांगल्या प्रकारे असल्यामुळे मिळणाऱ्या निधीचा जिल्हाच्या योजनाबद्ध विकास साधण्यासाठी स्थानिक साधनसंपत्तीचा उपयोग देखील महत्वाचा असतो.
- १०) जिल्हा परिषदेला पाणीपुरवठा, यात्रा, जमिन व इमारतीपासून कर, सार्वजनिक बाजार, यात्रा, वन महसूल स्थानिक महसुली उत्पन्न मिळते. तसेच विविध योजनाद्वारे देखील अनुदान प्राप्त होते. या सर्वांचा उपयोग ग्रामिण विकासासाठी चांगल्या पध्दतीने केला जातो.

निष्कर्ष :-

नागपूर जिल्हाच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासात नागपूर जिल्हा

परिषदेद्वारे ग्रामिण आणि बिगर ग्रामिण भागात विविध योजना राबवितात. तसेच प्रामुख्याने आवश्यक सेवा सुविधा पुरविण्यासाठी नेहमीच अग्रेसर असल्याचे दिसून येत आहे.

अ) पंचायत राज विकसित करणे. ब) शेती विकास क) रोजगार निर्मीती ड) ग्रामवने व ग्रामरान निर्मीती इ) समाज कल्याण ई) सिंचनाच्या सोयी फ) पशुसंवर्धन व दुग्धशाळा ग) वैद्यकिय सेवा फ) हस्त व्यवसाय केंद्र स्थापन करणे व सार्वजनिक आरोग्य ह) महिला व बालविकास म) सामाजिक मेळावे भरविणे ई. कार्य जिल्हा परिषदेद्वारे ग्रामिण जनतेच्या विकासासाठी केली जातात. तसेच जिल्हापरिषदेने विविध योजनांची अंमलबजावणी व योजनांचा लाभ समाजाच्या शेवटच्या घटकापर्यंत पोहचवून विविध लघु आणि गृह उद्योग स्थापित करण्यासाठी आणि ग्रामिण जनतेच्या जिवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी जिल्हा परिषद सतत प्रयत्नशिल दिसून येते. जिल्ह्यातील मागासवर्गीय, भटक्या आणि विमुक्त जाती ई. मदत करून त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य जिल्हा परिषदेद्वारे करण्यात येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- १) पंचायत राज लेखक के.एस. देशपांडे गुडकॉमिनिअन्स, बडोदा १९६४
- २) पंचायत राज्य-कार्य, कायदा व योजना लेखक मनोज आवळे, अनुबंध प्रकाशन पुणे-४३ सन २००२
- ३) महाराष्ट्राचे नवे पंचायत राज लेखक-दिनकर रामचंद्र पाटील, महाराष्ट्र प्रकाशन पुणे-२, १९७५.
- ४) पंचायती राज एवं ग्रामिण विकास योजनाएं. लेखक डॉ. इकबाल खान, रितू पब्लिकेशन, जयपूर - २००९
- ५) जिल्हा प्रशासन आणि स्थानिक स्वशासन लेखक प्रा. सतीष ठोंबरे, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद - २००७
- ६) जिल्हा विकास में जिल्हा परिषद की भूमिका लेखक मथुरा बानाईत, विश्वकोष प्रकाशन २००६
- ७) नागपूर जिल्हे का आर्थिक विकास - एक अध्ययन लेखक भावना शर्मा, कल्याणी प्रकाशन, दिल्ली २००९.
- ८) नागपूर जिल्हा गॅझेटियर, महाराष्ट्र शासन खंड-१ आणि-२, मुंबई २००५
- ९) नागपूर जिल्हा परिषद www.google.com

“वर्धा जिल्ह्यातील हळद उत्पादकांच्या विभिन्न समस्यांचे अध्ययन”

Prof.Dr.RajVilas R. Karmore
Vice-Principal & HOD of Commerce
VidyaVikas Arts Com. & Sci. College,
Samudrapur

ShriAshishB.Kubde
Lecturer, Mahatma Fule
Arts Com. & Sci. College, Talodi(Balapur)

प्रस्तावना

शेती व्यवसाय हा जगातील अत्यंत महत्वाचा पुरातन व्यवसाय आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीला महत्वपूर्ण स्थान आहे. कृषीच्या विकासाशिवाय मानवी जीवन कधीही सुखी व समृद्ध होऊ शकणार नाही. मानवाची अन्नधान्याची गरज कृषी मार्फतच पूर्ण होऊ शकते. उद्योगांना आवश्यक असणा-या कच्चा मालाचा पुरवठा सुद्धा शेतातूनच होत असतो. भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्या खेड्यात राहत असून शेती हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. भारताच्या लोकसंख्येपैकी जवळजवळ ७२ टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. खेड्यातील बहुतांश लोकांचे शेती हे उपजीविकेचे प्रमुख साधन आहे. शेती व शेतीशी संलग्न असलेले व्यवसाय जसे पशुपालन, दुग्धव्यवसाय, कुक्कूटपालन इत्यादींचा एकत्रित विचार केल्यास जवळजवळ ८० टक्के लोकसंख्या कृषी आणि संलग्न व्यवसायावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते.

हळदीची देशातील आणि विदेशातील वाढती मागणी व हळदीचे वेगवेगळे उपयोग लक्षात घेता कृषी तज्ञांनी हळदीच्या वेगवेगळ्या जाती विकसित करून हळद पिकाचे उत्पादन वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

गेल्या काही वर्षांत महाराष्ट्रात हळदपिकाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढलेले आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या वर्धा जिल्ह्यातील समुद्रपूर तालुक्यातील हळदया वायंगांव, हळद उत्पादनात आघाडीवर आहे. महाराष्ट्रात लागवड अंदाजे १ लाख हेक्टर क्षेत्रावर केली जाते. हळद या पिकाची लागवड पावसाळा या

हंगामात करता येते थंड आणि दमट हवामानात हळद या पिकाची वाढ चांगली होऊन उत्पादन चांगले मिळते. पावसाळ्यात मे व जून या महिन्यात हळदीची लागवड करित असतात. महाराष्ट्रात व इतर राज्यात हळदीचे उत्पादन वाढविण्यासाठी कृषी विद्यापीठातील तज्ञांनी वायंगांव, सेलम, फुले, स्वरूपा, राजापूरी व कृष्णा इ. प्रकारच्या अधिक उत्पादनदेणा-या हळदीच्या जाती शोधून काढल्या आहेत. हळदीच्या उत्पादनात सातत्याने वाढ होत असल्यामुळे शेतक-यांमध्ये हळदीचे पिक अधिक लोकप्रिय होत आहे.

महाराष्ट्रातील हळद उत्पादनाची आकडेवारी

अ.क्र.	वर्ष	उत्पादन क्षेत्र (प्र. हे.)	उत्पादन (प्र. टन)
१	२००१	६,९००	८६८०
२	२००२	६,७७०	८५१०
३	२००३	६,६४०	८२२०
४	२००४	६,८९०	८५३०
५	२००५	६,८३०	८५४०
६	२००६	६,७६०	८४२७
७	२००७	६,८३५	८५९५
८	२००८	६,७२५	८३७५
९	२००९	६,७९५	८४८३
१०	२०१०	६,८००	८४४९

स्रोत : महाराष्ट्र राज्य कृषीविभाग २०११

वर्धा जिल्हयातील हळद उत्पादनाची आकडेवारी

अ.क्र.	वर्ष	उत्पादन क्षेत्र (प्र. हे.)	उत्पादन (प्र. टन)
१	२००१	६१०	९७३
२	२००२	६००	७८०
३	२००३	६५०	८९५
४	२००४	५००	६५०
५	२००५	६२५	८१२
६	२००६	६००	७८०
७	२००७	७२५	९४२
८	२००८	७००	९१०
९	२००९	८५०	११०५
१०	२०१०	९५०	१२३५

स्रोत : वर्धाजिल्हा कृषीविभाग २०११

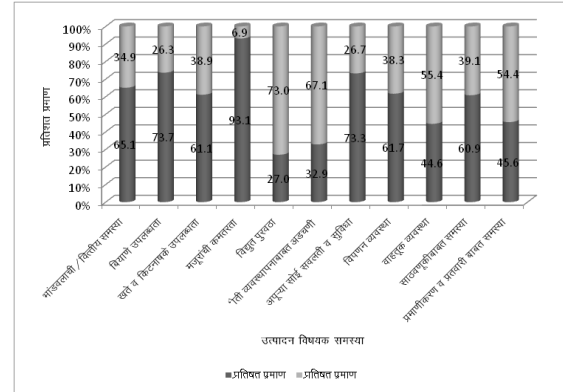
राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान अतिशय महत्वपूर्ण असते वाढत्या आर्थिक विकासा बरोबर शेतीवरील लोकसंख्येचे अवलंबित्व कमी होत जाते हे जरी खरे असले तरीही अवस्था साध्य करण्यासाठी शेतीच्या क्षेत्राची मदत मोलाची ठरते. जपान सारख्या वेगाने विकसीत झालेल्या देशात सुध्दा शेतीने विकास-प्रक्रियेला हात भार लावला आहे. देश विकसीत झाला तरी वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची आणि विविध उद्योगांची कच्चा मालाची गरज हेच क्षेत्र पूर्ण करते. विकसनशील अर्थव्यवस्थेत तर राष्ट्रीय उत्पन्न, निर्यात, अन्नधान्य आणि कच्चा मालाचा पुरवठा, रोजगार इत्यादी अनेक क्षेत्रांमध्ये शेती-क्षेत्राची भूमिका महत्वाची असते.

हळद उत्पादकांना येणाऱ्या उत्पादन विषयक समस्या

हळद उत्पादकांना येणाऱ्या उत्पादन विषयक समस्ये संबंधी माहिती संकलित केली असता खालील माहिती प्राप्त झाली.

उत्पादन विषयक समस्या	होय	प्रतिशत प्रमाण	नही	प्रातिशत प्रमाण	एकूण
भांडवलाची / वित्तीय समस्या	456	65-1%	244	34-9%	700
बियाणे उपलब्धता	516	73-7%	184	26-3%	700
खते व किटनाशके उपलब्धता	428	61-1%	272	38-9%	700
मजुरांची कमतरता	652	93-1%	48	6-9%	700
विद्युत पुरवठा	189	27-0%	511	73-0%	700
शेती व्यवस्थापनाबाबत अडचणी	230	32-9%	470	67-1%	700
अपुऱ्या सोई सवलती व सुविधा	513	73-3%	187	26-7%	700
विपणन व्यवस्था	432	61-0%	268	38-3%	700
वहतूक व्यवस्था	312	44-6%	388	55-4%	700
साठवणूकी बाबत समस्या	426	60-9%	274	39-1%	700
प्रमाणीकरण व प्रतवारी बाबत समस्या	319	45-6%	381	54-4%	700

आधार :- प्रश्नावलीचे वर्गीकरण

वरील सारणी वरून असे निदर्शनास येते की, ७०० उत्तरदात्यांपैकी ४५६ (६५.१%) उत्तरदात्यांना भांडवल/वित्तीय समस्या येतात. ५१६ (७३.७%) उत्तरदात्यांना बियाण्याच्या उपलब्धतेत समस्या येतात. ४२८ (६१.१%) उत्तरदात्यांना खते व किटनाशकांच्या उपलब्धतेत समस्या येतात. ६५२ (९३.१%) उत्तरदात्यांना मजुरांच्या कमतरतेचा सामना करावा लागतो. ५१३ (७३.३%) उत्तरदात्यांना अपुऱ्या सोई सवलती

व सुविधांचा सामना करावा लागतो. ४३२ (६१.७ः) उत्तरदात्यांना विपणन विषयकस मस्या येतात. तर ४२६ (६०.९ः) उत्तरदात्यांना साठवणूकी बाबत समस्या येत. असल्याचे प्रत्यक्ष पाहणीत दिसून आले.

निष्कर्ष

वर्धा जिल्ह्यातील हळद उत्पादक शेतक-यांचा अभ्यास करतांना असे आढळून आले की उत्तरदात्यांची स्थिती समाधानकारक असली तरी फारशी चांगली नाही. त्यांच्या राहणी मानाचा दर्जा पाहिजे तितका उंचावलेला नाही त्यांमुळे उत्तरदात्यांच्या आर्थिक परिस्थितीचा परिणाम सामाजिक जीवनावर विशेष झाला असे आढळून येते. जिल्ह्यातील बहुतांश हळद उत्पादकांना भांडवल / वित्तीय समस्या, बियाण्याच्या उपलब्धतेत समस्या, किटकनाशकांच्या उपलब्धतेत समस्या, मजूरांची कमतरता, अपून्या सोई सवलती व सुविधा, विपणन विषयक समस्या व साठवणूकी बाबत समस्या इत्यादी समस्यांचा सामना करावा लागतो.

संदर्भ ग्रंथसुची

१. डॉ. आगलावे प्रदिप - संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे, प्रमोद मुंजे, विद्या प्रकाशन नागपूर.
२. डॉ. आगलावे प्रदिप, 'नमुना निवडीचे तंत्र', सामाजिक संशोधन पद्धती, २००७, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
३. डॉ. भांडारकर-रिसर्च मेथॉडॉलॉजी इन सोशियल सायंस
४. डॉ. कवि मंडन विजय- कृषी अर्थशास्त्र
५. डॉ. बोधनकर, सुधीर, अलोगी विवेके - सामाजिक संशोधन पद्धती, साईनाथ प्रकाशन २०१३
६. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन- वर्धा
७. जिल्हा पशुसंवर्धन अधिकारी, वर्धा
८. जिल्हा निरीक्षक भूमी अभिलेख वर्धा
९. जिल्हा शल्य चिकित्सक, सामान्य रुग्णालय वर्धा
१०. जिल्हा ऋतु व पिके अहवाल-वार्षिक अहवाल २००२ते २०११
११. पंचायत समिती, कृषीविभाग, समुद्रपूर व हिंगणघाट
१२. पशुगणना-२००१ आणि २०११
१३. प्रत्यक्ष शेतक-याची मुलाखत, निरीक्षण व चर्चा
१४. हिंगणघाट कृषी उत्पन्न बाजार समिती-वार्षिक अहवाल २००६ ते २०११
१५. समुद्रपूर कृषी उत्पन्न बाजार समिती-वार्षिक अहवाल २००८ ते २०१२

भारतातील आपत्ती व्यवस्थापन :- एक दृष्टिक्षेप

प्रा. डॉ. रमेश निखाडे

विद्या विकास महाविद्यालय, समुद्रपूर, जि. वर्धा

प्रस्तावना :-

भारत जगातील अत्यंत जास्त आपत्ती प्रणव देश म्हणून ओळखल्या जातो कारण भारततील भौगोलिक रचना, भारतीय हवामान, भारतीय लोकसंख्या, वातावरण, भारतातील खनिज उद्योग, भारतीय शेती त्याचप्रमाणे सर्व क्षेत्रात आधुनिक सुविधांची कमतरता, नाविण्याचा अभाव या कारणामुळे भारत आपत्ती प्रणव देश म्हणून ओळखला जातो.

भारताच्या एका बाजूला प्रचंड हिमालय पर्वत तर दुसऱ्या बाजूला महासागर यांच्यामध्ये होणारे नैसर्गिक बदल, आणि भारताची भौगोलिक रचना यात डोंगर, पर्वत, नद्या, नाले यांच्यामुळे येत असलेली नैसर्गिक आपत्ती बघता वर्षभर आपत्ती सदृश्य परिस्थिती अस्तित्वात असते प्रचंड लोकसंख्या असलेल्या भारत देशात गरिबी, भुकमरी, उपासमार, वादळ, महापूर, आग, अपघात ही संकटे तर रोजचिच असतात. त्यामुळे भारतात आपत्ती व्यवस्थापन हे उच्च कोटीचे असणे गरजेचे आहे. एवढेच नव्हे तर प्रत्येक आपत्ती आपल्याला अधिक तयारीत राहण्यासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता असल्याचे सांगून जाते.

जपान सारख्या प्रगत देशात अगदी प्रारंभीच्या काळात आपत्ती व्यवस्थापनाच्या धोरणांमध्ये आणि तयारीमध्ये फेरबदल करण्यात आले. त्या तुलनेत भारतामध्ये मात्र तसे फेरबदल करण्यात आल्याचे दिसून येत नाही हे दुर्दैवाने म्हणावे लागेल.

आपत्ती व्यवस्थापनाचे महत्त्व :-

भारताच्या एका बाजूला प्रचंड हिमालयाच्या पर्वत रांगा तर दुसरीकडे महासागर भारतातील भौगोलिक रचना, भारतातील हवामान व वातावरण आणि प्रचंड लोकसंख्या या कारणामुळे भारतामध्ये जेव्हा जेव्हा नैसर्गिक आपत्ती निर्माण होते तेव्हा त्या आपत्तीला सामोरे जाण्यासाठी उद्योन्मुख आपत्ती

व्यवस्थापण असणे अत्यंत गरजेचे आहे. हिमालयावर सर्वात मोठे अ-ध्रुवीय हिमनदीचे साठे आहेत उत्तर भारताचे अडीच हजार कि.मी. क्षेत्रफळ हिमालयाने व्यापलेले आहे. संपूर्ण पर्वतांना गंगा-ब्रम्हपुत्रा नदीच्या पात्राने वेढले आहे. याची खोली ३०० ते ६०० कि. मी आहे. या नद्यांच्या प्रवाहाने चालून असलेल्या गाळामुळे जगातला सर्वात लांब आणि घनदाट असा पुढकळ प्रदेश निर्माण झाला. त्याचप्रमाणे भारतातील त्रिकल्पही भूस्तरशास्त्र आणि जलशास्त्राच्या प्रभावाखाली येतात या सर्वांमुळे भारताच्या ६०: भूभाग भूकंप प्रणव किंवा दरड कोसळण्याची शक्यता निर्माण झालेली आहे.

दुसरीकडे पश्चिमेला असलेला अरबी सागर, दक्षिणेला असलेला हिंद महासागर आणि बंगालचा उपसागर यामुळे देशाच्या तिन्ही दिशांना सागरी आपत्तीपासून सतत धोका निर्माण झालेला असतो. महासागरामध्ये होत असलेल्या नैसर्गिक हालचाली, नैसर्गिक बदल, नैसर्गिक उलथापालथ, त्याच्यावर होणारा नैसर्गिक हवामानाचा प्रभाव या कारणामुळे सागरी धोका सतत असतो. यावर मात करण्यासाठी भारताला आपत्ती व्यवस्थापनाची ज्यात तयारी ठेवावी आलगे.

भारतात ईशान्यला जगातला सर्वाधिक पाउस पडतो तर वायव्येला पावसाचे दुर्भिक्ष्य असते. हिमालयाच्या काही भाग अत्यंत थंड आहे. तर वाळवंटी भाग अत्यंत उष्ण आहे. यावरील संकटे वर्षभर चालू राहतात. त्यांना सामोरे जाण्यासाठी आपत्ती व्यवस्था गरजेची आहे.

भारतामध्ये वर्षभर उन्हाळा, हिवाळा व पावसाहा हे तीन्ही ऋतू सारख्या कालावधीचे असतात. तीनही ऋतू पूर्ण क्षमतेने देशात दाखल होतात. त्यामुळे पर्जन्यवृष्टी, दुष्काळ, अतिवृष्टी, महापूर, वादळ, ढग फुटी, उष्ण व शीत लहर बर्फवृष्टी यासारख्या संकटांचा धोका वर्षभर असतो. आणि उदरनिर्वाहाच्या साधनांचा नाश होतो.

अशा प्रकारच्या नैसर्गिक आपत्तीसोबतच मानावनिर्मित आपत्ती सुद्धा वर्षभर उभ्या असतात त्या रस्त्यावरचे अपघात, हवाईमार्गाचे अपघात, जलमार्गाचे अपघात, औद्योगिक अपघात, रेल्वे अपघात, आग इमारती कोसळणे यासारख्या आपत्तींना तोंड द्यावे लागते.

अलीकडे आंतकवादी कारवाया नक्षलवादी कारवाया यामुळे होणारे बॉम्बस्फोट यामध्येतर लक्षणीय वाढ झालेली आहे. किंबहुना नैसर्गिक आपत्तीपेक्षा जास्त धोका हा कृत्रीम किंवा मानवनिर्मित आपत्तीच्या जास्त दिसून येत आहे. त्यामुळे अलीकडील जनजीवन हे आपत्तीप्रणव जनजीवन झालेले आहे, त्यामुळे सर्वसाधारण प्रशासनावर आणि सामाजिक तसेच आर्थिक यंत्रणेवर प्रचंड ताण पडतो आहे. त्याच्या जोडीला आण्विक, जैविक आणि रासायनिक आपत्ती आहेतच.

उद्योन्मुख आपत्ती व्यवस्थापणाची गरज :-

भारताचा ६०: भूभाग भूकंप प्रणव किंवा दरड कोळसण्यास बाधित आहे. भारताच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या ८: म्हणजे जवळजवळ ४० दशलक्ष हेक्टर जमिनीला महापूराचा धोका आहे. भारतातील प्रत्येकी ५ लाख लोकसंख्या असलेली ३५ मुख्य शाहरे भूकंप क्षेत्र आणि मध्ये येतात. त्यामुळे इथे ६ किंवा ६ पेक्षा जास्त रिक्टर च्या भूकंपाची शक्यता आहे.

भारतात मान्सूनचा लहरीपणा पृथ्वीच्या तापमानातील होत असलेली वाढ पर्यावरणाचा होत असलेला न्हास, पृथ्वीला घातलेला प्रदुषणाचा विळखा, लोकसंख्येमध्ये झालेली वाढ, वाढलेले शहरीकरण, वाढलेली व आधुनिक दळणवळणाची साधने, रोगराई, साथीचे रोग, वाढते औद्योगिकरण ह्या प्रमुख कारणांमुळे भारतासारख्या विकसनशिल देशामध्ये आपत्ती व्यवस्था उद्योन्मुख असणे व अत्यंत गरजेचे आहे.

भारत हा कृशीप्रधान देश आहे. कृशीवर देशातील ७०: जनता निर्भर आहे, आणि ६०: शेतीला दुष्काळाचा धोका आहे. यातिल अर्ध्याहून अधिक शेतीला तीव्र दुष्काळाचा धोका आहे. हा धोका इतका तीव्र आहे की वार्षिक पर्जन्यवृष्टी ७५० मी.मी. पेक्षाही कमी असल्याचे दिसून येते.

भारताच्या पूर्व आणि पश्चिम किनारपट्टीच्या सुमारे ८ हजार कि.मीच्या भागाला मान्सून आणि पूर्व मान्सूनच्या काळात चक्रीवादळ, तुफान, आणि पुराचा धोका आहे. पृथ्वीच्या वाढत्या

तापमानामुळे अशा संकटाची पुनरावृत्ती होण्याची शक्यता असते. समुद्राच्या तळाशी झालेल्या भूकंपामुळे सुद्धा फार मोठा अनर्थ होतो. याचा प्रत्ये २००४ च्या त्सुनामी मुडे आलाच आहे. यामुळे खुप मोठ्या प्रमाणावर जिवीतहानी हावून संपूर्ण सरचंना कोलमंडली गेली.

भारतातील आपत्ती व्यवस्थापन :-

देशामध्ये सर्वप्रकारचे आपत्तीविषयक परिस्थितीचा अभ्यास करून त्यांच्या व्यवस्थापणेसाठी बहुउद्येशीय धारेण आखण्याची गरज आहे. या धोरणांमध्ये प्रतिबंध, पुर्वतयारी, जण-जागरुकता आणि अपायायेजना तातडीची उपाययोजना याची गरज आहे. दुसरीकडे धोका आणि तीव्रता कमी करून विकासासाठी पुढाकार घेण्याचे प्रयत्न व्हावयास पाहिजे.

या सर्व बाबींचा विचार करून 'राष्ट्रीय आपत्ती व्यवस्थापन' सरचनेचा विकास करण्यात आला आहे. भारताची भूरचना आणि हवामान लक्षात घेता नैसर्गिक आपत्ती अनिवार्य आहे. त्या तत्वाचा विचार करून भारतात आपत्तीचा धोका कमी करण्यासाठी तसेच त्यावर प्रतीबंध आणण्यासाठी अनेकप्रकारे पुढाकार घेण्यात येत आहे. संपूर्ण देशात नैसर्गिक आपत्ती प्रणव भाग शोधून त्यांचा नकाशा काढण्यात आला आहे. एवढेच नव्हे तर विशिष्ट प्रकारच्या भागासाठी आणि विशिष्ट प्रकारच्या आपत्तीसाठी विभागीय नकाषे काढण्यात आले आहेत.

भू स्तरशास्त्र, भूस्वरूप, जलशास्त्र, जमिन आच्छादन, डोंगर कपारी इ.ची माहिती एकत्रीत करून त्यांचे नियोजन केल्या जात आहे. एवढेच नव्हे तर विविध भूभागाच्या प्रतीकृती तयार करून तीथे पूर, दुष्काळ, वादळ, इत्यादींची स्थानिक पातळीवर किती जोखीम आहे ? तसेच त्याची तीव्रता कमी करण्यासाठी काय करावे लागेल याचा अभ्यास सुरु आहे. विविध प्रकारच्या आपत्तीसाठी त्यांची पूर्वसूचना देण्याकरीता विशेष यंत्रणा विकसीत करण्यात येत आहे.

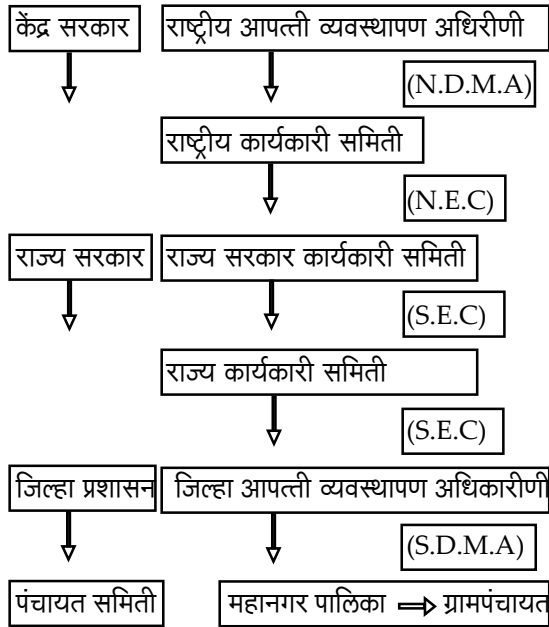
वादळाची पूर्वसूचना देण्यासाठी हवामान खात्यातर्फे पूर्व आणि पश्चिम किनारपट्टीतर आधुनिक डॉपलर रडार यंत्रणा संपविण्यात आली आहे. सुनामी सारख्या आपत्तीची पूर्वसूचना बहुउपयोगी यंत्रणा बसविण्यात आली आहे. देशामध्ये दुष्काळी परिस्थितीवर लक्ष ठेवण्यासाठी त्यांचा साप्ताहिक अहवाल प्राप्त होत असते. त्यासाठी मध्यम पल्ल्याची 'हवामान अंदाज यंत्रणा उभारणी गेली आहे. आपत्ती व्यवस्थापणासाठी

अत्याधुनिक माहिती आणि दुरसंचार तंत्रज्ञानाचा (आय.सी.टी) वापर करता यावा म्हणुण मोठया प्रमाणावर प्रयत्न सुरु आहे.

गृह कामकाज खात्यामध्ये राष्ट्रीय आणिबाणी कार्यवाही केंद्राची (इओसी) स्थापना करण्यात आली आहे. उपग्रहाधारे ध्वनी माहिती दळणवळण यंत्रणा उभारण्यात आली असून यामध्ये निर्दोष दळणवळणासाठी त्रिस्तरीयपध्दती वापरण्यात आली आहे. अशीच प्रकारच्या इओसी ची स्थापना राज्याच्या राजधानीत आणि जिल्हा मुख्यालयात करण्यात आली आहे. दुर्घटनास्थळी उचलून नेता येईल असे फिरते इओसी उभारण्यात आले आहे.

प्रत्येक जिल्हयाशी सातत्याने संपर्कात असणारी संगणीकृत 'भारत आपत्ती संसाधन यंत्रणा' (Indian Disaster Resource Network) " DRN" उभारण्यात आली आहे. अषाच प्रकारची भारत आपत्ती ज्ञान यंत्रणा ;क्व्हाड उभारण्याचे काम सुरु आहे. यामुळे आपत्तीच्या काळात विविध स्तरावर कार्यकर्त्यांना आणि तंत्रज्ञानांना एकमेकांकडून विविध साहित्यची, माहिती, सूचना इत्यादि सहजतेने मिळविता येईल.

भारतातील आपत्ती व्यवस्थापनाची रचना

नैसर्गिक आपत्तीमुळे प्रभावीत होणारे क्षेत्र :-

- (१) नैसर्गिक आपत्तीमुळे स्थानिक सरकारच्या आपत्ती व्यवस्थापनाच्या मुख्यालयाचेही नुकसान होते. त्यामुळे प्राथमिक प्रतिसाद अत्यंत शीण होतो.
- (२) वाहतुक यंत्रणा, संपर्क यंत्रणा, उपग्रहाद्वारे होणारे दळणवळण, वीज यंत्रणा ठप्प होते.
- (३) विविध संस्थांच्या सयन्वयामध्ये समस्या निर्माण झाल्यामुळे इतर संस्थांशी संपर्क साधता येत नाही.
- (४) वाहतुक आणि दुरसंचार यंत्रणा कोलमडल्यामुळे आणि माहिती न मिळाल्यामुळे मदतीसाठी पाठविलेल्या वस्तू व उपाययोजना पोहचविण्यात अडचनी निर्माण होतात.
- (५) ८०: पेक्षा जास्त मृत्यू इमारती कोसळल्यामुळे होतात. त्यातही मलढ्याव्याखालीदबून त्यांना वेळेवर उपचार व मदत न मिळाल्यामुळे होतात.
- (६) देशाच्या इतर भागातून मदतीसाठी येणारे असंख्य गट वाहतुकीच्या कोंडीत अडकून पडतात.
- (७) अग्निशामक दलालाही दळणवळणाचा व संपर्क यंत्रणेचा त्रास सहन करावा लागतो.

उपाययोजना व शिफारशी :-

आपत्ती व्यवस्थापनात अभिनव बदल करण्यासाठी खालीलप्रमाणे शिफारसी व उपाययोजना सूचविण्यात येत आहे.

- १) आपत्ती व्यवस्थापनात समाजाचा सहभाग करुन घेणे गरजेचे आहे की ज्यामुळे काही प्रमाणात का होईना आपत्तीच्या वेळी जे अडथळे निर्माण होतात अशावेळी स्थानिक मदत कामी येते व कमीतकमी जिवीतहानी कमी करण्यास मदत होते.
- २) अतिउच्च धोका असलेल्या भुभागांमध्ये N.G.O. प्रत्यक्ष लोकांना जागरूक करणे गरजेचे आहे.
- ३) अतिउच्च धोका प्रणव क्षेत्रात भूस्तरीय व तांत्रिक दृष्ट्या विस्तृत अभ्यास करुन त्यांची माहिती जनतेला देणे.

- ४) अद्यावत तंत्रज्ञानाचा वापर करुण भूकंप प्रणव क्षेत्रात किंवा दरडी कोसळणाऱ्या क्षेत्रात त्यावर लक्ष ठेवणे
- ५) धोकादायक विभागात पूर्वसूचना देणाऱ्या यंत्रणांचा विकास करणे
- ६) माहिती मिळविण्यासाठी एक खिडकी योजना तयार करणे.
- ७) अशा भागात वर्षभर चर्चासत्र, सेमिनार, किंवा कार्यशाळा घेवून प्रशासन व नागरीक यांच्यात सुसंवाद साधणे.
- (८) N.G.O. किंवा स्थानिक लोकांच्या आपत्तीविषयक प्रशिक्षण देणे. व त्यांना जागरूक करणे गरजेचे आहे.
- (९) आपत्ती व्यवस्थापनाची संरचनेत बदल करुन ती अधिक अधिक प्रभावशाली व आधुनिक करणे गरजेचे आहे.

त्यासाठी आपत्ती व्यवस्थापनाच्या संरचनेत सुध्दा बदल करावे लागेल. ती ग्रामपातळीपर्यंत जोडणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) योजना मासिके अंक, मे २००६
- २) विविध वृत्तपत्रे, लोकसत्ता, लोकमत यातील लेख,
- ३) जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापनातील विविध अहवाल व मासिके
- ४) पर्यावरण शास्त्र - हिमालय प्रकाशन, मुंबई
- ५) अवकाश माहिती संरचना आणि त्यांची आपत्ती व्यवस्थापनातील भूमिका - (यावरील FICCI चा अहवाल)

“महिला श्रमिकांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे अध्ययन”

प्रा. आर. बी. सेलुकर

डॉ. एम. के. उमाठे कला, विज्ञान व आर.
मोखारे वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. प्राची अविनाष रोडे

संताजी महाविद्यालय, नागपूर

सारांश

शेतमजूर म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रियांची स्थिती हलाखीची आहे. ग्रामीण स्त्रियांच्या शिक्षणातील अडसर हा एकाच गोष्टीचा परिणाम नसून सामाजिक आर्थिक व राजकीय ताणतणावांचा झालेला तो एकत्रित परिणाम आहे. यातून बाहेर पडण्यासाठी समान परिवर्तन व शासकीय धोरणांची काटेकार अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

प्रस्तावना

देशाच्या आर्थिक धोरणात स्त्रियांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. औद्योगिककरणाच्या काळात स्त्रियांच्या सामाजिक-आर्थिक सहभागाला अनुकूल वातावरण निर्माण झाले. २१ व्या शतकातील पहिले वर्ष महिला सशक्तीकरण वर्ष म्हणून साजरे करण्यात आले. या काळात महिलांच्या क्षमता व कौशल्यांचा विकास करून त्यांना विकास प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्यासाठी विविध स्तरावर प्रयत्न करण्यात आले. हे कार्य केवळ शहरी भागांपुरतेच मर्यादित न ठेवता ग्रामीण भागातही स्त्रियांचा आर्थिक-सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी विविध कार्यक्रम राबविण्यात आले. याचा फायदा काही उच्चस्तरीय स्त्रियांना झाला असला तरी श्रमजिवी स्त्रियांच्या समस्यांमध्ये वाढ झालेली आढळते. श्रमिक स्त्रियांचा कौटुंबिक उत्पन्नात अर्धा वाटा असतो. परंतु त्यांच्या श्रमाला आर्थिक कार्याचा दर्जा दिला जात नाही. आजच्या विकास प्रेरित नीतीमध्ये महिलांना केंद्रस्थानी ठेवून त्यांच्या उत्पादक भूमिकेला मान्यता दिली जात नाही. त्यांच्या घरकामाचे आणि इतर आर्थिक कार्यांचे योग्य मूल्यमापन होत नाही. ग्रामीण भागात स्त्रिया

पुरुषांपेक्षा अधिक तास श्रम करतात. स्त्री कार्यात तर त्यांचे प्रमाण अतिशय जास्त आहे. 'ग्रामीण भागात स्त्रिया पुरुषांच्या १० पट अधिक काम करतात. एकूण कामाच्या ६०: बोजा उचलूनही पुरुषांना त्यांच्या कामापैकी ७५: कामाचा मोबदला मिळतो. तर स्त्रियांना फक्त २५: कामाचाच मोबदला मिळतो. परिणामतः पुरुषांच्या कामाला प्रतिष्ठा मिळते आणि स्त्रियांचे काम तेवढे नगण्यच ठरते.'

ग्रामीण कृषी श्रमजिवी महिलांची सद्यस्थिती

ग्रामीण स्त्रियांचा सर्वात जास्त वेळ कौटुंबिक कार्यात खर्च होतो. या व्यतिरिक्त सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक कार्यात या स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करतात. भारतासारख्या विकसनशील देशात शेतीशी संबंधीत बहुसंख्य कार्य यंत्रापेक्षा मानवी श्रमावरच निर्भर आहेत. यापैकी बहुसंख्य कार्य स्त्रियाच करतात. ही कामे अतिशय मेहनतीची असतात. तण काढणे, पेरणी, संवगणी, निंदणी, कापणी, खत देणे या कामांव्यतिरिक्त बगीचा व शेतीतील पिकांची पाहणी करणे, फळांचे संरक्षण करणे, पशुंची देखरेख करणे, कचऱ्याचा खत म्हणून उपयोग करणे, शेण गोळा करणे, जळणासाठी त्याच्या गोवऱ्या तयार करणे इत्यादी सर्वच कामे या महिला करतात. यावरून कौटुंबिक श्रमाच्या उत्पादनात स्त्रियांचा वाटा महत्त्वपूर्ण आहे; हे स्पष्ट होते. शेतीपासून होणाऱ्या उत्पादनातील महत्त्वपूर्ण हिस्सा स्त्रियांमुळेच शेतकरी कुटुंबांना मिळतो. परंतु स्त्री विकासात महिलांच्या योगदानाचा विचार कधीच केला जात नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टे

■ नागपूर जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रातील स्त्री श्रमिकांच्या

आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करणे.

- कृषी क्षेत्रातील स्त्री मजुरांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या सोडविण्यासाठी योग्य ते उपाय सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके

गृहीत कृत्य १ : कृषी क्षेत्रातील महिला श्रमिकांची आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक दर्जा यामध्ये महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.

गृहीत कृत्य २ : कृषी क्षेत्रातील महिला श्रमिकांचा शैक्षणिक स्तर आणि सामाजिक दर्जा यामध्ये महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.

तथ्य संकलनाच्या पद्धती

अ) प्राथमिक स्रोत :-

प्राथमिक तथ्य प्राप्त करण्यासाठी प्रश्नावली मुलाखत अनुसूचीचा आणि निरीक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

ब) दुय्यम स्रोत :-

शासनाचे परीपत्रके, विभीन्न अहवाल, हस्तलिखिते, शासनाचे दस्तऐवज, प्रकाशनाद्वारे प्रकाशित मासीके, नियतकालीके, रोजगार पुस्तके, वृत्तपत्रे, संक्षिप्त पुस्तिका इत्यादी माध्यमातून माहिती गोळा करण्यात आली. प्राप्त माहितीचा यथायोग्य वापर यथोचित ठिकाणी संशोधनात करण्यात आला.

तथ्य संकलन प्रक्रिया

संशोधनाचे कार्यक्षेत्र नागपूर जिल्हा आहे. या कार्यक्षेत्रातील विविध स्तरांतून नमुना-निवड करताना स्तरित यादृच्छिक नमुना-निवड पद्धतीचा Stratified Random Sampling Method अवलंब करण्यात आला. नमुना-निवड पद्धती निश्चित केल्यानंतर नागपूर जिल्ह्यातील भिवापूर, हिंगणा, कळमेश्वर, कामठी, काटोल, कुही, मौदा, नरखे, पारशिवनी, रामटेक, सावनेर व उमरेड तालुक्यातील प्रतिसादकर्त्या महिलांची संख्या विचारात घेण्यात आली. अंतिमतः कोणत्याही विभ्रम (Error) न ठेवता प्रतिसादकर्त्याची निवड करून आवश्यक संख्येतील प्रतिसादकर्त्याची निवड पूर्ण करण्यात आली. अंतिम तथ्य विश्लेषणाकरिता ५०० पैकी ४६४ प्रतिसादकर्त्या महिलांचा उपयोग करण्यात आला.

गृहीतकृत्यांची पडताळणी

गृहीतकृत्य १ : कृषी क्षेत्रातील महिला श्रमिकांची आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक दर्जा यामध्ये महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.

महिला श्रमिकांची 'आर्थिक स्थिती' आणि 'सामाजिक दर्जा' या दोन चलांमध्ये संबंध आहे हे निवडलेल्या व प्रतिसादासाठी घेतलेल्या ५ बिंदू अनुमापनावरून असे दिसून येते की ५ जोरकसपणे सहमत (असून) ते १ पूर्णपणे असहमत आहे. इथे सहसंबंध पडताळणीसाठी कार्ल पिअर्सनच्या सहसंबंध गुणक तंत्राचा अवलंब करण्यात आला आहे.

सारणी क्र. १ : गृहीत.त्य १ चे सहसंबंध

आर्थिक स्थिती	पिअर्सन सहसंबंध	आर्थिक स्थिती	सामाजिक दर्जा
	महत्त्वपूर्ण (2-tailed)	1	.618**
	पदांची संख्या (N)	464	.000
सामाजिक दर्जा	पिअर्सन सहसंबंध	.618**	1
	महत्त्वपूर्ण (2-tailed)	.000	
	पदांची संख्या (N)	464	464

" ०.०१ स्तरावर (2-tailed) सहसंबंध महत्त्वपूर्ण आहे.

वरील सारणी वरून असे दिसून येते की, कृषी क्षेत्रातील महिला श्रमिंची आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक दर्जा या चलांमध्ये सहसंबंध गुणक ०.६१८ आहे आणि २.जंपसमक च्या महत्त्वपूर्णता पडताळणीकरिता च चे मूल्य हे ०.०००५ पेक्षा कमी आहे. (०.०००५ चे मूल्य कमी असल्यामुळे एस.पी.एस.एस. आउटपूटमध्ये त्याचे मूल्य ०.००० दर्शवित आहेत.) या आकडेवारीवरून असा निष्कर्ष निघतो की, स्त्री क्षेत्रातील महिला श्रमिकांची आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक दर्जा या दोन चलांमध्ये ०.०१ च्या महत्त्वपूर्ण स्तरावर घनिष्ट सकारात्मक सहसंबंध आहे. त्यामुळे नकारात्मक गृहीत कृत्य फेटाळण्यात येवून स्त्री क्षेत्रातील महिला श्रमिकांची आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक दर्जा यामध्ये महत्त्वपूर्ण संबंध आहे हे गृहीतकृत्य स्वीकारता येवू शकते.

गृहीतकृत्य २ : कृषी क्षेत्रातील महिला श्रमिकांचा शैक्षणिक स्तर आणि सामाजिक दर्जा यामध्ये महत्त्वपूर्ण संबंध आहे.

महिला श्रमिकांचा 'शैक्षणिक स्तर' आणि 'सामाजिक दर्जा' या दोन चलांमध्ये संबंध आहे हे निवडलेल्या व प्रतिसादासाठी घेतलेल्या ५ बिंदू अनुमापनावरून असे दिसून येते की ५

जोरकसपणे सहमत असून १ पूर्णपणे असहमत आहे. इथे सहसंबंध पडताळणीसाठी कार्लपिअर्सनच्या सहसंबंध गुणक तंत्राचा अवलंब करण्यात आला आहे.

सारणी क्र. २ : गृहीतकृत्य २ चे सहसंबंध

	भौक्षणिक स्तर	सामाजिक दर्जा
भौक्षणिक स्तर	पिअर्सन सहसंबंध	1
	महत्त्वपूर्ण (2-tailed)	.666**
	पदांची संख्या (N)	464
सामाजिक दर्जा	पिअर्सन सहसंबंध	.666**
	महत्त्वपूर्ण (2-tailed)	.000
	पदांची संख्या (N)	464

“ ०.०१ स्तरावर (2-tailed) सहसंबंध महत्त्वपूर्ण आहे.

वरील सारणी वरून असे दिसून येते की, स्त्री क्षेत्रातील महिला श्रमिकांचा 'शैक्षणिक स्तर' आणि 'सामाजिक दर्जा' या चलांमध्ये सहसंबंध गुणक ०.६६६ आहे आणि २.जंपसमक च्या महत्त्वपूर्णता पडताळणीकरिता च चे मूल्य हे ०.०००५ पेक्षा कमी आहे. (०.०००५ चे मूल्य कमी असल्यामुळे एस.पी.एस.एस. आउटपूटमध्ये त्याचे मूल्य ०.००० दर्शवित आहेत.) या आकड्यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, .शी क्षेत्रातील महिला श्रमिकांचा शैक्षणिक स्तर आणि सामाजिक दर्जा या दोन चलांमध्ये ०.०१ च्या महत्त्वपूर्ण स्तरावर प्रबळ सकारात्मक सहसंबंध आहे. त्यामुळे नकारात्मक गृहीत.त्य फेटाळण्यात येवून कृषी क्षेत्रातील महिला श्रमिकांचा शैक्षणिक स्तर व सामाजिक दर्जा यामध्ये महत्त्वपूर्ण संबंध आहे, हे गृहीतकृत्य स्वीकारता येवू शकते.

निष्कर्ष, समस्या व उपाययोजना

शेतमजूर म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रियांची स्थिती हलाखीची आहे. शेतमजुरी करणाऱ्या स्त्रियांना मूलभूत सोयी मिळत नाहीत. आरोग्यसेवा उपलब्ध नाही. मुलांना सांभाळण्याची

समस्या आहे. अपुरा आहार, अतिश्रम, अपुरी विश्रांती यामुळे अनेक आजार शरीरात प्रवेशतात, त्यांचे निदान होत नाही. औषधोपचार वेळेवर मिळत नाहीत, त्यामुळे ते आजार बळवतात. संततीनियमनाचे प्रशिक्षण नाही. साधने नाहीत.

असंगठित क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांसाठी किमान वेतन, ठराविक कामाचे तास, जेवणाची सोय, स्वच्छतागृहे मुलांसाठी पाळणाघरे, प्रत्यक्ष कामाच्या ठिकाणी त्या स्त्रियांसाठी आणि त्यांच्या मुलांसाठी शिक्षणाची सोय अशा कित्येक गोष्टी आजही प्रत्यक्षात आलेल्या दिसून येत नाहीत.

सामाजिक-सांस्कृतिक परंपरा, धार्मिक रूढी-परंपरा, प्रचलित लोकनिती, समाजाची पुरुषप्रधान विचारसरणी यालाच त्या जीवन मानतात व समोर आलेल्या परिस्थितीचा नाईलाजाने स्विकार करून जगत राहतात. म्हणून त्यांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती खालावलेली दिसते.

ग्रामीण स्त्रियांच्या शिक्षणातील अडसर हा एकाच गोष्टीचा परिणाम नसून सामाजिक आर्थिक व राजकीय ताणतणावांचा झालेला तो एकत्रित परिणाम आहे. यातून बाहेर पडण्यासाठी समान परिवर्तन व शासकीय धोरणांची काटेकार अंमलबजावणी आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. भागवत, विद्युत : स्त्री प्रश्नांची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
२. फडणवीस, डॉ. मृणालिणी देशपांडे, डॉ. प्राची : 'श्रम अर्थशास्त्र', पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
३. भांडारकर, पु. ल. : सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर
४. रानडे, प्रतिभा : स्त्री प्रश्नांची चर्चा एकोणिसावे शतक, पद्मगंधा प्रकाशन

गुडस आणि सर्व्हिसेस टॅक्स : G.S.T. कर क्षेत्रातील क्रांतीकारी पाउल

प्रा.डॉ.विजय क्षि. बन्सोड

सहायक प्राध्यापक

डॉ.एम.के.उमाठे कला,विज्ञान व आर मोखारे महाविद्यालय
नागपूर

माजी केंद्रीय अर्थमंत्री पी.चिदंबरम यानी २००६ साली वस्तु आणि सेवा कर म्हणजेच जीएसटी कर प्रणाली विधेयक लागू करण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात केली होती. परंतु युपीए सरकारच्या काही अडचणीमुळे हे विधेयक लागू होऊ शकले नाही. सधा केंद्रात व अनेक राज्यात भाजपा आघाडीचे सरकार असल्याने केंद्रीय अर्थमंत्री अरूण जेटली यांनी १९ डिसेंबर २०१४ ला देशातील मंद झालेल्या आर्थिक सुधारणांना चालना देण्यासाठी नवे गुडस आणि सर्व्हिसेस कर ;जीएसटीद्ध विधेयक मांडले. या विधेयकामुळे देशातील वस्तु आणि सेवांच्या देवाणघेवाणीमध्ये सुलभता व पारदर्शकता येनार असून देशाच्या महसुली उत्पन्नात देखील प्रचंड प्रमाणात वाढ घडून येईल. याशीवाय देशातील सधाचा आर्थिक विकासाचा दर ५ टक्के असून तो १२ टक्क्यांपर्यंत वाढण्याची शक्यता वर्तविली जाते. जीएसटी ही अप्रत्यक्ष कर प्रणाली संपूर्ण जगात मान्यता पावली आहे.जीएसटी हा अप्रत्यक्ष कर आहे आणि तो व्हॅट आणि सर्विस टॅक्सच्या जागी १ एप्रिल २०१६ पासून लागू होण्याची शक्यता आहे. जीएसटी हा अप्रत्यक्ष कर उत्पादन, विक्री व व्यापार यावरील राष्ट्रीय पातळीवरील सर्व समावेशक कर राहणार आहे.

भारतात केंद्र सरकार, राज्य सरकारे, महानगरपालिका, नगरपालिका, ग्रामपंचायत अशा प्रकारे स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे राज्य चालते. या सर्व संस्थांनी कोणती जबाबदारी सांभाळायची व कोणत्या प्रकारच्या कराची आकारनी करावयाची या संबंधीची स्पष्ट निर्देश भारतीय घटनेत नमुद आहे. भारतातील संध्याची अप्रत्यक्ष कर प्रणाली खालील प्रमाणे आहे.

केंद्रसरकारचे कर

१. सेट्रल एक्साइज ड्युटी
२. अॅडिशनल एक्साइज ड्युटी
३. मेडिसिनल अॅड टॉयलेट्रीज प्रिपरेशन अॅक्ट नुसार आकारली जाणारी एक्साइज ड्युटी
४. सर्विस टॅक्स
५. कौंटरव्हेलिंग ड्युटी
६. स्पेशिअल अॅडिशनल ड्युटी ;एसएडीद्ध
७. सरचार्ज
८. सेस

राज्य सरकारचे कर

१. व्हॅट वा विक्रीकर
२. मनोरंजन कर
३. लक्झरी टॅक्स
४. लॉटरी, बेटिंग व जुगारावरील कर
५. सरचार्ज
६. सेस
७. ऑक्ट्राय वा एलबिटी
८. एंट्री टॅक्स

वरील अप्रत्यक्ष करांच्या विलुप्त प्रणालीतुन व्यवसायाची सुटका करून व्यवसायीकांना फायदा पोहचविण्यासाठी २००० साली तत्कालीन अटलबिहारी वाजपेयी सरकारने जीएसटी साठी

कमेटी नेमुन तेव्हापासून ते आजपर्यंत केंद्रीय अर्थमंत्री व राज्य सरकारचे अर्थमंत्री यांच्यातील अनेक चर्चा आणि या विधेयकाबाबतीत एकमत झाले असून जीएसटी विधेयक कायद्यात रूपांतरित होण्याच्या मार्गावर आहे. या कायद्यात करवसूलीचा अधिकार केंद्र सरकार, राज्य सरकार व स्थानिक सरकारांचा असल्याने प्रत्येक घटक आपला हिस्सा कायम राखण्यास धडपडत होता. यावर उपाय म्हणून केंद्र सरकारने जीएसटी कर लागू झाल्यानंतर राज्यांना होणारे नुकसान भरून देण्याची पहिल्या काही वर्षासाठी हमी दिली आहे. यात पहिले तीन वर्षे केंद्र सरकार राज्य सरकारांचे पूर्ण नुकसान भरून देईल. नंतरचे दोन वर्षे केंद्र सरकार राज्यांचे ५० टक्के नुकसान भरून देईल. या मुळे अनेक राज्यांचा जीएसटीला विरोध क्षमला. या सोबतच स्थानिक स्वराज्य संस्था कर किंवा एलबीटी कराचा समावेश हा जीएसटीत केला गेल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांचाही विरोध आता राहिला नाही.

जीएसटी कराचे स्वरूप

या नविन कर प्रणालीमध्ये खालील तीन करांचा समावेश आहे.

१. केंद्रीय वस्तु व सेवा कर (सीजीएसटी) यात उत्पादन शुल्क, सेवा कर इ. एवजी हा कर लावला जाईल.
२. राज्य वस्तु व सेवा कर (एसजीएसटी) यात राज्य वस्तु व सेवा कर, विक्री कर, कंत्राट कर, मनोरंजन कर, एशआराम शुल्क, इ. एवजी हा कर लावला जाईल.
३. आंतरराज्य वस्तु व सेवा कर (आयजीएसटी) यात एका राज्यामधून दुसऱ्या राज्यात विक्री वरील कराचा समावेश आहे. जीएसटीचा दर सर्व देशात एकच राहिल.

नविन अप्रत्यक्ष कर जीएसटीची गरज :

नविन अप्रत्यक्ष कर जीएसटीची गरज का निर्माण झाली याची कारणे खालील प्रमाणे आहेत.

१. अप्रत्यक्ष कर राज्यांमध्ये भिन्न दर :- राज्य राज्य वस्तु व सेवा कर, विक्री कर, कंत्राट कर, मनोरंजन कर, मनोरंजन शुल्क, प्रवेश कर, लीज कर, जकात कर इ. कर आकारते. यात प्रत्येक राज्य आपल्या सोयी प्रमाणे विभिन्न करदर आकारतात. यामुळे प्रत्येक राज्यात वस्तूचे विभिन्न

कराचे दर आढळतात. नविन अप्रत्यक्ष कर जीएसटी मुळे सर्व राज्यात कराचे दर सारखे झाल्याने भारताची एकात्मिक बाजारपेठ निर्माण होईल.

२. करावर कर भरने बंद होईल :- एकदा कर भरलेल्या वस्तूवर पुन्हा कर भरने म्हणजे करावरील कर भरने होय. अशा करांमुळे वस्तूच्या किंमतीत वाढ होते. तसेच करांचे सकल उत्पादनाशी असलेले प्रमाण कमी होऊन अर्थव्यवस्थेत असमतोल निर्माण होतो. जीएसटी हा कर व्हॅट कराचाच प्रकार असल्याने हा दोष टाळला जाईल.

३. करांची व्याप्ती कमी :- देशातील सकल राष्ट्रीय उत्पादनात अर्धा वाटा असणाऱ्या सेवा क्षेत्रावरील कर आकारनी पुरेशी नाही. जीएसटी ही करप्रणाली सक्षमतेने राबविली गेल्यास करांच्या व्याप्तीत वाढ होईल.

४. मालाच्या वाहतुकीतील अडथळे :- जीएसटीत आयात होणाऱ्या वस्तु व सेवावरच कर लावला जाईल. निर्यात होणाऱ्या वस्तु व सेवावर कर आकारला जाणार नाही. आकारला जाणार कर ज्या राज्यात माल विकला जाईल त्या राज्यातच राहिल. यामुळे मालाच्या वाहतुकीतील अडथळे ;जकातनाके द्वारा दुर होतील.

जीएसटीचे फायदे

नविन अप्रत्यक्ष कर जीएसटी मुळे होणारे फायदे खालील प्रमाणे आहेत.

१. उत्पादक व व्यवसायीकांना जीएसटी मुळे मोठा लाभ होईल.
२. उत्पादक व व्यवसायीकांना कर भरावा लागणारा कर टळेल.
३. उत्पादक व व्यवसायीकांना संपूर्ण कराची देय करामधुण वजावट मिळेल.
४. उत्पादक व व्यवसायीकांना सर्वात मोठा फायदा म्हणजे देय कराच्या विविधतेची कटकट संपल्याने ते सहजरित्या संपूर्ण देशभर व्यवसाय करू शकतील.
५. उत्पादक व व्यवसायीकांना विविध प्रकारच्या कर निर्धारन अधिका-यांचा ससेमीरा टाळून केवळ एकाच कर अधिका-

- यास सामोरे जावे लागेल.
६. वस्तु व सेवांच्या किंमतीमध्ये समाविष्ट करांवर परत कर न लागल्याने किंमती कमी होतील.
 ७. व्यवसायास कर कायद्याचे पालन करण्यासाठी येणारा खर्च कमी झाल्याने व स्पर्धेचे युग असल्याने या बचतीचा मोठा भाग ग्राहकापर्यंत पोहचेल.
 ८. वस्तु व सेवांच्या किंमती कमी झाल्यास ग्राहकांची कार्य शक्ती वाढेल.
 ९. व्यवसायास पोषक वातावरणामुळे व्यावसायिक उलाढाली वाढण्यास चालना मिळेल.
 १०. कर यंत्रणेत सुसुत्रता आल्याने करचुकवेगीरीस आळा बसल्याने सरकारच्या महसुलात प्रचंड वाढ होईल.
 ११. या कर प्रणालीचा अपेक्षित लाभ म्हणजे निर्यातीत वाढ, रोजगारात वाढ आणि अर्थव्यवस्थेत लक्षनिय सूधारणा हा आहे.
 १२. या नविन कर प्रणालीमुळे कराचे दर कमी होतील अशी अपेक्षा असल्याने कर देणा-यांची संख्या वाढेल.

१३. संपूर्ण देशात एकच कर कायदा, करपात्रतेसाठी एकच उलाढालीची रक्कम,विवरन व पत्रकांची ठेवण, नियम सारखे असल्याने करपात्र व्यक्तींना कायद्याचे पालन करण्यास कोणतीही अडचन येणार नाही.
१४. ज्यांच्या सेवा आणि वस्तुची उलाढाल राज्य जीएसटी साठी १० लाखापेक्षा कमी आहे त्यांना हा कर लागू होणार नाही तसेच केंद्र जीएसटी साठी सुध्दा दिड कोटीची मर्यादा असावी अशी अपेक्षा आहे.

वरील प्रमाणे नविन कर प्रणाली जीएसटी असूण ही कर प्रणाली एकमताद्वारे परीणामकारकरित्या राबविल्याने देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळेल एवढे मात्र निश्चित.

संदर्भ:

१. चाणक्य मंडल परिवार-फेब्रुवारी २०१५
२. दैनिक लोकमत -२८ डिसेंबर २०१४

आदिवासी बालकांमधील आहार समस्या

प्रा. वि.एन. कन्नाके

आर.एम.पटेल महा,भंडारा

प्रा. डॉ. मीना काळेले

महिला मा. नंदनवन, नागपूर

“अन्नातूनच सर्वप्राणि निर्माण होतात. अन्न हेच ब्रह्म जाणावे. अन्नानेच प्राणि सृष्टी निर्माण होते. अन्नानेच ती जीवित राहते आणि अन्नातच ती विलिन होते.”

उत्तम स्वास्थ्य सुखी व यशस्वी जीवनाची गुरुकिल्ली होय. व्यक्तीचे स्वास्थ्य उत्तम असेल तरच त्याचा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, भावनिक विकास योग्य होऊ शकतो. पाया उत्तम असेल तरच आयुष्याची इमारत ही मजबूत बनू शकते. व्यक्तीची कार्य करण्याची क्षमता त्याच्या स्वास्थ्यावर व योग्य आहारावर अवलंबून असते. सुदृढ बालक म्हणजेच पर्यायाने सुदृढ समाज, सुदृढ देश निर्माण होण्यास मदत होते.

समाजातील लोकांचा पोषण स्तर हा त्यांच्या आहाराच्या दर्जानुसार निर्माण होतो. भारतात आहार आणि सांसांगिक रोगांमुळे समाजातील प्रौढ स्त्री/पुरुष, गरोदर माता, स्तनदा स्त्री, १ ते ५ वर्ष वयोगटातील मुलांचा पोषण स्तरावर परिणाम झाल्याचे आढळून येते. माता मधील कुपोषणाचा परिणाम गर्भावर होतो. त्यामुळे पूर्व प्राथमिक वयोगटातील मुले व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या मुलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात कुपोषण आढळते.

व्याख्या :

“आरोग्य म्हणजे केवळ रोगांपासून मुक्तता नव्हेतर शारीरिक, मानसिक, सामाजिक व संपूर्ण स्वास्थ्य म्हणजेच आरोग्य होय.”

सामान्य आहार :

शरीराची सर्व म्हणजेच शारीरिक, मानसिक कार्ये सुरळीत चालण्यासाठी अथवा चालत असतांना जो परिपूर्ण व संतुलित आहार घेतला जातो, त्यास आपण सामान्य आहार म्हणतो.

कुपोषण :

जेव्हा शारीरिक आवश्यकतेनुसार काही घटक अजिबात मिळत नाहीत, तरकाही घटक कमी किंवा जास्त प्रमाणात मिळतात, तेव्हा त्याचे जे परिणाम शरीरावर दिसतात त्याला कुपोषण म्हणतात.

आहाराचा स्तर :

अन्न सेवन केल्यावर त्याचे पचन व शोषण झाल्यावर त्या अन्न घटकांची शरीरात जीपातळी निर्माण होते त्याला आहारीय स्तर असे म्हणतात व त्यावरून त्याव्यक्तीला आरोग्याची कल्पना येते.

उद्दिष्टे किंवा ध्येय :

- आदिवासी समाजातील कौटुंबिक माहिती जाणून घेणे.
- आदिवासी समाजातील आहाराची माहिती प्राप्त करून त्यांचे गांभीर्य शोधून काढणे.
- आदिवासी समाजातील सामान्य आहाराबाबतची संकल्पना जाणून घेणे.
- कुपोषणाची कारणे शोधून काढणे.
- आदिवासी समाजातील गैर समजुती, अंधश्रद्धा जाणून घेवून दूर करण्याचे प्रयत्न करणे.
- आदिवासी समाजातील कुपोषण प्रमाण नाहीसे करण्या करीता उपाय योजना सुचविणे.

गृहितके :

- आदिवासी बालकांचा आहार अपुरा, समतोल घटकांचा अभाव असणारा असतो.
- मातांचा देखील आहार अयोग्य असतो.
- आदिवासी मातांच्या आहारा वर गैरसमजुती, अंधश्रद्धा, वाईट चालीरीतीचा प्रभाव असलेला दिसतो.
- कुपोषणामुळे गर्भातील शिशुवर परिणाम झाल्यामुळे रोगट अपत्य जन्माला येतांना दिसतात.
- जन्मतः रोगट अपत्यामुळे मागासलेला समाज अधिक मागासले पणाच्या चक्रव्युहात अडकलेला दिसतो.
- आदिवासी समाजाची प्रगती आरोग्या अभावी खुंटतांना दिसते.

संशोधनाचे सिंहावलोकन :

मानवाचा सर्वांगण विकास होण्यासाठी उत्तम पोषणाची गरज असते. प्रत्येक व्यक्तीला किती प्रमाणात व कशा प्रकारचे अन्न मिळते. यावरच त्याव्यक्तीचा पर्यायाने समाजाचा सर्वांगण विकास अवलंबून असतो.

आदिवासी कुटुंबाची आर्थिक, परिस्थिती चांगली नसल्यामुळे ते बालकांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या प्राथमिक गरजा चांगल्या पद्धतीने पूर्ण करू शकत नाही. गरीबीमुळे बालकांना समतोल आहार, स्वच्छकपडे, उत्तम आरोग्याच्या सोयी मिळत नाही. परिणामतः त्याचा शारीरिक व सोबतच बौद्धिक विकास कमी होतो. तसेच बौद्धिक कमतरता पुढील जीवनातही कायम राहते. त्यामुळे कार्यक्षमतेत घट होवून आयुष्यभर कृशपणा खुजेपणा निर्माण होऊन कुशल व्यक्तित्व तयार होण्यास अडथळे निर्माण होतात. अशा रितीने दारिद्र्य, कुपोषण, अल्पबौद्धिक विकास, अकुशल व्यक्तित्व दारिद्र्य असे दुष्टचक्र तयार होते. आदिवासी बालकांच्या बाबतीत हे दुष्टचक्र प्रगतिशील ठरते.

तथ्य संकलन :

आदिवासी बालकांच्या आहार व स्वास्था बाबत एक ज्वलंत जागतिक समस्या आहे. अपूरे पोषण ही समस्या आहे. अपूरे पोषण ही समस्या मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. त्यामुळे

कुपोषणाचे प्रमाण अधिकप्रमाणात आढळून येते. तथ्य संकलना करिता मुलाखत, निरीक्षण, लिखाण इ. पद्धतीचा वापर केला.

कुपोषणाची कारणे :

- १) गरिबी, लोकसंख्या, आहारा संबंधी अज्ञान, गैरसमज यामुळे सकस आहाराचा अभाव आढळतो.
- २) अपुरे पोषण, निःसत्त्व अन्न, उपास मारा मुळे कुपोषण होते.
- ३) अस्वच्छता, गलिच्छवस्ती, अशुद्ध पाणी पुरवठा, भेसळयुक्त पदार्थांचे सेवन, कुटूंबात अन्नाचे असमानवितरण.
- ४) शासकीय योजनेच्या माहितीचा अभाव.
- ५) आरोग्य विषयक सुविधांचा अभाव.

कुपोषणा मुळे होणारे रोग :

- १) कॅलरी-प्रथिनांची कमतरता-क्वॉशि ऑरकर, मॅरसमस्
- २) जी. अ ची कमतरता -अंधत्व रात आंधळे पणा
- ३) जी. ब ची कमतरता -बेरीबेरी एरिबोफ्लेव्हिनाॅसिस
- ४) जी. क ची कमतरता -स्कर्वी, हिरड्यातूनरक्त येणे.
- ५) जी. ड ची कमतरता -मुडदूस, अॅस्टीओमेलेशिया, दातकिडतात
- ६) लोहाच्या कमतरते मुळे -रक्तक्षय
- ७) आयोडिनच्या कमतरते मुळे -ग्वायटर
- ८) निअॅसिनच्या कमतरते मुळे -पेलाग्रा
- ९) कॅल्शियमच्या कमतरतेमुळे -दातवहाडांची वाढ, अयोग्य रिकेटस्, अस्थिमृदुता, अॅस्टीओपोसिस
- १०) केसरी डाळीचा उपयोग -लॅथरिझम्

उपाययोजना-

- १) आहार विषयी जनजागृती निर्माण करणे.
- २) लोकसंख्या नियंत्रण व गरीबीदूरकरणे.

- ३) शासनाच्या योजनाबद्दल जाणिव जागृती करणे.
- ४) स्वच्छते बद्दल जागृती करणे, पाणी पुरवठा करण्यास मदत करणे.
- ५) प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे लोकांपर्यंत मदत पुरविणे.
- ६) माता व मुलांकरिता शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणे.
- ७) विविध पद्धतीद्वारे जनजागृती करणे.

शिफारशी :

आहारा संबंधी ज्ञान देशातील सर्व स्तरावरील व सर्व अवस्थांमधील लोकांना माहिती असून फायदा जास्त प्रमाणात होतो. आदिवासी ग्रामिण भागातील विविध पद्धतीने शिक्षणदेता येवू शकते. आरोग्य केंद्राच्या साहाय्याने शिक्षण जल दगतीने देता येईल. गृहिणी ही कुटुंबाची काळजी घेत असल्याने सर्व प्रथम मातेला शिक्षित करणे आवश्यक आहे. गृहिणीला अन्न शिजविण्याची पद्धती तसेच स्वस्तआहाराच्या प्रकाराबद्दल माहिती दिल्यास कुटुंबाच्या स्वास्थ्याची काळजी घेणे शक्य होईल व आहारात सुधारणा होऊन पोषणदर्जा वाढवता येणे शक्य होईल. त्यामुळे समस्या सुटण्यास मदत होवून मागासले पणा कमी करता येऊ शकतो.

पोषक विषयक कार्यक्रम :

- १) सकस आहार योजना
- २) पूरक आहार कार्यक्रम
- ३) मध्यान्ह शालेय उपहार कार्यक्रम

याशिवाय एकात्मिक बालविकास योजना, राष्ट्रीय पोशाण संस्था, भारतीय संशोधन मंडळ, केंद्रीय खाद्य तंत्रज्ञान, संशोधन मंडळ इ. संस्था कार्यरत आहे. शिवाय आदिवासी कल्याण कार्यक्रम भिल्ल सेवा मंडळ, वनवासी मंडळ, स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहे.

निष्कर्ष :

समाजातील प्रत्येक घटकांनी आपली जबाबदारी स्विकारून निष्ठेने पोषण शिक्षणाचे कार्य केल्यास कुपोषण समस्या सहज नष्ट करता येऊ शकते. डॉ. अभय व राणीबंग, श्री. कोल्हे

दाम्पत्याने समाज सेवा संपादन करून आदिवासी भागात कार्य करून जगा समोर प्रेरणास्था ननिर्माण केले आहे. असे कार्य आजच्या काळाची गरज आहे.

सारांश :

उत्तम पोषण होण्या करीता उत्तम दर्जाच्या अन्नाची गरज असते. अपूरे अन्न मिळाल्यास आदिवासीचे पोषण योग्य प्रकार होवू शकत नाही. कुपोषणाची समस्या निर्माण होवून विविध रोगांना बळी पडतांना दिसत आहे. त्यामुळे कार्यक्षमता कमी होऊन सुदृढ नागरीक निर्माण होण्या ऐवजी अकार्यक्षम नागरीक निर्माण होवून देशाच्या प्रगतीत अडथळा निर्माण होत आहे. त्याकरीता जागृकता निर्माण होणे आवश्यक आहे. आदिवासी समाज अधिक मागासले पणाच्या गर्तेत मध्ये अडकलेला दिसून येतो.

गर्भवती स्त्रीने स्वतःची कुपोषणापासून बचाव केला पाहिजे कारण की तिच्या कुपोषणाचा परिणा मतिच्या अपत्यावर होऊन रोगीट पिढी निर्माण होऊ शकते. त्यामुळे तिला पोषक घटक युक्त व पुरेसा आहार मिळणे अतिशय आवश्यक आहे. शिवाय स्वच्छतेकडे देखील लक्ष पुरविणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची

- १) पोषण आणि स्वास्थ्य - डॉ. मिनाक्षी तारणेकर
- २) अन्न व पोषण शास्त्र - डॉ. मीना काळेले
- ३) अन्न व पोषण शास्त्र - डॉ. इंदिरा खडसे
- ४) पोषण व आहारशास्त्र - त्रिवेणी फरकाडे / सुलभागोंगे
- ५) आहार नियोजन - डॉ. वृन्दा सिंह
- ६) आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र - रा. ज. लोटे
- ७) अन्नपूर्णेशी हितगुज - मालती कारवारकर
- ८) अन्नसंस्कार - डॉ. श्रीकांत चोरघडे, डॉ. स्नेहल ता देशमुख
- ९) आयुष्यमानभव - डॉ. मालती कारगांवकर

“ स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी लेखिकाएँ एवं स्त्री-विमर्श ”

सहा. प्रा. परिवर्तिका अंबादे

विभागप्रमुख, एल. ए. डी. अँड श्रीमती आर. पी. महिला
महाविद्यालय, नागपुर.

आज दलित विमर्श एवं विकलांग विमर्श की तरह नारी विमर्श भी ज्वलंत विषय है। नारी विमर्श का तात्पर्य है स्त्रीवादी दृष्टिकोण तथा स्त्री के सम्बन्धित विभिन्न पहलुओं पर विचार - विमर्श। वर्तमान सन्दर्भ में स्त्री चिन्तन का विषय है स्त्री का जीवन और उसके जीवन की समस्याएँ। ऐसे विभिन्न कारण एवं समस्याएँ हैं जो आज स्त्री चिन्तन को बढ़ावा दे रही हैं। यद्यपि यह बात नहीं है, कि नारी के अस्तित्व को कभी स्वीकारा न गया हो। जहाँ तक हिन्दी साहित्य से संबंध है, अपने हजारों वर्षों के इतिहास में किसी न किसी रूप में स्त्री की उपस्थिति सर्वत्र महसूस की गई है। कथा-साहित्य, काव्य, नाटक आदि विधाओं में स्त्री के रचनात्मक सहयोग को बराबर अनुभव किया गया है। आज साहित्य विधा में गद्य का प्राबल्य हो चुका है। हिन्दी में उपन्यासकार प्रेमचंद, वृन्दावनलाल वर्मा, भगवतीचरण वर्मा, अमृतलाल नागर, कृष्णा सोबती, उषा प्रियवंदा, दीप्ति खंडेलवाल, मंजुल भगत, सूर्यबाला, निरूपमा सेवती, चित्रा मुद्गल, राजी सेठ, प्रभा खेतान, नासिरा शर्मा, सुधा अरोड़ा, मैत्रेयी पुष्पा एवं ममता कालिया आदि के उपन्यासों में नारी विषयक चेतना दृष्टिगोचर होती है।

भारतीय समाज में स्त्रियों की स्थिति विभिन्न कालों में भिन्न-भिन्न प्रकार की रही है। काल व स्थान की विभिन्नताओं के बावजूद भारतीय संस्कृति में नारी का स्थान माँ एवं दैवी शक्ति के रूप में हमेशा उँचा रहा है। भारतीय लोकसंस्कृति में सभी जगह देवी पूजन के जो रूप दिखाई देते हैं उसके यह सिद्ध होता है कि कभी हमारे समाज में मातृसत्तात्मक व्यवस्था रही होगी। कहीं कहीं वैदिक, पौराणिक एवं मध्यकालीन साहित्य में इसके प्रमाण उपलब्ध होते हैं और किन्हीं आदिम जातियों में तो आज भी यह व्यवस्था देखी जाती है।

साहित्यिक अध्ययन से पता चलता है कि वैदिक काल में स्त्रियों की स्थिति धार्मिक एवं सामाजिक दृष्टि से अत्याधिक सृष्ट थी। इस युग में स्त्रियों सम्बन्धी रूढ़ियों का प्रादुर्भाव

नहीं हुआ था। पति की संपत्ति पर उनका पूर्णाधिकार होता था। यह युग भारत के इतिहास का स्वर्णिम युग तथा नारी के उत्थान में पराकाष्ठा का युग कहा जा सकता है। उत्तर वैदिक काल में जैन एवं बौद्ध धर्म का उदय हुआ। इन धर्मों में भी स्त्रियों का स्थान अत्यन्त सम्मानजनक था परन्तु कालान्तर में जैसे-जैसे इन धर्मों का पतन हुआ स्त्रियों की स्थिति में गिरावट प्रारम्भ हो गयी। मनुस्मृति में तो सर्वप्रथम स्त्रियों की स्वतंत्रता पर अनेक प्रकार के प्रतिबन्ध लगाये गये। मध्यकाल में स्त्रियों की स्थिति में जितना पतन हुआ उतना अन्य किसी काल में नहीं हुआ। बाल विवाह, सती प्रथा, जौहर, पर्दा प्रथा आदि के कारण नारी अशिक्षा और अंधविश्वास में जकड़ गई और पूर्णरूप से पुरुषों की गुलाम बन गई। कबीर, सूर, तुलसी आदि भक्त कवियों ने भी नारी को भक्ति-मुक्ति मार्ग में बाधक माना।

भारतीय समाज में नारी की स्थिति का विश्लेषण करने पर यह स्पष्ट हो जाता है कि उसे समाज में अत्यंत ही उच्च एवं सम्मानजनक स्थान प्राप्त था। परन्तु एक तरफ जहाँ उसे शक्तिरूपा दैवी, करुणा की मूर्ति माना जाता रहा है वही दूसरी तरफ उसका शोषण भी खूब हुआ है।

जब उत्पीड़न हद से ज्यादा बढ़ जाता है तो शोषितों में एक चेतना उपजति है। यही चेतना जब निष्चित दृष्टि से क्रियामाण होती है तो वह आन्दोलन का रूप धारण करती है। नारी स्वतंत्रता के लिए नारीवादी आन्दोलन वास्तव में १८४८ में न्यूयार्क में सुरू हुआ था। जिसमें महिला सम्मेलन का आयोजन करके, समानता के साथ वोट देने के अधिकार की मांग की गयी थी। १९२० में सबसे पहले अमेरिका में नारी को मताधिकार हासिल हुआ। फ्रांस की मशहूर लेखिका सिमोन द ब्युवा की पुस्तक द सेकेण्ड सेक्स तथा १९६३ में प्रकाशित बेट्टी फ्राइडेन की पुस्तक 'द फेमिनिन मिस्टिक का नारीमुक्ति आन्दोलन में विशेष योगदान है। १९६६ में अमेरिका में 'राष्ट्रीय

महिला संगठन बना जिसकी १९७० के आरंभ तक ४०० से अधिक स्थानीय शाखाएँ बन गई थी।”

नारी मुक्ति के सवाल से जूझने वाले लोगों के समक्ष कई गंभीर चुनौतियाँ हैं। जैसे, दहेज, नारी की आर्थिक निर्भरता, सभा में भागीदारी, समान शिक्षा का अधिकार, कानूनी सहायता, वेश्यावृत्ति, धर्माडम्बर और अंधविश्वास आदि। राजा राममोहन राय, विद्यासागर रानडे, महर्षि कर्वे, महर्षि दयानन्द आदि समाज सुधारकों ने स्त्री-स्वातंत्र्य, समता तथा उनके अधिकारों के प्रति जागरूकता लाने के लिए प्रयास किये तथा विभिन्न स्त्री - संगठनों की स्थापना की।

आज़ादी मिलने और विशेषकर भारतीय संविधान लागू होने के पश्चात भारतीय समाज में स्त्री की स्थिति में जबरदस्त बदलाव आ गया है। स्त्री शिक्षा के प्रति जागरूकता पैदा हुई तथा हिन्दू कोड बिल पारित होने से संवैधानिक दृष्टि से महिलाओं को पुरुषों के समान अधिकार मिल गये।

इस परिवर्तन के बावजूद समाज में कुरितियाँ, रूढ़ियाँ, परंपराओं का असर विद्यमान रहा और महिलाएँ इसका शिकार होती रही। आधुनिक काल में नारी स्वतंत्र रूप से घर से बाहर निकल पड़ी। आचार-विचारों से स्वतंत्र हुआ। अर्थोपार्जन करने लगी। जिससे और अलग किस्म की समस्याएँ निर्माण हुईं। जिसका चित्रण हमें साठोत्तरी लेखिकाओं की रचनाओं में दिखायी देता है।

साठोत्तरी महिला लेखिकाओं के उपन्यासों में नारी का यथार्थ और सजीव चित्रण हुआ है। मन्नु भंडारी, कृष्णा सोबती, उषा, प्रियंवदा, राजी सेठ, मृदुल गर्ग, नासिरा शर्मा, अलका सरावगी, शिवानी, निरूपमा सेवती, दिप्ति खंडेलवाल आदि लेखिकाओं ने स्त्री-विमर्श के अंतर्गत सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक, मनोवैज्ञानिक सन्दर्भों में अपनी विशेष स्त्री-दृष्टि प्रस्तुत करने का प्रयास किया है।

सामाजिक सन्दर्भ एवं स्त्री-विमर्श : समाज के द्वारा स्त्रियों का शोषण एवं दमन कई स्तरों पर किया जाता है। पितृसत्तात्मक समाज ने स्त्रियों को अपने अधीन रखने के लिए सामाजिक नियमों, रीतियों, प्रथाओं, परम्पराओं एवं मूल्यों का निर्माण किया है, जो पितृक प्रतिमानों पर आधारित है।

लेखिकाओं ने विवाह, दहेज, तलाक, विधवा समस्या, पुनर्विवाह, परिवार, पति-पत्नी संबंध आदि सामाजिक प्रश्नों पर विचार किया है। उषा प्रियंवदा ने अपने उपन्यास “पचपन खम्बे लाल दीवारें” में अविवाहित स्त्रियों की सामाजिक स्थिति का

वर्णन किया है तो ‘नावे’ उपन्यास में शशिप्रभा शास्त्री ने दहेज समस्या पर प्रकाश डालते हुए लिखा है- ‘आज विवाह एक सौदा बन कर रह गया है।’ इसीलिए कृष्णा सोबती के ‘सूरजमुखी अंधेरे के’ उपन्यास की नायिका रती कई पुरुषों के साथ मित्रता के पश्चात भी विवाह नहीं करती है और पुरुषों के प्रति आक्रोश व्यक्त करके अविवाहित रहने का फैसला लेती है।

समाज में विधवाओं की स्थिति प्रारम्भ से ही बड़ी दयनीय एवं उपेक्षणीय रही है। लेकिन आज समाज की कुरीतियों एवं रूढ़ियों के प्रति नारी के मन में अस्वीकार एवं आक्रोश की भावना जागृत हुई है। डॉ. शशिप्रभा के उपन्यास ‘अमलताष’ की नारी पात्र बेला विधवा होने पर अपने हिस्से की सम्पत्ति प्राप्त करती है और सुखमय जीवन व्यतीत करती हुयी दिखाई देती है।

‘मनु का कहना है कि पति की मृत्यु के पश्चात् विधवा को पुनर्विवाह के बारे में सोचना ही नहीं चाहिए।’¹² आजीवन गहरी मानसिकता, पीड़ा में डुबे रहना ही विधवा नारी की नियति है। लेकिन आधुनिकता के परीणाम स्वरूप विधवा स्त्री की इस स्थिति में एवं मानसिकता में निरन्तर परिवर्तन आ रहा है जिसकी अभिव्यक्ति ‘तत्सम’, प्रतिध्वनियों, कोरजा, अमलतास, उसकी पंचवटी, आदि उपन्यासों में दृष्टिगोचर होती है। लेखिकाओं ने विधवाओं की समस्याओं का प्रस्तुतीकरण करके उसके समाधान का भी प्रयास किया है। कुसुम अंसल कृत ‘उसकी पंचवटी’ का पात्र विरेन कहता है - ‘जब पुरुष दूसरा विवाह करता है और पत्नी बिना किसी मनमुटाव के उसको और उसके बच्चे को हृदय से स्वीकार करती है तो पुरुष जाति का भी फर्ज बनता है कि उसको उसी तरह स्वीकार करे, उसके बच्चों को स्वीकार करे।’¹³

राजनैतिक सन्दर्भ एवं स्त्री विमर्श :- हिन्दी की अनेक लेखिकाओं ने तात्कालीन राजनीति का चित्रांकण अपने उपन्यासों में बड़े ही मार्मिक ढंग से किया है। मृदुला गर्ग, निरूपमा सेवती, शशिप्रभा शास्त्री, मन्नु भंडारी, ऐसी लेखिकाएँ हैं, जिसके उपन्यासों में राजनीति के सन्दर्भ में स्त्रियों की स्थिति पर खुलकर विचार व्यक्त हुए हैं। मृदुला गर्ग द्वारा रचित ‘अनित्य’ में पूरे राष्ट्र के उत्थान पतन की कथा सम्मिहित है। इसकी स्त्री-पात्र काजल में राजनीतिक चेतना प्रखर है वह भगतसिंह की क्रांति पर विश्वास एवं आशा रखती है और उनके कार्यों को पूरा करने का संकल्प भी करती है। इसमें लेखिका ने आधुनिक राजनीति के सन्दर्भ में स्त्री की नवीन दृष्टि को

प्रभावशाली ढंग से प्रस्तुत किया है। मृदुला गर्ग का उपन्यास 'वंशज' निरूपमा का 'दहकन के पार' उपन्यास में अपराधोन्मुखी राजनीति का चित्रण हुआ है। सत्ता की भ्रष्ट स्थिति के विरुद्ध उनके स्त्री पात्रों के मन में तीव्र आक्रोश एवं प्रतिकार उत्पन्न हुआ है। आज वर्ग विशेष का शोषण राजनीतिक लाभ के लिए हो रहा है और इस शोषण में मुख्य रूप से स्त्रियाँ ही पीड़ित होती हैं। इन स्थितियों का यथातथ्य आकलन महिला लेखिकाओं ने तटस्थता के साथ किया है।

आर्थिक सन्दर्भ और स्त्री - विमर्श : स्त्री-विमर्श की अभिव्यक्ति का मूल स्वर स्त्रियों की आर्थिक आत्मनिर्भरता एवं स्त्री-पुरुष समानता के इर्द-गिर्द घूमता रहता है। वस्तुतः आर्थिक स्वावलम्बन के अभाव में ही स्त्री अपने ही परिवार में शोषित होती रही है। 'दहकन के पार', नावें, आँखों की दहलीज, पतझड़ की आवाजे, पचपन खंभे लाल दीवारे, कोरजा आदि कृतियों में आर्थिक विसंगतियों के अंतर्गत स्त्री की दयनीय स्थिति को व्यक्त किया है। 'कोरजा' में रबों का शोषण उसकी निर्धनता के कारण ही होता है। आर्थिक स्थिति से उबरने के लिए जब वह नौकरी करती है तब अधिकारियों के जिस उत्पीड़न का शिकार होना पड़ता उसका भी यथार्थ चित्रण अपनी रचनाओं में इन लेखिकाओं ने किया है।

मनोवैज्ञानिक सन्दर्भ एवं नारी विमर्श : मनोविज्ञान के अंतर्गत मानव की मानसिक क्रियाओं एवं भावों का अध्ययन किया जाता है। साठोत्तरी उपन्यासों पर भी उस समय की स्त्री की मानसिकता, स्वयं के अस्तित्व, अकेलेपन, भय, एवं दमन का प्रभाव पड़ा है। साठोत्तरी उपन्यास लेखिकाओं ने अपने उपन्यास में पात्रों के मानसिक अंतर्द्वन्द्वों, घात-प्रतिघातों का विश्लेषण किया है। मन्नु भंडारी का 'आपका बंटी' में पात्रों के अंतर्गम में झांकने का प्रयास किया है। शकुन का अहम् भाव ही उसके दाम्पत्य जीवन के विघटन का कारण बनता है। कृष्णासोबती के उपन्यास "सुरजमुखी अंधेरे के" की स्त्री पात्र रती, राजी सेठ, कृत 'तत्-सम' की वसुधा, 'निष्कवच' का विशाल, 'मित्रों मरजानी' की नायिका आदि पात्र मानसिक कुण्ठा से ग्रस्त हैं। 'मित्रों- मरजानी' की नायिका कामजीवन कुण्ठा की शिकार है और यही कुण्ठा उसे पितृसत्तात्मक सामाजिक मूल्यों का विरोध करने के लिए प्रेरित करती है। 'डार से बिछुड़ी' की नायिका आत्ममंथन करती है और आत्म-संवाद के माध्यम से अपने मानसिक अन्तर्द्वन्द्व को प्रगट करती हुई कहती है - "नानी झूठ नहीं कहती थी संभल कर री, इकबार का थिरका पाँव जिंदगानी

धूल में मिला देगा । ४

"पतझड़ की आवाजें" में तीन नारियों के मानसीक द्वन्द्व का चित्रण किया है। सूर्यबाला का उपन्यास "मेरे सांधिपत्र" में नारी मन के आंतरीक रहस्यों भावनाओं, कामनाओं आदि का सुक्ष्म चित्रण किया गया है। इस प्रकार स्वांतत्र्योत्तर महिला उपन्यासकारों ने अपनी रचनाओं में मानवीय ग्रन्थि से उत्पन्न दुःख, भय, घृणा, क्रोध, आक्रोश को यथास्थान व्यक्त किया है।

निष्कर्षतः

यह कहा जा सकता है कि नारी विषयक समस्याएँ प्राचीन काल से चली आ रही हैं यथासमय सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक परिस्थितियों के तहत उसमें परिवर्तन होता गया। नारी के लिए वैदिक काल स्वर्णिम युग था। लेकिन मध्ययुगी मध्यकाल से उसकी स्थिति पतनोन्मुख होती गयी। स्वतंत्रता के पश्चात विभिन्न क्षेत्रों में नारी की स्थिति में बदलाव आया है। परंतु समाज में अधिकांश स्त्रियाँ आज भी शारीरिक एवं मानसिक, उत्पीड़न का शिकार हैं। इसका कारण यही है कि नारी-चेतना एवं नारी के उत्थान एवं कल्याण के लिए कि गए उपायों से कुछ प्रतिष्ठित स्त्रियों की स्थिति में ही सुधार आ सका है। स्वांतत्र्योत्तर महिला लेखिकाओं ने अपनी रचनाओं के माध्यम से नारी को जागृत करने का प्रयास किया है। नारी संबंधी अनेक समस्याओं को चित्रित कर उसका निराकरण करने का सराहनीय प्रयास किया है। आज का स्त्री लेखन नारी के विस्तृत सरोकारों की ठोस सच्चाई एवं वास्तविकताओं पर लिखा गया है। स्त्री - विमर्श के विकास में स्वांतत्र्योत्तरी महिला लेखन का महत्वपूर्ण योगदान एवं महत्व है।

सन्दर्भ ग्रंथ

1. महिला उपन्यास लेखन एवं स्त्री विमर्श, डॉ. कीर्ति मिश्रा
2. साठोत्तरी हिंदी कहानियों में नारी, डॉ. पुष्पा गायकवाड
3. महिला लेखिकाओं के उपन्यास नारी, डॉ. हरवंश

सन्दर्भ ग्रंथ सूचि

1. महिला उपन्यास लेखन एवं स्त्री विमर्श, डॉ. कीर्ति मिश्रा प्र. ५२ से उद्धृत
2. महिला उपन्यास लेखन एवं स्त्री विमर्श, डॉ. कीर्ति मिश्रा प्र. ३५
3. उसकी पंचवटी - कुसूम असंल, पृ. ८५
4. डार से बिछुड़ी, कृष्णा सोबती पृ. १०१

नागपुर जिले के अभियांत्रिकी एवं अकृषक महाविद्यालय के विद्यार्थियों की शारीरिक शिक्षा एवं खेलों के प्रति अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. विश्वास एम. देशपांडे

शारीरिक शिक्षण विभाग प्रमुख

डॉ. एम.के. उमाठे आर्ट, सायन्स अँड रामचंद्रराव मोखारे
वाणिज्य महाविद्यालय, नागपुर-२२

प्रस्तुत अनुसंधान का मुख्य उद्देश्य नागपुर जिले के अभियांत्रिकी महाविद्यालय एवं अकृषक महाविद्यालय के विद्यार्थियों की शारीरिक शिक्षा एवं खेलकूद के प्रति अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन करना था। आँकड़ों के चयन के लिए अभियांत्रिकी महाविद्यालय नागपुर एवं अकृषक महाविद्यालय नागपुर में अध्ययनरत महिला एवं पुरुष विद्यार्थियों को न्यादर्श के रूप चयनित किया गया था। २५ पुरुष २५ महिला विद्यार्थी अभियांत्रिकीय महाविद्यालय से एवं २५ पुरुष, २५ महिला विद्यार्थियों को अकृषक महाविद्यालय से न्यादर्श के रूप में चयनित किया गया था। इसके लिए २० प्रश्नों की निर्मित प्रश्नावली का निर्माण किया था। सकारात्मक एवं नकारात्मक दोनों प्रकार के प्रश्नों का समावेश था। आँकड़ों के प्राप्तांकों का मापन लिकर्ट ५ बिंदु मापनी द्वारा किया। प्राप्त आँकड़ों का सांख्यिकीय विश्लेषण करने के लिए माध्य, मध्यिका, 'टी' परीक्षण, प्रतिशतता का प्रयोग किया गया। एवं निष्कर्ष प्राप्त हुआ कि नागपुर जिले में अभियांत्रिकीय महाविद्यालय एवं अकृषक महाविद्यालय में अध्ययनरत विद्यार्थियों की अभिवृत्ति में सार्थक अंतर पाया गया।

प्रस्तावना

वर्तमान समय में शारीरिक शिक्षा शास्त्रियों ने इस बात पर अधिक जोर दिया है कि एक अच्छा मनुष्य वही है जो शारीरिक दृष्टिकोण से हस्त-पुष्ट बलवान तथा सक्रिय मानवीय दृष्टिकोण से तीव्र, संवेगात्मक दृष्टिकोण से संतुलित, बौद्धिक दृष्टिकोण से प्रखर हो। नये शिक्षा उपकरणों के अविष्कारों ने मानव कल्याणों के लिये कई नये तथ्यों को हमारे सामने प्रस्तुत किया है। इसमें एक तथ्य यह भी है कि आज मानव को एक सुनियोजित खेल के कार्यक्रम की आवश्यकता है। शारीरिक

शिक्षा एवं खेल वर्तमान मानव शरीर और मानव जीवन में असंख्य परिवर्तन लाता है।

मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है। वह समाज में रहकर ही अपना शारीरिक तथा बौद्धिक विकास करता है। ज्ञान एवं शिक्षा एक सामाजिक साधन का काम करते हैं। जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में व्यक्ति शिक्षा तथा ज्ञान के द्वारा अपना चौमुखी उन्नति करता है। जीवन की उदारता, उन्नतता, सौन्दर्य एवं उत्कृष्टता शिक्षा द्वारा संभव है। बालक की व्यक्तिगत प्रगति उसका मानसिक, शारीरिक तथा भावनात्मक विकास तब तक भली-भांति नहीं हो पाता जब तक वह शारीरिक शिक्षा ग्रहण न करें।

अभिवृत्ति - अभिवृत्ति वातावरण द्वारा निर्मित एवं स्थायी मानसिक अवस्था है जिसके कारण हम विशेष प्रकार की वस्तुओं की ओर विशेष प्रकार का कार्य करने को तत्पर रहते हैं। अभिवृत्तियों के द्वारा व्यवहार की दिशा का निर्माण होता है। तथा प्रेरणाएँ जागृत होती हैं।

समस्या कथन - नागपुर जिले के अभियांत्रिकी एवं अकृषक महाविद्यालयों में अध्ययनरत विद्यार्थियों की शारीरिक शिक्षा एवं खेल के प्रति अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन।

समस्या के उद्देश्य - समस्या का प्रथम उद्देश्य अभियांत्रिकी महाविद्यालय एवं अकृषक महाविद्यालय के विद्यार्थियों की शारीरिक शिक्षा एवं खेलकूद के प्रति अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन था। समस्या का दूसरा उद्देश्य महिला एवं पुरुष विद्यार्थियों की अभिवृत्ति का मापन एवं तुलनात्मक अध्ययन था।

सीमाएँ -

- प्रस्तुत अध्ययन नागपुर जिले के अभियांत्रिकी महाविद्यालय में अध्ययनरत २५ पुरुष एवं २५ महिला विद्यार्थियों पर किया गया था।
- प्रस्तुत अध्ययन नागपुर जिले में स्थित अकृषक महाविद्यालय नागपुर में अध्ययनरत २५ पुरुष एवं २५ महिला विद्यार्थियों पर किया गया था।

परिकल्पना - अभियांत्रिकी एवं अकृषक महाविद्यालय के विद्यार्थियों के अभिवृत्ति में सार्थक अंतर नहीं होगा।

संबंधित साहित्य का अध्ययन - संबंधित साहित्य का अध्ययन के लिए शारीरिक शिक्षा एवं खेलकूद विज्ञान विभाग के विभिन्न संस्थानों में जाकर शोधकार्य से संबंधित साधनों का अध्ययन किया गया।

कार्यपध्दति - प्रस्तुत अनुसंधान हेतु नागपुर जिले के अभियांत्रिकी महाविद्यालय से २५ पुरुष एवं २५ महिला विद्यार्थियों एवं अकृषक महाविद्यालय नागपुर से २५ पुरुष एवं २५ महिला विद्यार्थियों का विभिन्न कक्षाओं में अध्ययन करने वाले विद्यार्थियों पर किया गया। प्रश्नों के उत्तर जानने हेतु २० प्रश्नों की स्वनिर्मित प्रश्नावली का प्रयोग किया एवं ऑकड़ों का मापन लिंकर्ट की ५ बिन्दु मापनी द्वारा किया गया था। जिसमें सकारात्मक प्रश्नों के लिए पूर्ण सहमत, सहमत, अनिश्चित अहसमत, पूर्व असहमत को क्रमशः ५, ४, ३, २, १ एवं नकारात्मक प्रश्नों के लिए क्रमशः १, २, ३, ४, ५ अंक प्रदान किये गये।

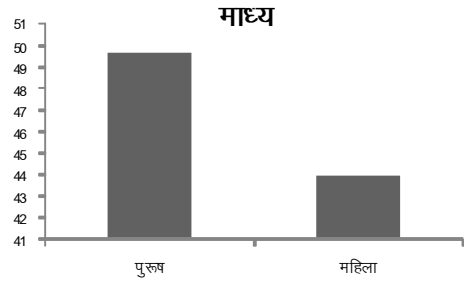
ऑकड़ो का एकत्रीकरण - अनुसंधान कार्य को पूरा करने के लिए अनुसंधानकर्ता स्वनिर्मित प्रश्नावली को चयनित विद्यार्थी के पास जाकर स्वयं प्रत्यक्ष रूप से भरवाया।

ऑकड़ों सारणीयन एवं विश्लेषण

सारणी - १

अभियांत्रिकी महाविद्यालयों में अध्ययनरत पुरुष एवं महिला विद्यार्थियों की शारीरिक शिक्षा एवं खेलकूद के प्रति अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन

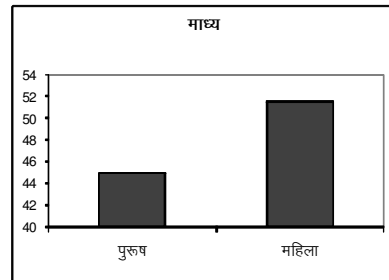
क्र.	विद्यार्थी का समूह	विद्यार्थियों की संख्या	माध्य	प्रमाणिक विचलन	प्रमाणिक त्रुटि	सारणी से प्राप्त 'टी' का मूल्य	गणना से प्राप्त 'टी' का मूल्य
1.	पुरुष	25	49.74	9.89	0.95	1.97	6.11
2.	महिला	25	43.95	10.16			

सारणी - २

अकृषक महाविद्यालयों में अध्ययनरत पुरुष एवं महिला विद्यार्थियों की शारीरिक शिक्षा एवं खेलकूद के प्रति अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन

क्र.	विद्यार्थी का समूह	विद्यार्थियों की संख्या	माध्य	प्रमाणिक विचलन	प्रमाणिक त्रुटि	सारणी से प्राप्त 'टी' का मूल्य	गणना से प्राप्त 'टी' का मूल्य
1.	पुरुष	25	44.95	6.08	0.75	1.97	8.6
2.	महिला	25	51.51	9.15			

सारणी १ के अनुसार नागपुर जिले के अभियांत्रिकी महाविद्यालयों में अध्ययनरत विद्यार्थी की अभिवृत्ति दर्शानेवाली सारणी में पुरुष विद्यार्थियों के प्राप्तांको का मध्यमान ४९.७४ एवं महिला विद्यार्थियों का ४३.९३ है। पुरुषों का मानक विचलन ९.८९ और महिलाओं का मानक विचलन १०.१६ है जो सारणी मूल्य ०.०५ सार्थक स्तर पर सार्थक है। इससे

यह निष्कर्ष निकलता है कि पुरुषों एवं महिला विद्यार्थियों की शारीरिक शिक्षा एवं खेल के प्रति अभिवृत्ति में सार्थक अंतर है।

सारणी २ के अनुसार अकृषक महाविद्यालय में अध्ययनरत विद्यार्थियों में पुरुषों के मध्यमानो का प्राप्तांक ४४.९५ एवं महिलाओं का ५१.५१ है। पुरुष का मानक विचलन ६.०८ एवं महिलाओं का मानक विचलन ९.१५ है। अतः 'टी' मूल्य ०.०५ सार्थकता के स्तर पर सार्थक अंतर पाया गया है। इससे निष्कर्ष प्राप्त होता है पुरुषों एवं महिलाओं में शारीरिक शिक्षा एवं खेलकूद के प्रति अभिवृत्ति में सार्थक अंतर है।

सुझाव

१. शारीरिक शिक्षा के महत्व एवं उपलब्धियों को सभी नागरिकों को अवगत करवाना चाहिए।
२. इस प्रकार का अध्ययन अन्य विषय समूह के विद्यार्थियों पर किया जा सकता है।
३. इस प्रकार का अध्ययन अन्य जिले एवं प्रदेश के विद्यार्थियों पर करके इस अनुसंधान से तुलना की जा सकती है।

संदर्भ ग्रन्थ

१. कुशावाहा अनिल, "ओपिनियन ऑफ नेशनल बॉलीबॉल प्लेअर आन द फैसेलिटीज एण्ड इन्फ्रास्ट्रक्चर्स एबिलिटी, अप्रकाशित मास्टर डिग्री लघु शोध प्रबंध, लक्ष्मी बाई राष्ट्रीय शारीरिक शिक्षा विश्वविद्यालय, ग्वालियर, २०१०.
२. राय पारसनाथ, अनुसंधान एक परिचय, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल, आगरा, २००७
३. मिश्रा राम जी, "शारीरिक शिक्षा के प्रति विभिन्न वर्गों के विद्यार्थियों की अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन," अप्रकाशित पीएच.डी. शोध प्रबंध, अवधेश प्रताप सिंह विश्वविद्यालय, म.प्र. २०११
४. सिंह अरूण कुमार, "सामाजिक मनोविज्ञान", साहित्य भवन प्रकाशन, आगरा, २००७.

प्रधानमंत्री जन.धन योजना के अंतर्गत भारत प्रगति की ओर अग्रसर : एक अध्ययन

डॉ.पवन नाईक

प्लॉट क्र. ३०२, अमित-सुमित अपार्टमेंट, नेहरूकॉलोनी,
योगेन्द्रनगर, नागपुर. १३

गरीबी दूर करने के लिए भारत सरकार ने वित्तीय समावेशन को बेहद महत्वपूर्ण बताया है। यदि लोग बड़ी संख्या में वित्तीय सेवाओं से वंचित रहेंगे तो यह हमारे देश के विकास में बाधा बनेगा। नागरिकों को आर्थिक रूप से सशक्त बनाने के लिए जन-धन योजना की आवश्यकता है, जिससे सभी इससे होने वाले लाभ और विकास का हिस्सा बन सकें। विश्व की सबसे बड़ी वित्तीय समावेशन योजना प्रधानमंत्री जन-धन योजना की घोषणा प्रधानमंत्री ने १५ अगस्त २०१४ को ऐतिहासिक लाल किले से की थी जिसका शुभारंभ २८ अगस्त २०१४ को पूरे देश में किया गया। योजना के शुभारंभ के समय माननीय प्रधानमंत्री जी ने इसे गरीबों की इस दुष्क्र से मुक्ति के त्योहार के रूप में मनाने का अवसर बताया। माननीय प्रधानमंत्री जी के एक प्राचीन संस्कृत श्लोक "सुखस्य मूलम धर्मः धर्मस्य मूलम अर्थः, अर्थस्य मूलम राज्यम्" का सन्दर्भ दिया जिसके अनुसार आर्थिक गतिविधियों में लोगों को शामिल करने की जिम्मेदारी राज्य की है। माननीय प्रधानमंत्री जी ने कहा था की "सरकार ने यह जिम्मेदारी उठा ली है"। प्रधानमंत्री जी ने इसके लिए तकरीबन ७.७५ लाख बैंक कर्मचारियों को ईमेल भेजा था जिसमें उन्होंने ७.५ करोड़ बैंक खातों को खोलने के लक्ष्य को प्राप्त करने और वित्तीय अस्पृश्यता को समाप्त करने में मदद करने का आग्रह किया था।

जनधन योजना के तहत प्रत्येक परिवार को अपना एक बैंक खाता बनाना होगा जिसमें उन्हें १ लाख रुपये की बिमा राशि एवं एक RuPay Debit Card की सुविधा प्राप्त होगी। प्रधानमंत्री जनधन योजना गरीबों को ध्यान में रखकर बनाई गई है जिस से उनमें बचत की भावना का विकास हो साथ ही उनमें भविष्य की सुरक्षा का अहम भाव जागे। इसके अलावा

इस कदम से देश का पैसा भी सुरक्षित होगा और जनहीत के कार्यों को बढ़ावा मिलेगा। केंद्रसरकार का बड़ा और अहम फैसला है जो कि देश की नींव को मजबूत बनायेगा।

परिकल्पना :-

- जनधन योजना के कारण गरिब ग्रामीण लोगों में पैसे बचाने की जागरूकता पैदा होगी।
- प्रधानमंत्री जन-धन योजना यह गरीब में एक उत्साह को जगाने तथा भविष्य के लिए उन्हें सजग बनाने में एक अहम फैसला साबित होगा।

उद्देश्य :-

- १) जनकल्याण के इस कार्य में सभी की भागीदारी होना अहम है।
- २) प्रधानमंत्री जनधन योजना का सभी लोग हिस्सा बने और अपने देश की प्रगति में अपना सहयोग दें।

अभ्यास पद्धति :-

प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोत के द्वारा जानकारी हासिल की गई है एवं विश्लेषणात्मक प्रक्रिया की मदद ली गयी है। प्रत्यक्ष निरीक्षण एवं चर्चा के आधारपर विश्लेषण किया है।

परिसीमा :-

यह अभ्यास सिर्फ नागपुर के ग्रामीण लोगों तक ही सिमित रहेगा।

प्रधानमंत्री जनधन योजना जानकारियाँ:-

प्रधानमंत्री जनधन योजना का शुभारंभ होने के पश्चात अब तक २.५० करोड़ खाते नहीं थे। जिनमें से कई परिवारों के अब तक एक भी बैंक खाते नहीं थे। अर्थव्यवस्था को

सुचारू रूप से मजबूत बनाने में जनधन योजना का एक अच्छा योगदान होगा। जनधन योजना में ५३०० बैंक जुड़ी हैं जिसमें खातों से सम्बन्धी सभी जानकारी दी जाएगी तथा ग्रामीण परिवारों की उचित मदद भी की जाएगी।

प्रधानमंत्री जनधन योजनाका नारा है सब का साथ, सब का विकास, अर्थात् देश के विकास में ग्रामीण लोगों का योगदान अहम है जिसे भूला नहीं जा सकता। अबतक जिन भी योजना को सुना जाता था वह केवल शहरों तक ही सीमित होती थी लेकिन देश का एक बड़ा भाग ग्रामीण तथा किसान परिवार है जिन्हें जागरूक तथा सुरक्षित करना है। रूपये डेबिट कार्ड भी इस सरकार का एक अहम कदम है क्योंकि अर्थ व्यवस्था को एकस्थान पर केन्द्रित करता है। साथ ही रूपये डेबिट कार्ड को प्रधानमंत्री जनधन योजना से जोड़े देने से ग्रामीण परिवार में इस के प्रति रुझान बढ़ेगा। जिस से जल्द ही होने वाले फायदे सामने आयेंगे। अन्यथा आधार कार्ड योजना के प्रति लोगों का व्यवहार इतना सहज नहीं था और आमतौर पर ग्रामीण परिवेश में डेबिट क्रेडिट कार्ड जैसी सुविधाओं को लेकर काफी डर पाया जाता है। उम्मीद है इस जनधन योजना के कारण रूपे कार्ड के प्रति भी सभी वर्गों के लोगों की सहजता बढ़ेगी। साथ ही उन के जीवन शैली में भी उचित परिवर्तन आयेंगे। प्रधानमंत्री श्री मोदी के स्वतंत्रता दिवस के भाषण, जिसमें उन्होंने जनधन योजना के जनता के सामने रखा उसके बाद २२ अगस्त को रिकॉर्ड तोड़ खाते खाले गए। पुरे देश में इस की संख्या १.५ करोड़ आंकी गई, ऐसा कभी किसी देश में नहीं देखा गया, जहाँ एक साथ इतने अकाउंट खोले गए हो।

जनधन योजना के द्वारा दी गई मूल सुविधाएँ :-

१) जीवनबीमा (Life Insurance)

प्रधानमंत्री जनधन योजना अंतर्गत खोले गए खाताधारको को ३०,०००/- बीमा का कवरेज दिया जायेगा। साथ ही किसी आपत्ति की स्थिति में बीमा राशि १ लाख तक का कवरेज दिया जायेगा।

२) ऋणलाभ (Loan Benefits)

प्रधानमंत्री जनधन योजना के तहत खाता खोलने वाले खाता धारक छह महीने के बाद इससे ५००० रूपये तक का ऋण लाभ ले सकते हैं। राशि कई लोगों के लिए बहुत कम हो

सकती है लेकिन यह प्रधानमंत्री जनधन योजना गरीबों को ध्यान में रख कर तथा उनकी बेहतरी के लिए बनाई गई है। यह सुविधा गरीबों को साहूकार के प्रकोप से बचाएगी तथा उन्हें सुरक्षा प्रदान करेगी।

३) मोबाइल बैंकिंग सुविधा (Mobile Banking Facilities)

स्मार्टफोन के जरिये सभी अपने बैंक अकाउंट के साथ डील कर सकते हैं जिसे नेट बैंकिंग के जरिये किया जा सकता है, परंतु प्रधानमंत्री जनधन योजना के तहत खोले गए खाते के खाताधारक को यह सुविधा सामान्य मोबाइल फोन में दी गई है जिस के जरिये वो अपने खाते की पूरी जानकारी अपने मोबाइल पर प्राप्त कर सकता है।

४) रूपये कार्ड सुविधा (RuPay Card)

प्रधानमंत्री जनधन योजना के तहत खोले गए खाते के खाताधारक को रूपये कार्ड (RuPay Card) दिया जायेगा, जिसे वो एक ATM की तरह उपयोग कर सकता है। इस योजना के मुख्यधारक गरीब लोग हैं जो इस (RuPay Card) के जरिये कार्ड का उपयोग करेंगे जिस से यह प्रणाली केवल उच्च वर्ग तक सीमित नहीं रहेगी तथा देश की अधिक से अधिक जनता कार्ड के जरिये एक केन्द्रीय वित्तीय प्रणाली से जुड़ेगी।

५) जीरो बैलेंस सुविधा :-

किसी भी खाते को खोलने के लिए उसमें न्यूनतम राशि जमा करनी होती है यह बैंक पर निर्भर करता है कि न्यूनतम राशि क्या है। पर प्रधानमंत्री जनधन योजना के अंतर्गत तय यह अनिवार्य नहीं है। शून्य स्तर पर भी खाते खोले जा रहे हैं। जिन्हें जीरो बैलेंस सुविधा कहा जाता है।

खाता खोलने हेतु पात्रता :-

१) नागरिकता:-

प्रधानमंत्री जनधन योजना के तहत भारत देश का नागरिक होना अनिवार्य है।

२) न्यूनतम आयु :-

प्रधानमंत्री जनधन योजना के तहत १० वर्ष से अधिक की आयुवाला बालक/बालिका भी खाता खोल सकते हैं इनके खाते को उन के मातापिता सुचारू रूप से इस्तेमाल कर सकते हैं।

३) छोटा खाता सुविधा :-

अगर किसी नागरिक के पास भारत का नागरिक होने के कोई उपयुक्त प्रमाण नहीं है तो उनका वेरिफिकेशन करके Low Risk केटेगरी के अंतर्गत प्रधानमंत्री जनधन खाता खोला जायेगा जो कि एक साल तक वे लिडर रहेगा जब तक धारक को कोई उचित दस्तावेज बैंक में जमा करवाना होगा।

४) सत्यापित प्रमाणपत्र :-

अगर किसी नागरिक के पास कोई भी परिचय पत्र गजेटेड ऑफिस से सत्यापित हो तो वह प्रधानमंत्री जनधन योजना के तहत खाता खोल सकता है।

५) खातास्थांतरण :-

अगर किसी नागरिक का पहले से ही खाता है तो वह अपने खाते को प्रधान मंत्री जनधन योजना के तहत स्थानांतरित करवा सकता है और सभी सुविधाएँ ले सकता है। प्रधानमंत्री जनधन योजना के अनुसार, देश के हर एक परिवार का एक खाता बैंक में खोला जायेगा और साथी ही १ लाख की न्यूनतम राशी का बीमा किया जायेगा। प्रधानमंत्री जनधन योजना ग्रामीण गरीब परिवार के असुरक्षित परिवार को ध्यान में रखकर बनाई गई नीति है, प्रधानमंत्री जनधन योजना के इस तरह के जीवन को सुधारने तथा उनमें सुरक्षा के भाव को जगाने के लिए बनाई गई। प्रधानमंत्री जनधन योजना के अनुसार गरिबों के जीवन में सूतखोर साहूकारों की भागीदारी कम होगी और गरीब सीधे बैंक से जुड़ेंगे। पहले छोटी सी राशि भी गरीब ग्रामीण बैंक से उधार नहीं लेते थे और साहूकारों के झमेले में फस जाते थे लेकिन अब वैसे भी रूपये पैसों सम्बंधी उधार सीधे बैंक से ले सकते हैं।

निष्कर्ष :-

प्रधानमंत्री जन-धन योजना को बैंकिंग सेवाओं और मायक्रोफाईनेंस सुविधा के प्रवेश के लिए एक महत्वकांशी पहल है। समाज के गरीब और कमजोर वर्गों के लोगों के लिए प्रधान मंत्री जनधन योजना यह एक बहुत बड़ा ढांचा है। जिससे इस शोध निबंध में निहित गृहितक को ध्यान में रखते हुए यह पूर्ण रूप से मान्य किया जा सकता है।

गरीब ग्रामीण लोगों को प्रधानमंत्री जन धन योजना द्वारा बड़ा वादा धारण किया गया है। जिससे अधिक से अधिक लाभ

गरीब ग्रामीण लोगों तक पहुँचाना है। वित्तीय साक्षरता को सुनिश्चित करने और, उनके अधिकारों के बारे में लोगों को शिक्षित करने के लिए प्रधानमंत्री जनधन योजना यह एक महत्वपूर्ण पहल है।

प्रधानमंत्री जन-धन योजना के द्वारा गरीब ग्रामीण लोगों में सकारात्मक रवैय्या, तथा वित्तीय सेवाओं के सपने को सच बनाने से है। अतः प्रधानमंत्री जनधन योजना गरीब ग्रामीण लोगों का समग्र विकास और समावेशी विकास के लिए एक ठोस आधार हो सकता है।

भविष्य की सम्भावनाये :-

Universal Banking तरिका भारत में बहुत पुराना है पर ग्रामीण तथा छोटे शहरी लोगों के उचित समर्थन मिलने के कारण सफल नहीं माना गया। इसी कारण जनधन योजना में Rupay Card को जोड़ा गया, जिस से निचले स्तर के लोग भी इस सुविधा का उपयोग कर वित्तीय प्रणाली को सुचारू बनाने में अपना अहम योगदान दे सके। साथ ही ओवर ड्राफ्ट फसिलिटी को योजना के तहत लिया जा रहा है। प्रधानमंत्री जनधन योजना वर्तमान सरकार द्वारा लिया गया अहम निर्णय है जिस के तहत गरीबों को आर्थिक रूप से थोड़ा सशक्त बनाने की कोशिश की गई है, साथ ही बैंकिंग सिस्टम को देश के हर व्यक्ति तक पहुँचाने की कोशिश की गई है जिस के तहत उन्हें जीवन बीमा (Insurance) तथा रूपये कार्ड की सुविधा दी जा रही है। प्रधानमंत्री जनधन योजना प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी द्वारा लिया गया निर्णय है जिसे के जरिये वे देश की आर्थिक स्थिती में सुधार करना चाहते हैं और यह तबही सम्भव है जब गरीबी रेखा के नीचे आनेवाले नागरिक की स्थिती मजबूत हो।

संदर्भ :-

- १) प्रधानमंत्री जनधन योजना वेबसाइट : <http://pmjdy.gov.in>
- २) भारत सरकार गृह मंत्रालय : <http://censusindia.gov.in/>
- ३) भारत वेबसाइट रिजर्व बैंक : <http://www.rbi.org.in/scripts/ATMView.aspx>

Knowledge Resonance

(A half yearly National Peer Reviewed Research Journal)

Subscription Information		
	Annual	Life Member
Individual	Rs. 500/-	Rs. 2500/-
Institution	Rs. 1000/-	Rs. 5000/-

DD Should be drawn in favour of Principal, Dr. M.K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur.

SUBSCRIPTION FORM

I wish to subscribe "Knowledge Resonance - A half yearly National Research Journal of Humanities, Commerce and Management", for 1 year/ 2year/ life member.

A draft / cheque bearing No. _____ dated _____ for Rs. _____ drawn in favour of "The Principal, Dr. M.K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Com. College, Bhamti, Nagpur" is enclosed.

Subscription Details

1. Name : _____
2. Designation : _____
3. College / Institute : _____

4. Address : _____

5. Phone No. : _____
6. Email : _____
7. Journal to be sent to : _____

Call for Papers....

Knowledge Resonance - A half yearly national research journal of humanities, commerce and management is published by Research Publication Committee, Dr. M.K. Umathe Arts, Science and R. Mokhare Commerce College, Nagpur. The Research Journal has been registered and assigned ISSN 2231-1629 by the National Institute of Science, Communication and Information Resources (NISCAIR), New Delhi.

The Goal of this journal is to build research based qualitative skills among faculty members and make them available a platform to communicate and share their valuable insights in their chosen field of study.

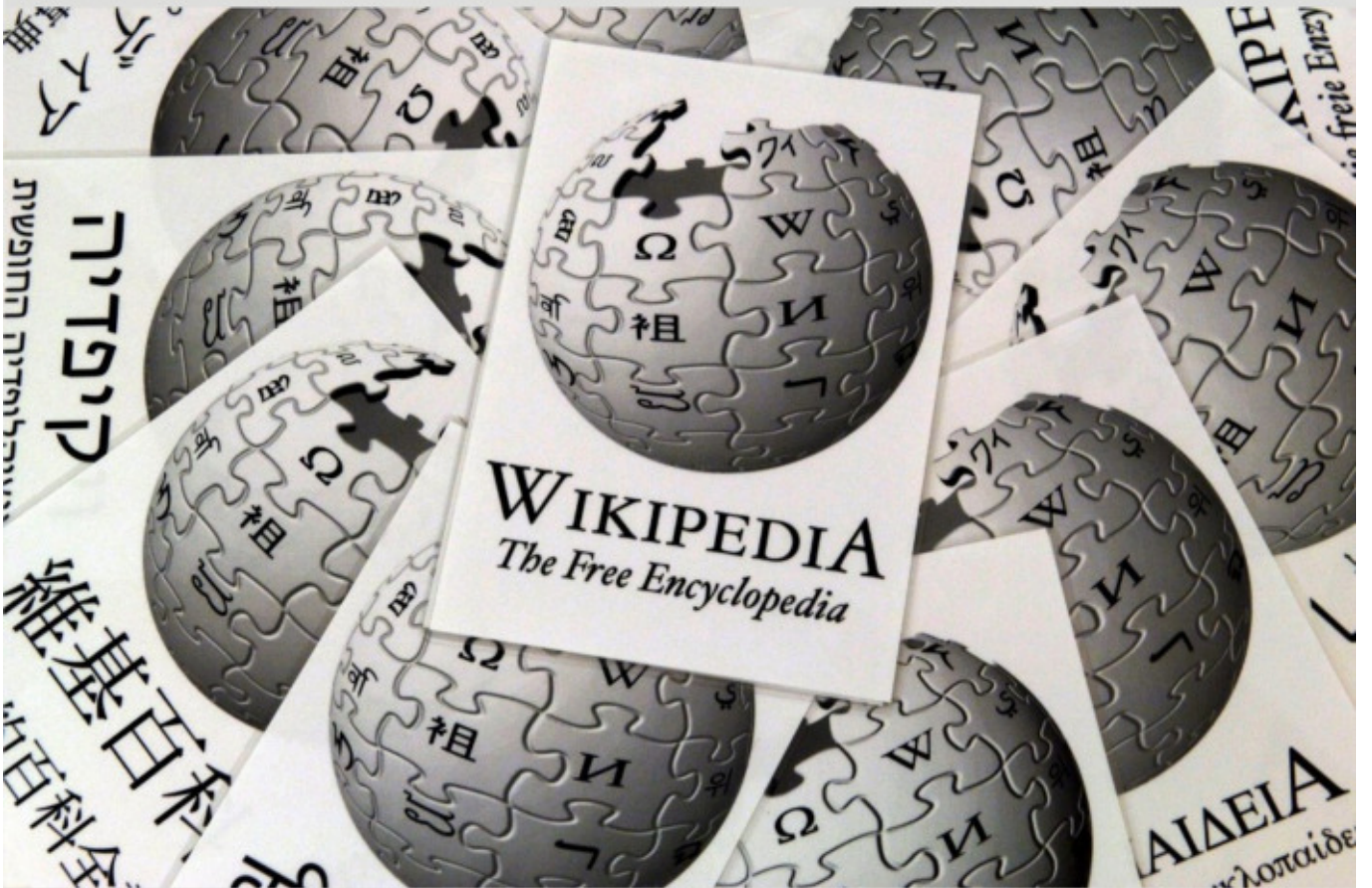
Paper based on application oriented research in the area of humanities, commerce and management are invited.

Guidelines for Papers :

1. Manuscripts sent for publication in this journal should not have been published or sent for publication elsewhere.
2. Research papers should be in Marathi, Hindi or English language.
3. The research paper should be restricted to minimum 1000 or maximum 3000 words
4. A4 size paper should be used for printing / typing
5. Printed matter in Marathi, Hindi or English Should be sent / submitted as per the package and font shown below.
 - i. Package : MS - Word 2003 Or Pagemaker 6.5
 - ii. Font : English Arial, Size 12 and Marathi - Krutidev 010, Size 16
6. Research paper should be sent / submitted in hard and soft copy
7. Research paper may be sent by Email on **knowledgeresonancengp@gmail.com**
8. All research papers submitted will be subjected to peer review. The decision of the editorial committee will be final.
9. Research papers be sent on the following address.

The Research Journal Publication Committee Dr. M.K. Umathe Arts, Science & R. Mokhare Commerce College, Bhamti, Ring Road, Nagpur - 440 022

■ ■ ■

Published by

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe Arts, Science & Ramchandraro Mokhare Commerce College,
Bhamti, Ring Road, Nagpur-22 Phone No. 0712-2227062
E-mail: knowledgeresonancengp@gmail.com